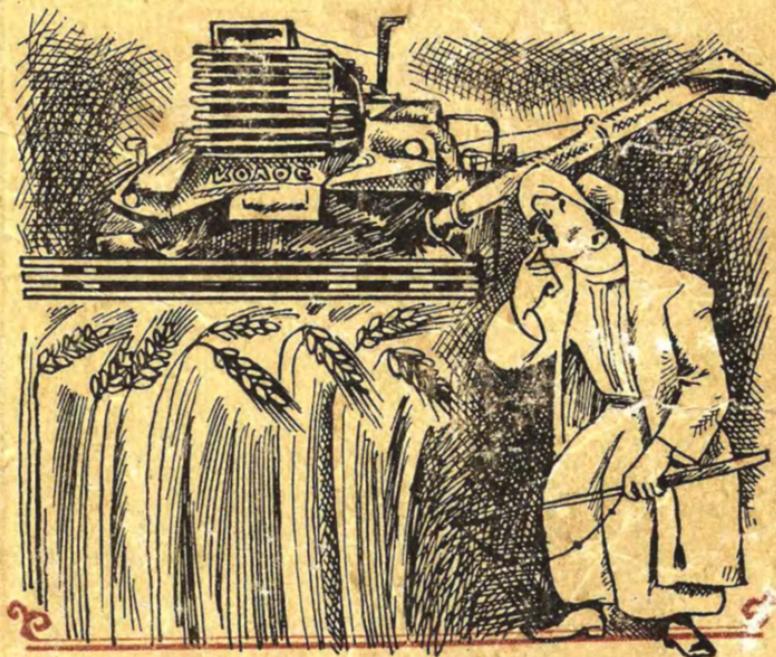


Павло Загребельний





торрент-трекер

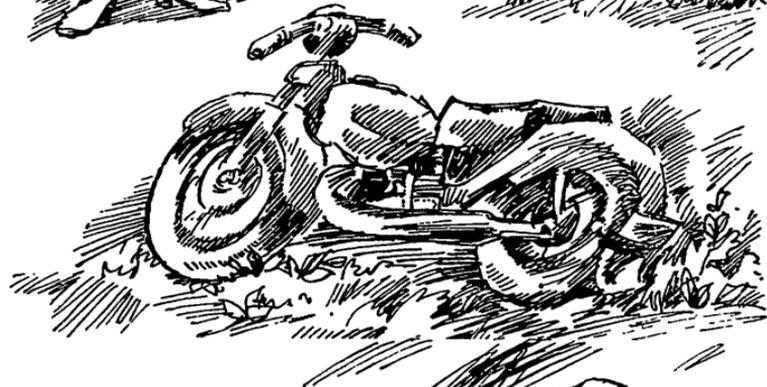
оцифровано

**Hurтом**

www.hurтом.com

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ · ЛЕВИНЕ СЕРЦЕ





Павло Загребельний

ЛЕВИНЕ  
СЕРЦЕ

РОМАН

Київ · «Радянський письменник» · 1978

Головні герої цієї книжки — хліб, любов і сміх. Хліб вирощують у багатьох місцях на землі, отже, тут немає нічого надзвичайного. Любов, як відомо, процвітає при всіх соціально-економічних формаціях. Сміються теж усі. Але автор цієї химерної книжки намагається довести, що українці сміються по-своєму, вирощують сміх у своїх степах, як і пшеницю, вже цілі віки, сміються з себе, зі скіфів, з стародавніх греків, з чортів, відьом, з НТР і з світового імперіалізму.

©  
Издательство «Радянський письменник», 1978 г.

Харківська  
книжкова фабрика  
ім. М. В. Фрунзе

ПЕРЕДСЛОВО. Пошта принесла авторові листа від Андрія Пилипея з Ровенщини. Є там такі рядки: «Писане у полі, на лузі, корови пасучи, на коліні, на долоні, не одного дня. Під шугання вітру, під краплями дощу, під спів жайворонка і гуркіт трактора, що тут зелений конвейер продовжує. Корови хоча й попутані, але луг малий, треба добре пасти, бо тут ви-комішанка, а там картопля. Я вам, Павле, майже ровесник, учасник війни, кавалер ордена Слави III ступеня. З своєї прадідівської землі шлю вітання за письменницькі столи...»

«На коліні, на долоні, не одного дня...» Гай-гай, цілого життя не досить...

Чи ж усе написано за письменницьким столом, чи все сказано про поле й луг, про шугання вітру, краплі дощу, спів жайворонка і гуркіт трактора?

У цій книжці сімдесят сім розділів нумерованих і два розділи без номера. Відверто кажучи, авторові кортіло написати книжку на дев'яносто дев'ять розділів, бо до числа «дев'ять» він має якусь нез'ясовану схильність. Але на 99 розділів духу не вистачило, доведеться обмежитися 77. Та ще два «довіски». У другому з них розповідається, як можна доїхати до Веселоярська. Про це, щоправда, можна б довідатися й з «Атласа автомобільних дорозь», але автор навмисне звів цей розділ, щоб дати найвищим літературним суддям матеріал для звинувачень його (автора) в багатослів'ї.

Словом, промовляють до тебе народ, історія, культура, честь, гідність, майбуття. Скористайся ж з цього слова, влови й передай поезію думки, перегук абстрактних понять, гнучкість і ніжність визначень, мальовничість найменувань, енергію дієслівних многочленів, високу свободу розкутого сміху, іронії, дотепу, жарту.

Сміх родив споконвіку в цих степах так само щедро й рясно, як пшениця й вишні. Він жив тут вільно й незалежно, вперто заперечуючи панування суворої логіки й здорового глузду. Він перетривав усе, щоб сьогодні

загриміти на всю силу, остерігаючись лиш найбільшої загрози для себе — одноманітності добробуту.

Сміх завжди вважався категорією безкордонною і безрелігійною. Будь-яка святість виключала сміх. Христос не сміявся ніколи. Сміхотворство й сміх до сліз вважалися гріхом. «О горе лживим і смішливим!» — вигукували з усіх амвонів проповідники. «Біда вам, які сміються!» — застерігав католицький філософ Боссюе. У відповідь лунав сміх його сучасника Мольєра. Мольєра знає весь світ. А хто знає Боссюе, крім викладачів філософії?

Вчені замають голови над тим, як людям епохи НТР найдоцільніше використовувати дозвілля. Пропонується безліч способів убивати вільний час. Можна що? Дивитися телевізор, читати «Перець» і «Крокодил», грати на трубі-геліконі, шліфувати агаги, знайдені в Криму або на Уралі, слухати дзвони Ростова Великого, стояти в черзі до Ермітажу, полювати полярних вовків, розводити золотих рибок, сіамських котів, співучих дроздів, нутрії, насолоджуватися життям і готуватися до майбутнього.

Письменники (автор цих писань так само) вважають, що всі люди тільки те й мають робити, що читати книжки. Якби письменників допустити до влади, то вони б навіть принцип соціалізму перекроїли на свій смак: хто не читає, той не їсть.

Жителі степів і в роботі, й у дозвіллі над усе ставлять сміх. Там, де багато неба й сонця, чоловік мимоволі змушений примружувати очі. Так споконвіку виробився погляд на світ примруженим оком. Тут сміються, згадуючи своє соціальне походження, сміються й тоді, коли забувають соціальне походження. Один чоловік з нашого району загубив свій сміх, то вже набрався горя й біди. Іздив по всьому району од села до села, питав, чи не знаходили його сміху, чи хто не бачив, чи немає зайвого, продажного, позичити або хоча б напрокат, хоч скверненького, беззубого, якого-небудь. І хоч запали! Сервіз на тридцять шість персон у райцентрі напрокат — будь ласка! Штани, щоб оженитися, — з радістю й задоволенням! Чеських кришталевих бокалів для шумкої горілки й пива щедрового — хоч греблю гати! А сміху зайвого ні на макове зернятко. Найдефіцитніший товар і найцінніший предмет особистої власності.

Ось про таких людей автор мав зухвалість написати цілий роман.

Не все охопив, недовисвітлив, недозобразив, незмалював, недовідбив, недокінчив, недовершив, недовивершив. Ох, не все!

Скажімо, місток, під яким мало не втонув сам автор з своєю машиною. Як показано місток? Тільки в трагічних вимірах. А хіба ж це охоплює всю, так би мовити, екзистенцію (себто існування) містка? Аж ніяк! Бо коли спадала весняна вода і під містком усе висихало й там виростали широколисті лопухи, туди Щусь-лісник (коли він ще не женився на циганці Олелі) водив учительку Салимон. Маленька, чепурненька зчителька якраз вміщалася під містком, а Щусева голова стирчала над бильцями, ніби оті кам'яні дядьки на цвинтарних надгробках...

Не опи́савши всього цього, автор применив роль містка в житті Карпового Яру, применив і недооцінив.

Або з колгоспним городником Іваном Гайдюком. Написати, що в Гайдюка були дві прегарні доньки, звані Смачними Кабачечками, і загадати, що любив він картоплю, смажену кружальцями,— це майже нічого не написати про Гайдюка. Бо цей чоловік найбільше прославився у своїх краях неповторним тлумаченням світової історії. Він вважав, що все в діях людства залежало в усі часи від картоплі. Скажімо: чому загинули Вавілон, Єгипет, Греція й Рим?

— Бо не мали картоплі,— відповідав Гайдюк.— А яка ж імперія вдержиться тобі без картоплі?

— Ну, гаразд. А в Америці картопля була? Звідти ж її привезли до нас?

— Була.

— Чому ж загинули королівства інків, ацтеків і ще там чийсь?

— Та чому ж? Бо мали картоплю. А ті, хто не мав, не могли упокоїтися, поки не доп'яли собі картоплі. Ото й побили всіх тих інків. На світі ж воно завжди так: хто чого не має, те й здобуває.

Таку вельми оригінальну теорію автор побоявся вставити в роман, щоб не сміялися з нього читачі, а це мимоволі наводить на сумні роздуми про автора, бо він сам, виходить, не досміявся і хоче, щоб не досміялися й читачі.

Декого може збентежити дядько Зновобратъ з його рідкісно тривалим керівним стажем. Тут автор мав би пояснити, що світлоярівці були глибоко переконані: там, де верховна влада належить народові, повинно вважатися за найвище щастя, коли серед нього є доблесні, справедливі й мудрі громадяни. То тільки дурні греки злякалися колись Аристиди Справедливого, який своїми добродіями набув занадто великого впливу в державі, і вигнали його з Афін.

Що ж до самого Зновобратъ, то слід з усією рішучістю підкреслити: що довше перебував він на високім посту, то більше ставало в нього обов'язків, бо жодного з попередніх він не забував, а всі нові сприймав як величчя часу, таким чином мовби досягаючи того, що не вдалося зробити навіть гетевському Фаусту, стаючи понад всемогутнім часом. Чи показав це автор? На жаль, він тільки розводить руками.

Не буде в романі й зображення найвищого переживання в житті діда Утюжка. Подвиги його описані досить розлого, але про найсуттєвіше змовчано. Мовляв, немає відповідного документа. А хіба свідчення самого діда Утюжка — не документ? Дід же розповідав найдовіренішим і найвтаємниченішим, що після його подвигів і після визволення села від мерзенних окупантів покликано його кожен знає куди. Їхав він чи й не їхав, а прибув туди і дивився на святині, забувши й про мороз і про те, що надворі ніч. Аж тут, коли дід ішов попід самою історичною стіною, в тій стіні де не візьмись залізні дверцята — рип! — і з них — сам Верховний. У шинелі, в картузі, люлечка під вусами, очі примружені, як і в усіх степовиків, хоч і відомо ж: чоловік гірський. Дід Утюжок хоч в арміях і не служив, але вдарив закаблукми, руку до шапки:

— Здрівія желаю, товаришу Верховний!

А Верховний підійшов ще ближче, люлечкою пхакнув, придивився, питає:

— Товариш Утюжок?

— Так точно, товаришу Верховний!

— Чував, чував про ваші подвиги, товаришу Утюжок. Од лиця служби висловляю вам подяку!

— Служу Радянському Союзу!

Виходить, подяка від самого Верховного? Така, як ото в усіх фронтовиків, що попривозили подяки з цілої Європи й тримали за божницями або за портретами

революційних діячів. Тож-бо й воно, що в діда Утюжка подяка ніби й була, а документа ніякого не було.

— Писані та дрюковані подяки в мільйона, щитай,— казав дід Утюжок,— а словесна в мене одного! Ось і візьми, в кого воно сильніше!

Логіка в цьому якась є, але автор побоявся стати на позицію діда Утюжка, свідомо наражаючись на ймовірне звинувачення в тому, що не до кінця повірив у своїх героїв.

Є в романі й односторонність. Самусі показані тільки богами техніки, а про те, як Іван Іванович Самусь-Не-свійкий навчився колись їздити на велосипеді, а злазити не змів і щоразу падав куди попало,— ні слова.

Про старого Щуся написано, нібито помер, горюючи за витоленою кукурудзою, з чого може виникнути припущення, ніби він приймав близько до серця тільки рослинний світ, а до тваринного був байдужий. А це неправда. Бо перед смертю старий попросив у сина-лісника, щоб той приніс свіженьких карасиків. Щусь-лісник поставив ятери, потрусив їх удосвіта і вранці й привіз батькові півсапетки золотистих карасів, притрушених свіжою травою. Коли карасів висипали в тазок з водою, вони ожили й ліниво забрюхали хвостами. Старий Щусь подивився на рибу, очі йому засльозилися, він махнув рукою й тихо сказав:

— Хай собі плавають. Однеси їх, сину, в копанку.

Про Щуся-лісника теж може скластися хибне уявлення, ніби він займався селекцією лошаг, телят і цуценят, виводячи тільки рябих, з метою матеріальної наживи. Насправді ж він завжди дбав також і про науку, свідченням чого можуть бути його намагання вивести в своєму лісництві голубих оленів після того, як він почув, що по всій Україні в театрах іде п'єса Олекси Коломійця «Голубі олені». Щоправда, успіхів Щусь тут не досягнув ніяких, але, як чоловік добрий, він від щирого серця радіє успіхам Олекси Коломійця.

А що таке «Левине серце»? Невже отой англійський король, що вісімсот літ тому ходив у хрестовий похід? Носили його чорти по всій Європі. Але ж у наші степи не занесли? Ні! Тоді до чого воно й навіщо? Аби лиш подратувати Гришу Левенця або поселити в його серці тузу? Поки на механізаторському стані комбайнери їдять вареники з вишнями й медом, Гриша, мовляв, забував й про вареники, й про мед, бо ввижаються йому

*високі замки, вершники на баских конях, прапорці на високих дзевках, мисливські пси, вродливі дівчата, їхній сміх, біле, чорвоне, синє, золоте.*

*А Самусь тим часом запихається варениками, витирає губи, регоче. Які дівчата? Які прапорці? Ніяких мрій! Ніяких вигадок — і все правильно!*

*Самусь дуже нагадує романістів: що гірші їхні романи, то вдоволеніші вони собою. Але ця книжка не про Самуся, хоч починається з його імені. Тут багато людей, а хто з них дорожчий авторові? Хто зна, хто зна...*

*Колись історія розлунювалася іменами, тепер у цій землі імена лунають, як історія. Тот іди, моя книжка, до цих людей!*

1. Самусеві вже давно треба було набити морду. Він заслуговував цього акту покарання, заробив його чесно й недвозначно, не могла порятувати його слава, не могли б захистити й усі ті, хто жив за Самусевою славою, як за високою греблею; досі рятувало Самуся від справедливої кари тільки те, що світ наповнений нерішучими людьми, а Світлоярськ, де відбувалися ці події, належав, як і всі інші населені пункти нашої республіки, до широкого світу і, здається, ні в чому не становив ні збочень, ні відхилень, ні винятків.

Щиро кажучи, автор потрапляє тут у досить двозначну ситуацію. З одного боку, він і сам, всупереч своєму вихованню і поглядам на життя, переконаний, що Самусеві справді треба було давно вже набити морду (ах, який усе ж таки не парламентський зворот!). З другого ж боку, він не може виправдати наміру тих, хто наважився побити передовика колгоспного виробництва. Ні виправдати одних, ні співчувати іншому? А що ж може автор?

Притиснутий потребою, він змушений розповісти все докладно й правдиво, намагаючись пояснити те, що вимагає пояснень, і не покладаючись у цьому на самих світлоярівців, у способі мовлення яких слова іноді мають набагато менше значення, ніж так званій підтекст, простіше кажучи — змовчування або, як учить нас один шановний академік, пауза, а остання, залежно від того, хто мовчить, буває індивідуальна (коли мовчить один) або колективна (це коли мовчить цілий натовп, як, наприклад, у фіналі пушкінської трагедії «Борис Годунов»).

Коли б хтось сторонній спробував розпитувати світлоярівців, за віщо саме Самусеві треба було... гм, гм, то йому відповіли б дуже просто: «Так вредний же ж!» Решта — в підтексті, який і треба буде розкрити авторіві цієї розповіді.

Спитають: а левине серце? У кого воно? Теж у цього Самуся? Ні. Левине серце у лева, а в людей — людські. Ніхто не стане цього спростовувати. Назва ж не завжди відбиває всю суть справи, іноді вона просто ні про що не свідчить. Скажімо, село, в якому відбуваються всі події, зветься Світлоярськ. Самим світлоярівцям назва подобається, вони залюбки вживають її, бо смішно: яр — і світлий! Село звалось колись Карпів Яр, але що таке якийсь там Карпо? Невідомість, косність і суцільна відсталість! Треба щось нове. Он у людей — Світловодськ, Світлогорськ, Світлопільськ, давай і ми свій Яр освітliamo! Раз, два — десь хтось запропонував, хтось підтримав, записали, оголосили. Велике діло — почин і велике діло — сверблячка все перейменовувати. Автор знав одного вельми впливового чоловіка, який перейменовував навіть власну дружину. Звали Марисею, а він її перехрестив на Марсельзу. Такому дай можливість і волю — він перейменує карасів, баранів і бур'яни. Авторowi багато разів довелося бути в тих місцях, де після Полтавської битви руські війська добивали шведів. Карл XII разом із зрадником Мазепою втікали тоді до Дніпра, в Переволочні «переволікалися» на той бік, щоб утікати далі, до турків. У Переволочні шведський фельдмаршал Левенгаупт прикривав відступ свого короля, але був розбитий остаточно. Переволочна записана в усіх історіях так само, як і Полтава. Ще до війни на тому місці стояв гранітний меморіал, але води дніпровські підмивали й підмивали його, поки він і втонув у них. А тоді все залило Дніпродзержинське море. Переволочну переселили в степ і перейменовували в Світлогорськ. Нікого не знайдеш тепер, хто висловлював те побажання, а пам'яті нема, історія потонула. От уже воістину кінці в воду.

Скажімо, ніколи не переводяться охочі називати своїх дітей так само штудерно, як дехто — населені пункти. В тому ж Світлоярську обліковець тракторної бригади Іван Іванович Несвіжий здумав назвати свого сина Рекордистом. Ясна річ, хлопець ріс під суцільний регіт. І вже ж відплатив запопадливому батечкові за своє ім'я. Ледащо на весь район. Тільки й знає: мотоцикл, горілка, дівчата, полювання, кабани, комбінації; Рекордист Іванович узяв, Рекордист Іванович не віддав, Рекордист Іванович захопив, Рекордист Іванович попсував. Кругом Рекордист!

Все ж треба трохи про Світлоярськ. Це звичайне українське село на Дніпрі, розташоване саме так, щоб бути якомога ближче до всіх життєвих центрів республіки, але водночас і якнайдалі від тих, хто своїми цінними вказівками заважає вирощувати хліб і доїти корів. Чи можна водночас бути якнайближче і якнайдалі? Автор спробував довідатися про це у свого високовченого друга, доктора ерудичних (не плутати з юридичними і ерундичними!) наук Варфоломія Кнурця. Той сказав, що спеціально таким питанням не цікавився, але вважає, що все залежить не від місцезнаходження в реальному світі, а від того чи іншого ставлення до світу. Пояснення, як самі бачите, не дуже щедре, але розпитувати детальніше автор не наважився, соромлячись виказати свою обмеженість перед таким великим ерудитом, як Варфоломій Кнурець. Окрім того, автор мав ще й власні, глибоко затаєні розрахунки щодо місцезнаходження Світлоярська. Не географічні, не топографічні, а суто літературні. За цими розрахунками виходило, що Світлоярськ розташований на однаковій відстані від Вітрової Балки Андрія Головка і Груні Остапа Вишні, від Байгорода Юрія Яновського і Червонограда Івана Сенченка, від Бродщини Олесья Гончара і Зелених Млинів Василя Земляка, від Нашого Ірини Вільде і Новобугівки Михайла Стельмаха. По відношенню до кожного з двох цих пунктів Світлоярськ перебуває у своєрідних літературно-лібраційних точках. (Термін з небесної механіки. Означає точку, в якій тіло малої маси може перебувати в стані відносної рівноваги стосовно двох інших небесних тіл. Підказано авторові Варфоломієм Кнурцем). Як бачимо, справа не прояснюється, а ще більше заплутується. Але нічого не вдієш: у літературі відстані вимірюються не кілометрами, не довжиною світлової хвилі якогось там елемента і не світловими роками, а симпатіями, прихильністю й зачаруванням.

Трамваї до Світлоярська, мабуть би, й доходили, але туди ще не проклав ніхто рейок. Забули, чи що. Шосе пролягло за п'ять кілометрів од села, відстань просто ніяка, коли взяти до уваги ті сотні кілометрів багниюки, які відділяли Світлоярськ од світу впродовж сотень років. Коли ми кажемо, що шосе пролягло за п'ять кілометрів од Світлоярська, то це означає, що світ туди вже пробився. Але ж не дійшло на п'ять кілометрів — і це, видно, мало б означати, що Світлоярськ ще не пробився

до світу. Бо широкий світ навідувався сюди лиш вряди-годи, керуючись потребами, забаганками, погодою і на-строями, а селу потрібен був вихід постійний. Тому легко собі уявити (а на дозвіллі навіть підрахувати), скільки прокльонів сипалося тепер на адресу проектувальників, які не могли завернути шосе в Світлоярськ (так ніби шосе — це п'яний дядько, який повинен блукати від села до села без надії вибратися звідти), а ще більше їх (тобто прокльонів) випало голові колгоспу Зіньці Федорівні, яка ніяк не могла вимостити каменем оті три-кляті п'ять кілометрів! Бо воно таки й правда — від-стань невелика, але ще ніхто не вигадав машини, яка могла б перестрибувати не те що п'ять кілометрів гря-зюки, а навіть п'ять метрів. А що вже грязюка в світло-ярівських степах була, то такої не знайдеш, мабуть, ніде в світі!

Та природа милостива до людей, і коли вона, з одно-го боку, відгородила Світлоярськ од усіх цивілізацій непрохідням розбагненого чорнозему, то з другого — поклала Дніпро, і світлоярівці в своїй закоханості й самозасліпленні вважали, що поза Дніпром немає України, бо ж думалося: Дніпро — як мова. Мово наша і Ріка наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоновишневі зорі горять угорі, земля стогне від тяжкості хлібів, громи вигуркочують над проссред-дю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небо устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лащить, і бунтується: «О люди, люди небораки...», і дух рве до бою, і діти просять «моні», а матері лебедіють над ними, і мружаться гаї, «леліє, віє, ласкавіє», і небо пахне сміхом. Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи піла ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала з його мільйоннокри-лим птаством! Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...», а на ній човни золотії згуків, слів, мови — «Із сиво-сивої Давнини при-чальють човни золотії».

Безжальний час не владний над мовою людською. Час жбурляє іржу своєї старості на слова й на тіло мови, та вона молодіє в своїх глибинах, червоно-гаряча, мов любов, і, навіть умерши, вперто воскресає то в свя-щенних гімнах, то в книгах поетів, то в записах на

камені, на листку папірусу, на піску, на глині, у вдячній пам'яті поколінь. Навіть загадкова мова наших далеких предків скіфів рветься з-під царських курганів, з-під таємничого скіфського золота й колісниць іменами богині Землі Табіті, мужнього царя Іданфірса, який примусив утікати з степів перського царя Дарія, непокороного мудреця Анахарсіса, ріки нашої Борисфена — Дніпра-Славутича...

Чи ж слід докоряти світлоярівцям, які вважали, що Дніпро — це, мовляв, сонячна вісь республіки, а Світлоярськ на ній мало не центральна точка. Обмеженість? Не станемо суперечити. Бо й людина створена природою з деякими обмеженнями. Скажімо, очі в нас тільки на обличчі, а на потилиці їх нема. Дивишся в один бік. Може, звідси обмеженість у поглядах, що так чи інакше дається взнаки.

Ще трохи слід сказати про обставини, харчі, одяг і транспортні засоби в Світлоярську.

Обставини склалися якнайліпше. На час нашої розповіді, ясна річ, і для нашого героя, та навіть і для Самуся, хоч йому й треба було, як зазначалося вище, зробити оте... гм, гм...

Харчі в часи давні цілком залежали від природних умов і від географічного розташування місцевості. Де що росло, там і з'їдалося. Нікому не вдавалося з'їсти того, що не виростало. Всемогутній транспорт покінчив з цією віковичною несправедливістю, і тепер чоловік, що сидить усю свою історію на голому камені, може їсти ще жирніше, ніж той, що живе на родиземлі; в зоні вічної мерзлоти людина розкошує тропічними плодами, а який-небудь бідний африканець, сидячи під своїми баобабами, має змогу довідатися про пухкість пампушок з найбільшого в світі борошна.

Та все ж той чи інший харч, смачна страва має точне місце народження, походження й історичного буття і тримається часом своїх першоджерел навіть тоді, коли вже зник первісний продукт, потрібний для приготування. Скажімо, севрюга по-келебердянськи<sup>1</sup> або стерлядь

<sup>1</sup> Коли Леся Українка і М. Коцюбинський були в Полтаві на відкритті пам'ятника Котляревському, то в меню урочистого обіду значилася севрюга по-келебердянськи. Ласував нею і М. Рильський, завдяки його дружбі з академіком Д. Яворницьким, для якого, як відомо, було доступні всі скарби нашого сивого Дніпра. А от уже Михайлу Стельмаху так само, як і авторові, не довелося скуштувати цієї страви з причин, що зазначені нижче.

по-переволочанськи — що це таке? Севрюга вже давно не допливає до Келеберди, бо не пускають її туди греблі дніпровських гідроелектростанцій, а Переволочну, мабуть, і переіменували тому, що в Дніпрі коло неї більше не ловиться стерлядь. Світлоярськ таких втрат не зазнав, бо першовжителі Карпового Яру винайшли в свій час таку неповторну страву, як вареники; вареники ж, як відомо, безсмертні й вічні, бо ця вічність базується на безконечній кількості їхніх модифікацій, або різновидів.

Слово «вареник», на превеликий жаль, досі ще не має точного наукового визначення. Українська Радянська Енциклопедія, що залюбки пише навіть про якусь буцімто перуанську співачку Іму Сумак, про вареники зовсім не згадує. Словник Грінченка стверджує, що це варені пиріжки. Тоді пиріжками можна б називати печені вареники, котом те, що не є собакою, а собакою — те, що не є котом, чи як? Академічний словник української мови, піддаючись вимогам стехнізованої ери, називає вареник уже й не стравою, а «виробом»: «Невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т. ін.» На щастя, ніхто із світлоярівців не читав цих слів, інакше в пресі неодмінно б з'явився лист трудівників, обурених непродуманими лінгвістичними формулюваннями, яких припускаються деякі працівники Інституту мовознавства. Ні, світлоярівці нічого не читають про вареники — вони їх варять і їдять на здоров'я! А варять тут вареники з сиром (свіжим і соленим), з картоплею (давленою, кришеною і тертою), з капустою (свіжою й квашеною), з м'ясом, з соминою (колись були й з осетриною), з потрібкою, з салом (світлоярівський спеціалітет!), з яєчною (теж спеціалітет), з вудрею (розмочена конопляна макуха), з вишнями, з яблуками, з малиною, з шовковицями, з пасльоном, з ожиною, з калиною, з гарбузом, з маком, а також з «таким», що вимагає окремого пояснення. Вареники з «таким» ліпляться або ж для жарту, або для знаку, а то й відвертої ненависті. Для жарту — з тістом або з сухим борошном. Розкусить чоловік, а воно — або ж заліпить йому рот, або — пшак! — і роготу повна хата. Для знаку — з дрібковою сіллю. Гризнеш, аж зуби заскреготять, так і знай, що ти гість не дуже бажаний. З ненависті. — це вже й не вареники, а знаряддя класової боротьби, вони можуть бути із свинцевим дробом, з рубаними гвіздками, з товченим склом,

з тертою цеглою. Іж та озирайся, щоб зубів не поламав або й кишок не порізав.

Усталеного розміру для вареників не існує. З пшеничного борошна бувають такі малесенькі, як дитяче вушко, а вже з гречаного — то й такі, що один вареник насилу вміщується в макітерці. Подаються, залежно від начинки, з сметаною, з салом, з маслом, з засмажкою, з олією, з юшкою, з медом, з узваром, з сирівцем і з самогоною, вигадливості немає меж, бо цінується ж, як відомо, не так уміння готувати, як уміння подавати.

Вже з цього коротенького опису видно, що вареники виникли саме в Карповому Яру, бо ніде більше не зустрінемо такої, сказати б, строкатості й неповторності в приготуванні цієї страви. Окрім того, вареники, як і Карпів Яр, налічують не тисячоліття свого існування, а тільки століття, бо київським князям вони не були відомі (інакше літописці тільки й знали б, що писати про вареники!), а ще в XVI столітті вареником звався... коштовний камінь, про що свідчить Торгова книга 1575 року: «Авареник знати: хоти красень, ино цѣлое мѣсто свѣтить бѣло, как і всякой хрусталь».

Отже, ми з повним правом можемо стверджувати, що Світлоярськ — батьківщина, а також столиця вареників!

Про одяг для світлоярівців, як і взагалі для наших селян, якось забуто. Колись вони дбали про нього самі. Вовна, кожухи, полотно, шкіра, чоботи-витяжки. Але тепер усе це належить до прикмет обмеженості, провінціалізму, а по-українськи кажучи — до хуторянства. Уявити колгоспника в полотняних штанах, а колгоспницю в кожусі? Жах!

Зате з транспортом — ніяких проблем. Тільки подумати: сто вантажних автомобілів, у голови Зіньки Федорівни — нова «Волга», у агронома Лисички — «Москвич», у бригадира тракторної бригади Безкоровайного — «Москвич» і мотоцикл з коляскою, у Самуся — «Жигулі» й два мотоцикли (обидва — премія, і «Жигулі» — так само премія); у... Але перелічити всіх просто незмога. А тракторів? Та ще які! Навіть «Кіровоць-703» є, і два Т-150 (обидва поламані, щоправда, але завол обіцяє гарантійно полагодити), а дрібніших — без ліку!

Дядько Обеліск (справжнє його прізвище було Надутий Микола Миколайович, але прозвано Обеліском для зручності), впіймавши автора цієї розповіді за петельки (бо всі гудзики він повідкрочував уже до цього),

довго перелічував транспортні й тяглові засоби свого колгоспу і все доскіпувався:

— Відчуваєте, як нове перемагає?

— Відчуваю.

— Отож-бо! А чого не вистачає?

— Мабуть, ще мало техніки?

— Техніки? Чоловіче, побійтеся бога! Обеліска не вистачає!

— Обеліска?

— На честь перемоги над відсталістю. Обеліск у вигляді кам'яного вола і у вигляді мідного коня!

— Вола?

— А що? Волів ми знищили як клас, і тепер треба водрузити на честь цього обеліск. Бо воли — це відсталість і ганьба. Подумати страшно, скільки віків ми були жертвами такої злочинно повільної тяглової сили.

— А хіба кінь — теж відсталість? — несміливо спробував захистити бодай коня автор.

— Кінь? Тільки те й знаєш, що стоїш позад нього з паштармаками та підбираєш балабухи, а воно валить, а воно валить! Суцільні відходи, а користі — сдна кінська сила! А трактор або автомобіль — десятки й сотні кінських сил у кожному: що в нього не залиш, усе тобі спалить, ніяких відходів, попрацює й стоїть — ні тобі їжі, ні тобі прибирання.

— Від коня добрива, — нагадав автор знов несміливо й тихо.

— Добрива. А хімізація плюс електрифікація? Чули?

Кожне село повинно мати свого революціонера, який би нагадував людям, що революція триває вічно й ніколи не кінчається. В Світлоярську цю почесну роль узяв добровільно на себе дядько Обеліск і хоч виконував її з деякими, сказати б, перебільшеннями, але чесно й послідовно. Він жив лозунгами, які вигадував сам, без будь-чєїї допомоги, і намагався примусити жити цими лозунгами також і всіх інших.

Не можна стверджувати, що свої заклики дядько Обеліск просто вигадував. Маючи зірке око, він помічав якісь настрої, тенденції, мерщій узагальнював їх, відповідно оформлював: «Знищимо корову в індивідуальному користуванні як клас і на честь цього водрузимо обеліск!» Або: «Викорчуємо й переореємо всі садові й плодоягідні насадження і дамо нашій любимій Вітчизні додаткові тонни золотої пшениці!» І, ясна річ, — обеліск!

У своєму городі дядько Обеліск вів точний облік урожаїв. Писав:

«Получено цибулі на 7,8% більше, ніж минулого року, квасолі — на 1,3%, огірок знищений як клас, бо — сама вода, користі від цього продукту соціалізові ніякої, а землю виснажує».

Послідовно відстоюючи право на самостійність і оригінальність мислення, дядько Обеліск аж ніяк не був схильний визнавати це право за іншими. Так, довідавшись про думки автора цих писань щодо перейменування населених пунктів, він обурився:

— То це ж як по-вашому: трудовий народ не має ніякого права на своїй землі?

— Я щось не чув про таке право — право перейменувань.

— По-вашому, як: я на землі чи земля на мені?

— Ну, звичайно ж, ви на землі.

— А коли я, то хто хазяїн? І чому маю терпіти глум і знущання з трудового народу? От у нас в районі були колись двоє сіл. Одне Великі Поповичі, а друге — Малі Дяченки. Глум?

— Глум, — згодився автор.

— Зліквідувать як клас — не зліквідуєш, бо село, а перейменувать можна. У Великих Поповичах організовувався радгосп «Передовик», село так і назвали: Передове. А в Малих Дяченках був колгосп «Вирішальний» — і село стало Вирішальне.

— Назва щось не дуже, — скривився автор.

— А ви не кривіться, чоловіче, — порадив Обеліск, — не кривіться. Нові назви, питаю вас?

— Та нові.

— То чого ж вам ще треба? Чи все лишати в такому стані, як воно було при проклятому минулому? Он я чув, десь була назва: Нахалівка. Хотіли б ви народитися в Нахалівці?

— Ну...

— Питаю — хотіли б? І щоб вас усе життя звали: отой з Нахалівки.

— Загалом кажучи, не дуже хотілося б.

— Тож-бо!

Але ця розповідь все ж таки не про дядька Обеліска, навіть не про Світлоярськ, хоч тут і довелося трохи поговорити про цей населений пункт. Чи сказано головне? Автор не дуже в цьому переконаний. Наприклад, він

зовсім забув повідомити, що в Світлоярську ніколи не було (і не буде!) зоопарку і навіть пересувний звіринець теж ніколи за всю історію села сюди не замандрував (та, мабуть, і не замандрує!). А все ж — левине серце!

**2.** Це почалося тоді, коли обліковець тракторної бригади Іван Іванович назвав свого сина Рекордистом. Чи то запанував такий дух часу, чи то пошесть пройшла по батьках, але Іван Іванович у Світлоярську виявився не самотній, бо через рік у землеміра Левенця народився син, і Левенець назвав його Річардом. Про Левенця багато говорити тут не доведеться. Коли Іван Іванович, називаючи свого сина Рекордистом, надихався вищими цілями, то Левенець мав на увазі зовсім не те. Він сам був не схожий на будь-кого з світлоярівців, хотів цього й для свого сина, починаючи від його імені. Справді, Левенець не був схожий ні на кого. Самий фах — землемір — для села рідкість. А Левенець до того ж уперто називав себе «геометром». Дядьки спростили цей загадковий термін до зрозумілого: «гониметр». У Левенця був трофейний велосипед, трофейний годинник, трофейний френч коров'ячого кольору; узвичаєння життєве в землеміра теж було мовби трофейне, а може, то на нього наклав відбиток його фах: Левенець відзначався непосидючістю і великою охотою до зміни місць проживання і, відповідно, всього іншого. Кажали, що в нього по всьому району є жінки, діти, він метався на своєму велосипеді між цими геометричними чи там триангуляційними точками і тільки й намагався встигати так, щоб ніде не зауважували його відсутності, а присутність щоб скрізь реєструвалася саме тоді, коли виникає потреба. Відомо, що можна обдурювати богів, володарів, цілі уряди. Але ще нікому не вдалося обдурити жіноцтва. Навіть одну жінку ніхто ще не зумів обдурити до кінця. Левенець не був винятком. Його світлоярівська дружина Сашка викрила обман і негайно вигнала землеміра, заборонивши будь-коли показуватися на очі. Але сталося це тоді, коли син уже ріс і вже одержав від непосидючого батька дивне для наддніпрянського села ім'я Річард. Від Річарда до Гришарда і до Гришка в українському селі, де перемелюються на всемогутніх жорнах мови ще й не такі слова, — відстань майже непомітна. Хлопчик ріс Гришком, таким він і піде

в життя, але ж завжди є уми злі, вони тримають у пам'яті всі початки, хтось там не забув, що Гриша — все ж Річард за документом народження, тому в школі хлопця й продражнили Левиним Серцем за аналогією з англійським королем Річардом Левиним Серцем, одним з провідирів якогось там хрестового походу («Третього! — вигукнув тут Варфоломій Кнурець.— Яка ганьба не знати школярських істин!») ще з дванадцятого століття. Так дванадцяте століття примандрувало до Світлоярська і було прокляте Гришею назавжди разом із своїми хрестовими походами, з Річардом Левиним Серцем, з усіма королями, імператорами, папами, єпископами й проповідниками. Якась там доля зненависті дісталася й «геометру» Левенцю, якого Гриша не пам'ятав, не бачив і не прагнув бачити, бо ненавидіти можна й заочно.

Народився Гришко тоді, коли ще не було ні Каховського, ні Дніпродзержинського, ні Кременчуцького морів, коли Дніпро тік з Валдаю навпрямець до Чорного моря, не заскакував ні до Криму й Донбасу, ні до Кривого Рога, коли на берегах були білі піски й мільйонне птаство і коли село звалося Карпів Яр, а не Світлоярськ, і лежало внизу коло плавнів розкидисто, недбало, безладно, хоч і не без деякої природної мальовничості. В Карповому Яру повсюди густо й щедро росли бур'яни, забивали городину, буряк і кукурудзу, тут боролися з бур'янами за допомогою знаряддя, яке прийшло, кажуть, ще від шумерів і мало назву теж, мабуть, шумерську — «сапа», про гербіциди, пестициди, фунгіциди тоді ніхто й не чув, не було балачок і про НТР, у родині Левенців взагалі всі розмови про науку й техніку якось непомітно зводилися до згадування безпутного «геометра», особа якого не могла викликати ні пошани, ні поваги, ні співчуття.

**3.** Хай не лякає читача епічний початок нашої розповіді, і хай ніхто не подумає, ніби Гриша Левенець народився так давно, що його джерела губляться у присмерках історії. Все одразу стане на свої місця, коли повідомимо, що Самусь народився на цілих десять років раніше за Гришу, було це ще перед війною, отож на долю Самуса дісталася чимало гіркого й трагічного. Випробування й злигодні загартовують, роблять запеклими і, на жаль, не завжди облагороджують. Можна виправдати не зовсім ангельський характер

Самуся, можна зрозуміти й те, що він ніколи не сміявся: дитинство мав — не до сміхів. Власне кажучи, що таке сміх і звідки він береться в людей? Як доводитиме згодом авторові Варфоломій Кнурець, сміх викликається відповідними подразненнями, які можна б спрощено назвати лоскотанням, коли трактувати цю дію якнайширше. Самусь же належав до тих, хто лоскотати себе не дозволить, а до самолоскотання смаку не мав. Серйозне дитя серйозного віку, народжене для справ серйозних і визначальних, для роботи й для боротьби. Ще замолоду Самусь виказав різко виражену здібність удавати, що для нього взагалі не існує ніяких проблем, і хоч що б йому казали, він незмінно відповідав: «Все правильно». Мабуть, так само відповів би він і тоді, коли б казали, що Гриша Левенець має намір набити йому... гм, гм... Бо, крім усього іншого, для Самуся Левенці ніколи не становили ніякої проблеми взагалі. Вони (себто Левенці) не належали до людей прикметних, помітних, впливових, трималися завжди серед карпоярівців хоч і з деяким викликом, але вели типово периферійний спосіб існування, ніхто нічого від них ніколи не ждав надзвичайного (хіба що ота втеча землемірова від жінки та похвалання старого Левенця довоєнним алмазом), а Самусі їх могли просто не помічати, бо мали досить клопоту з Щусями.

Між Самусями й Щусями існувало мало не споконвіку те, що дипломати нині називають конфронтацією. Словечко це, як і лоскотання при сміху, може означати і протиріччя, і суперництво, і ворожнечу, і навіть оту запозичену від малокультурних предків акцію, що в просторіччі зветься «навкулачки».

Річ у тому, що Самусі й Щусі жили обабіч величезного глиняного провалля, яке й звалось Карпів яр і, власне, дало назву старому селу. За саме глинище суперечка не виникала ніколи, глину брали всі, це була всенародна власність, але як Самусів, так і Щусів загризали, сказати б, престижні міркування. Кожна родина щосили намагалася довести, ніби саме з неї походить отой легендарний Карпо, який дав наймення глиняному яріві і всьому селу, Самусі довго навіть усіх своїх синів називали тільки на «К», випередивши лінкуватих Щусів, на що ті, трохи (себто років із двісті) подумавши, спокійно заявили: «Примазуються до імені». Тоді Самусі на знак протесту взагалі перестали вживати в своєму

роду імена на «К» (Щусі були далекі від таких лінгвістичних клопотів і звалися як завгодно) і вже в останньому поколінні обрали для себе літеру «Д»: батько був Демид, старший син Дем'ян, середній (той, якого ми для зручності називатимемо просто Самусем) — Денис, наймолодший Давид, або Давидко. Трохи нагадувало кінний завод, де коней називають отакими серіями, але Самусі тим не дуже переймалися.

Конфронтація між обома родинами, як показують факти, почалася ще з давніх-давен. Щусі були типовими дітьми природи. Їхній предок прийшов до цього глиняного яру колись пішки, босий, ліг у траву й став грітися на сонці. Відтоді багато дечого змінилося, відповідно змінювалася в Карповому Яру і взувачка, пройшовши складний еволюційний шлях від примітивних личаків до імпортних черевиків, але хоч у що б зувалися Щусі, враження завжди було таке, ніби вони застаються босі. От уже воістину діти природи.

Предок Самусів прийхав возом, і хоч споруда ця не мала в своєму тілі жодної залізної деталі, а сконструйована була всуціль з дерева, все ж належала вона до того, що нині в побуті званою технікою, отож Самусі від перших своїх початків мали стати дітьми техніки і стали ними з усіма наслідками: були діяльні, енергійні, винахідливі, непосидючі і страшенно метиковані.

Як уже сказано, єдиним яблуком чвар, коли так можна висловитися в даному випадку, між Самусями й Щусями було глинище, зване Карповим яром.

Одні казали: «Наш Карпо!»

Другі відповідали: «А таки ж наш!»

Конфронтація, як легко помітити, не з тих, що зачіпають пекучі життєві проблеми, отож її досить легко вдавалося злагіднювати, а то й просто пригашувати голові сільської Ради Свиридону Карповичу, якого в селі звали «дядько Зновобрать».

**4.** Головою сільської Ради Свиридон Карпович був уже тридцять років. Прийшов у сорок п'ятому році з фронту сержантом, мав медалі, поранення, все як годилося чесному воїну, і хоч не належав до найгероїчніших карпоярівців, бо були там і лейтенанти, і капітани, Ванько Олександрів та Васько Бараненків навіть до підполковників дійшли, дав Карпів

Яр і генерала, але сержант виявився зате найпалкішим патріотом свого села, бо всі заслуженіші воїни рвонули хто куди в широкі світи, Свиридон же Карпович вирішив покласти всі свої сили на відбудову рідного села, поруйнованого фашистами. Йому виявлено всенародне довір'я і обрано на найвищу в селі посаду. А там уже так складалося само по собі. Після кожних нових виборів до місцевих Рад депутатів трудящих на першій сесії сільської Ради вставав хтось із сільських активістів і казав: «Товариші, є пропозиція на голову сільської Ради знов обрати Свиридона Карповича». Ну, оплески, одно-стайно, а дядька Свиридона так і прозвали: Зновобрать. Похвальна постійність, з якою пропонувалося обрати Свиридона Карповича, ні в кого з карпоярівців не викликала протесту, що свідчить про їхнє моральне здоров'я, міцну згуртованість і одностайність. Як то кажуть, гуртом і батька добре бити.

Ну, то дядько Зновобрать був для Самусів і Щусів стримуючим фактором, з їхньої династичної суперечки довкола глинища він одверто насміхався і цим відбив у супротивників будь-яку охоту до згадування про давню конфронтацію (ох і словечко ж симпатичне, надто для села над Дніпром!).

Та навіть Зновобрать виявився безсилим, коли в історії села настав переломний період: з Карпового Яру воно мало стати Світлоярськом, але змінити не саму тільки назву, а й місце свого розташування, і зовнішній вигляд, і саму свою суть, перетворившись у село на рівні найвищих світових стандартів, предмет заздрощів, взірець для наслідувань, причину для пишань і величань.

5. Дядько Зновобрать зумів створити в Карповому Яру таку монолітну єдність, що Самусі й Щусі навіть забули про свої давні конфронтації. Та й те сказати: все ж у селі однакове. Однакові хати, однакові стріхи, однакові димарі, однаково пахне варениками або ковбасами, однакові ростуть на городах соняшники, гарбузи, кавуни, дині, кріп і петрушка. А ще ж були однакові слова, які стосувалися однаковою мірою як Самусів, так і Щусів. Коли, скажімо, приїздив з району товариш Вивершений і закликав, то питається: кого він закликав — Самусів чи Щусів? Ясно ж, що й тих і тих.

Єдність інтересів приводить до єдності зусиль, а вже тут і до єдності душ — рукою подати. І така єдність, — можна сміливо це стверджувати, — запанувала між Самусями й Щусями, хоч і зберігалися їхні споконвічні нахили (в одних до природи, в других до техніки), а також, сказати б, генотипи: всі Самусі були схожі на Самусів, а Щусі — тільки на Щусів. Самусі вродливі, меткі, динамічні, Щусі — якісь знеформлені, ледачкуваті, байдужі. Неоднаковість між двома родинами була така вражаюча, що вони й самі дивувалися. Сходилися на свята, на іменини, на поминки, чи вже як воно там доводилося, пили по чарці, закусували, дивилися один на одного, несміливо доторкувалися, пробували пучкою:

- А чого це воно, куме, так?
- Як?
- Та, що ти не схожий на мене, а я на тебе.
- Та я й сам уже думав.
- Ге, а я знаю.
- Та ну!
- А знаю ж!
- То й чого ж воно?
- Бо я — Щусь!
- Ге, а я — Самусь!
- От і вгадали!
- От і рішили!
- Га-га-га!
- Ге-ге-ге!

Тут промайнуло слово «кум» і, слід сказати, не випадково. Треба врятувати це звання, вивести його з мороку небуття, витягнути з безвісті, в яку воно було провалилося, але закономірно відродилося, про що свідчить той факт, що навіть Щусі й Самусі покумилися на рівні синів чи онуків і у взаєминах між ними було зареєстровано не тільки звертання «куме», але й — подумати тільки! — «дорогий куме».

**6.** Левенця ще тоді не було. Не виходив він на суспільну арену, бо мав десять чи там чотирнадцять років. Отже, ніякого вирішального голосу, тільки дорадчий. Щусі теж виявилися відсунутими на другий план, бо всі свої зусилля зосереджували довкола сина, риби, дров, усього того, що можна здобути в Дніпрі, у плавнях, у лісі, вибороти в природи, яка хоч і

могутня, але мовчазна й покірлива Самусі ж осіддали колгоспну техніку і завдяки цьому заволоділи всіма ключовими позиціями. Щоправда, старший брат їхній Дем'ян виїхав з села і вже давно працює десь на Донбасі кочегаром, зате Денис став комбайнером і виходив у передові механізатори, а найменший Давидко влаштувався шофером на колгоспнім грузовику і виявив таку меткість, що за день міг обскакати всю європейську частину Радянського Союзу. Такому відкрий кордон — він за ніч змотається в Африку, чимсь там розживеться, по дорозі продасть і привезе додому ще чогось. Саме Давидко й привіз повесні з станції якогось чоловіка з чудернацькою штуковиною, яка займала півкузова. Чоловік був молодий, з вигляду й за манерами інтелігентний, попросив Давидка, щоб той віз його до сільради або до контори колгоспу, але молодший Самусь знав діло й для початку притарабанив прибульця до рідного дворища й доповів главі роду Самусів, старому Демидові, який щось майстрував у хижці: чи то клепає комусь нову цеберку, чи робив совок для борошна, чи лійку для олії — чоловік мав ремесло в руках і не сидів без діла жодної хвилини.

Давидко став на порозі хижки, хотів переждати, поки батько перестане клепати, але той не зважав на сина, брязкотів бляхою далі.

— Та чи ви не бачите? — розсердився Давидко.

Старий Самусь відклав киянку.

— Тебе, чи що?

— Привіз он.

— То завозь у двір, — вважаючи, що Давидко роздобув щось незаконне, спокійно порадив Демид.

— Чоловіка привіз.

— Нащо?

— А попросився на станції. І сидить у кузові. В кабінку не захотів.

Сидіти в кузові й тридцять кілометрів обдуватися весняним степовим вітром? Старий Самусь легко відгорнув з дороги сина й пішов з хижі поглянути на того дивака.

Старий припадав на праву ногу, яку йому ще до війни різнуло пасом з молотарки (через що не потрапив і на фронт), ішов через двір довго й повільно, так що встиг роздивитися того дивного чоловіка в кузові Давидкової машини й помітити, що він вельми пристойний,

молодий, інтелігентний і, здається, навіть розумний. Хто ж такий? Представник, інспектор, з народного контролю чи з газети? Видно, хотів одразу все побачити, нічого не пропустити, молодий та вушлий,— ото й вигніздився в кузові.

— Здрастуйте,— сказав поштиво Демид.— Що ж це ви отак на вітродуві?

— Нічого, не турбуйтеся,— привітавшись, відказав той.

— І здалека?

— З самої столиці.

— З столиці? Ма'ть, з газети?

— Ні, я з академії...

— З академії! — аж сплеснув руками Самусь.—

А гнетесь в кузові.

— В мене тут макет,— просто пояснив незнайомий.

— І оце ви до нас з тим... макетом?

— До вас.

— Як же це толкувати?

— Ну, бачите, інструктивно, але з попереднім обговоренням.

— Вказівки, значиться.

— Не зовсім.

— Поміч?

— Не так і поміч, як узгодження.

— То, може, в нас і заночуєте? Повечеряємо, відпочинете, а тоді вже й узгодження.

— Навіть не узгодження,— уточнив незнайомий,— а пошуки найліпшого варіанта.

— Шукатимете, значить?

— Так.

— Що ж, коли не секрет? — спитав старший Самусь, крадькома кидаючи погляд під повітку, де в нього було звалено три машини антрациту, привезеного Давидком від старшого брата, який зекономив вугілля в своїй кочегарці, одержавши за це відповідну премію і, ясна річ, реалізувавши за відповідну винагороду деяку частину зекономленого палива, чим довів своє досконале володіння законами чорного ринку, або, як висловлюються економісти, кон'юнктури.

Але прибулого не цікавив ні незаконно придбаний антрацит, ні сини старого Самуса, які досконало оволоділи технікою і законами економіки.

— Бачите,— підвівшись у кузові, так ніби хотів читати лекцію або виголошувати промову перед усім селом, сказав він,— ми наполегливо шукаємо шляхи й способи поєднання цікавих елементів старовинної української архітектури з найновішими досягненнями будівельної науки й техніки. Ви ж, мабуть, чули, що ваше село, в зв'язку з будівництвом чергової гідроелектростанції на Дніпрі, затоплюється.

— Затоплюється? — злякався Самусь.— Все оце затоплюється?

— Так, усе.

— І Карпів Яр?

— І Карпів Яр. Ми навіть маємо пропозицію від Комісії по перейменуваннях назвати ваше село Світлоярськом.

— А ми ж куди?

— Ви — в нове село. В Світлоярськ.

— Світлоярськ? Де ж це?

— А ось у мене в машині.

— В машині?

Цього старий Демид ніяк не міг второпати. Його Давидко все возив у машині, що погано лежало, але щоб ціле село!

— Та як же це — село в машині?

— Макет села. Ви побачите. Я ж для цього приїхав. У мене домовленість з вашим головою сільської Ради. Сьогодні ввечері маємо обговорити, бо завтра вранці я вже — назад.

Упродовж усієї цієї розмови Давидко стояв збоку й знудьговано вивірчував у землі ямку підбором черевика.

— Чого ж стоїш? — гримнув на нього батько.— Підсади!

Давидко підскочив, підставив батькові плече, старий Самусь заліз у кузов, глянув на іграшкове, розлінієне прямими вулицями село, сховане під прозорим чотирикутним ковпаком, присів, тицьнув туди й сюди зашкарбулим пальцем, щось спитав, щось перепитав, у деталі вникати не став, подякував столичному товаришеві, знов гукнув до Давидка:

— Чого ж стоїш? Заводь та поїдемо до сільради.

— І ви поїдете? — не повірив Давидко. Бо й чого б ото батькові телющитися туди серед білого дня?

— А ти хотів, аби Щусі поїхали, чи як?

І вже все ясно, старе поверталось знову. І коли Самусям упродовж цілих століть не вдалося довести, що засновниками села були вони і що легендарний Карпо належав до їхнього роду, то вже тепер усе йшло їм до рук само: і нове село, і нова назва, і основоположники, і фундатори, і радники та порадники.

— Вези! — затупотів у кузові Демид, аж столичний товариш поглянув на нього трохи стривожено.

До вечора старий Демид вже не вийшов з приміщення сільради. Щоправда, сидів мовчки, але сопів так гучно й з викриком, що Зновобрать почав підозрювати щось лихе і погрозив йому пальцем:

— Ти, Демиде, мені, кажеться-говориться, без катаклізмів. Пойняв?

Для обговорення макета нового села скликано було актив, але Самусі й Щусі прийшли всі і прилаштувалися одразу з обох боків макета так, що ніхто й підступитися не міг. Щоправда, було на що подивитися! Не село, а якась біла казка! Рівні квартали, зелені садки, акуратні дімочки, сонячні веранди, двоповерхова школа з спортзалом і басейном для плавання, величезний Будинок культури з бібліотекою і читальними залами, колгоспна контора, будинок сільської Ради, кінотеатр, магазини, дитячі заклади, кафе. Архітектор не забув навіть нужників, намалювавши їх у формі унітазів з пташиного польоту.

Щоправда, макет — це ще не село, тут, як сказав архітектор, потрібні уява, розмах і сміливість мислі, вміння в маковому зернятті побачити розквітлі поля, з нічого витворювати безмежні світи.

Що таке уява, світлоярівці знали й без архітектора. Навіть більше: знали, де саме треба почухати потилицю, щоб уявилося все, що слід і як слід. Сиділи, чухали потилиці, запекло курили, так що макет потопав у хмарах тютюнового диму і виринали з того хмаровиння щось уже й геть фантастичне.

Архітектор, озброївшись указкою, давав пояснення, сипав словами, малював перспективу, розкривав обрії, трам-тарарам. Щусі й Самусі нависали з двох боків над макетом, поблискували очима, водили поглядами за архітекторовою указкою, як кіт за мишею, повторювали мовлені ним слова, вихоплюючись один з-перед одного, щосили намагаючись не поступатися так званим пріоритетом, тобто першістю.

— А ось тут буде найчарівніший куточок вашого нового Світлоярська,— показував архітектор.— Колгоспний сад. Окраса Світлоярська.

— Окраса,— прогули Самусі.

— Окраса,— луною повторили Щусі.

— А з цього боку планується насадження соснового бору. А тут виросте діброва. Це дасть фітонциди.

— Фітонциди,— відгукнулися вмить Самусі.

— Фітонциди,— не відставали Щусі.

Самусі ж, упевнено заволодівши пріоритетом, першими й сполошилися:

— Фітонциди? А що воно?

— Еге ж, що воно? — й собі, хоч і мляво, поцікавилися Щусі.

— Фітонциди,— пояснив охоче архітектор,— це такі речовини, які сосна виділяє в повітря. Дуже корисні для здоров'я.

— Значиться, ми житимемо серед цих... фітонцидів? — поспитав Демид Самусь.

— А чого це ви, а не ми? — здивувався найстарший із Щусів.

— Того, що ми — це ми,— пояснив їм Денис Самусь і припечатав своїм незаперечним: — Все правильно!

— Ні, неправильно! — заревли Щусі.— Це наш куток!

— Ні, наш!

— Горлохвати!

— Самі ж горлохвати!

— Ще наш Карпо Самусь!

— Щусь, а не Самусь!

— Щусі голодранці, а Самусі були козаки!

— То Щусі козаки, а ви дьогтярі!

— Ми козаки!

— А таки ж ми!

— Та погляньте на себе!

Доведеться перервати цю вельми цікаву суперечку, хоч це й порушить хронологію або плин розповіді.

Навіщо переривати? Та щоб уявити собі представника Самусів або представника Щусів отим, як писав наш дуже шановний письменник, чепуруном і галанцем, зодягненим так, що аж очі боліли дивитися на нього, бо все на нім мерехтіло й рябіло. На голові шапка, схожа на єпископську митру, бо ж козак волів радше вийти поміж люди без штанів, ніж бодай без драної бирки на

голови чи в руках. На ногах, чи де там треба, — рясні шаровари, пошиті ліктів так із двадцяти або й з повних тридцяти шести англійського сукна (бач, де ховаються первісні джерела прибутків англійських капіталістів!), з матнею мало не до самої землі, а в матню засунуто чималий жмут полину, щоб вигнати зайвину (тільки зайвину, зауважте!) бліх. На тулубі ж, або на корпусі, висловлюючись по-вченому, — черкеска штофна, зелена — аж очі вбирає! — черкеска, по якій пущено «трави», себто розводи, ще й з брижами ззаду, з невеликими оксамитними жовтими закаврашами, що трималися на срібних гапликах, вся цяцькована золотими гудзями та шнурами. На крючечках, попришиваних до черкески, почіпляно по пістолю, поперек обкручений малиновим поясом з турецької єдвабної шалі — чверті зо дві завширшки та аршинів п'ятнадцять завдовжки, з золотими пацьорками, які теліпалися на череві, а за пояс той ввіткнуто кинджал, та ще прилаштовано срібну мережану порохівницю, а тоді ще й шаблю на двох кільцях. А поверх усього того (ще забули ми про чоботи, але про них сказано, що вони червоні, саджені, може, й самоцвітами чи там чим бог послав, сап'янові, м'які, як сон, як дим і туман) незмінний і неодмінний жупан, без якого ніякий козак не козак, широкий, довгий, з тонкою дрютяною сіткою всередині, котра мала захищати козака від удару шаблі ворожої, жупан кармазиновий, як жар червоний, гаптований, з гудзиками щирозлотними — на полах, на рукавах, на розпорах вильотів, попрорізуваних там, де згинається лікоть, так, щоб можна було просовувати в ті вильоти руки, і тоді на кожній руці виходило мовби по чотири рукави, що два з них лежали, а два вільно метлялися позаду.

Уявити отаку мальовничу й, прямо скажемо, мало-реальну постать, дивлячись на сучасного Щуся або Самуся, було незмога, для самодіяльної сцени, для драмгуртка чи для танцювального ансамбля ще б сяк-так, але до передового колгоспного виробництва воно ніяк не тулилося навіть у тому випадку, коли б ми твердо домовилися, наприклад, відновити й відродити таке архаїчне поняття, як «кум».

Але в світі чимало диваків, і є серед них такі, що й хлібом не годуй, а дай тільки зачепитися за якийсь спогад або за слово — і піде в них, як з води, і піде, й піде...

7. Одному з таких диваків закортіло, хоч ти його рїж, довести, що Світлоярськ, себто Карпів Яр по-старому, — це село не звичайне собі, а козацьке, засноване ще в ті часи, коли... Та всі вчили історію і знають про ті часи.

Дивак прибув мало не з самої столиці, папери в нього були відповідно повноважні, в колгоспній конторі товаришеві порадили звернутися до сільради, там він був прийнятий самим дядьком Зновобрать, який, почувши про історію, про минувшину, про козаків, почував те традиційне для українського народу місце, де в усі часи шукано мудрості, і сказав:

— Воно б і я вам, дорогенький товаришу, міг би популярно пояснити, що й до чого, та тут треба неабиякого мудрагеля, мене ж, кажеться-говориться, заїло коров'яче питання...

— Коров'яче? — не зрозумів високовчений товариш.

— Ну, як би вам популярно? Нащот коров'ячого, оцього... Ви чоловік учений, знаєте, як воно колись називалося... Ото, що в італійців чи там де, коли вони малювати почали...

— Ренесанс?

— От-от, тільки по-нашому.

— Відродження? Але ж не розумію... Корови й епоха Відродження?

— Вам епоха, а мені треба відродити корову в приватному секторі. Кожному колгоспникові корову в господарство! Ось лозунг. А то всі тепер рота роззявляють на магазин. Молока дай, сметани дай, масла дай, усього йому дай з магазину, а де воно там візьметься, коли навіть дід Гнат свою корову продав!

— Дід Гнат?

— Ну, наш вічний чередник. Сімдесят років чередникував. Стаж у чоловіка. А тепер корівчину за хвоста й з двору! Чули таке? Ну, та вам воно неінтересно. Нащот же козаків у нас тут Обеліск є, він усі традиції осягнув, найперший наш знавець і, можна б сказати, революціонер, хоч трохи й забирає ліворуч.

Сказано, то й зроблено. Покликано до сільради дядька Обеліска, допущено в кабінет до Зновобрать, познано з прибулим товаришем і без зволікань запитано про козаків і заснування ними села Карпів Яр.

— Це ж про яких ви козаків? — пришулився дядько Обеліск.

— Про запорозьких,— спокійно пояснив товариш із столиці.

Дядько Обеліск занудьгував одразу й відверто.

— В нас тут є письменник, до деякої міри земляк, то він мене теж допікав. А я йому категорично й з усією, значить, революційністю: не було.

— Не було? — аж злякався командирований.— Та як же?

— А так. Червоні козаки в громадянську були. Заскакували на півдня і встигли навіть мітинг провести коло попової хати. А запорозькі? І не чули, і не знаємо і взагалі — не було!

— Товаришу Обеліск! — сплеснув руками товариш із столиці, наївно вважаючи, що дядькове прізвиське справді Обеліск, а не Надутий, але це незнання йому пробачено з усією широтою натури, яка була притаманна не тільки самому Обеліску, а й усім світлоярівцям, яких колись називали незугарним словом «карпоярівці». Дядько Обеліск мовчки слухав далі, навіть повернув голову до товариша з столиці — мовляв, що ж ти там ще нам скажеш-загукаєш?

— Ви кажете, не було? — обурювався й дивувався водночас столичний житель.— А Січ? А лицарі свободи? А Карл Маркс про першу в Європі республіку запорожців?

— Нащот Карла Маркса, то я не читав,— щиро визнав дядько Обеліск,— хоч марксизм і сповідаю. А нащот козаків, отих, що ви ними так переймаєтесь, то ви пошукайте, мо', й знайдете, у вас, видать, час є, а нам ніколи. Я ж розмишляю собі так. Що то за народ оті козаки були? Ну, втікали в очерети на Дніпро. Чого втікали? Від жінок — ясно. Бо наша українська жінка така, що од неї сам чорт утече, не те що козак. Значить, утікали од женщин і ховалися в очеретах.

Тут столичний мудрагель пригадав, ніби щось подібне писав колись і такий знавець запорозької старовини, як академік Яворницький: «Запорожці дуже кохалися в бджолах, випасували коней і жили без жінок».

— Коли б саме це, то воно й нічого б. Так трудовою ж діяльністю не займалися? Не розвивали ні тваринництва, ні інших галузей. Промисловість їм і не снилася. Аби оце вони збереглися й досі, була б Україна індустріальною державою? Дзуськи! Та ще й браконьєрили на всю губу. Рибу неводами та сітками як

повиловлювали, то й досі її в Дніпрі чортма! А диму напустили! Варили з ранку до вечора куліш, гнали самогонку, кип'ятили смолу човни свої обмазувати — досі он дим той стоїть стіною од Запоріжжя до Дніпропетровська, ніяк вітри не розвіють! А ви кажете...

Тут автор нарешті міг би визнати, що отим столичним товаришем був саме він, тобто автор. Міг би він висловити й свою незгоду з дядьком Обеліском у його лівацько-спрощених поглядах на історію. При цьому автор не став би вдаватися до вчених авторитетів чи там спростовувати дядька Обеліска фактами історії. Він просто і скромно послався б на своє власне прізвище, походження якого він відкрив, ретельно і вперто досліджуючи своє генеалогічне дерево, що, як нетрудно здогадатися, було, як у всіх українців, дубом, росло довго, славилось міцністю й твердістю, мужньо змагалось з стихіями і щедро передавало всім відгалуженням роду Загребельних ще одну, скажемо відверто, досить делікатну особливість, завдяки якій жоден з авторових предків не знав розумової праці на відміну від тих, хто складав біблію, дав світові Гомера, Данте й Шекспіра. Автор мав би виправдати сподівання своїх предків, надолужувати все, прогайне ними, і від вдячності за високу місію, покладену на нього, а також за предківську історичну витривалість, не шкодуючи свого часу, а також своїх високоцінних розумових зусиль, він кинувся досліджувати корені, де не на останньому місці було прізвище.

Хоч один наш відомий поет з невідомих причин чомусь і відмовляє українському народові в праві на прізвища, наполягаючи більше на його, мовляв, безіменності: «Наша генеалогія — вся в чорноземлі. Гречка передавала її гороху і просу. Пшениця передавала її житу й вівсу. Тембр твоєї дьогтьової генеалогії ти чуєш в зелених органах дубів і лип. Так, ми до тебе рвемось крізь це книгокняжжя, ми — репані, ми, що вгноїли масну цю землю. Крізь історичний асфальт княжих прізвищ пробиваємось до тебе бравою зеленню — її безіменністю...» Не записували імен — то правда. В книгах стоять імена королів. Але ж не означає це безіменності народу цілого. І прізвища теж ми мали. Бо що таке прізвище? Це, коли хочете, перша ознака високої цивілізації народу. Колись люди називалися просто: Адам, Єва, Абель, Каїн, Грицько, Стецько, Гаврило... Навіть у славетних греків що маємо? Хто знає, яке прізвище в Сократа або

в Ахілла? А в Агамемнона? І взагалі що це таке — Агамемнон? Для бугая або жеребця воно й нічого, а для героя Троянської війни ніяк не личить. Може, Клітемнестра й убила його через це наймення, хоч, відверто кажучи, ім'я Клітемнестра теж не викликає особливого захвату і нагадує не вродливу гречанку, а щось медичне або зоопаркове.

Так от про Загребельних. Де взялося це прізвище? Може, це комусь і не сподобається, — але ж — од козаків. І не від козаків взагалі, а від конкретного запорозького козака Носа, що мав ім'я Павло, жив у сімнадцятому столітті, первісне прізвище міг мати, а міг і не мати, бо відомий був просто як Павло, а ще: був надзвичайним і повноважним послом Запорозької козацької республіки, акредитованим при дворі французького короля Людовіка XIV.

Тут необхідні пояснення: Людовік XIV, як відомо, любив, щоб його називали королем-сонцем, ще любив він саджати на європейські престולי своїх родичів або тих, хто йому подобався чи просто вмів запобігати його ласки. Для такого поводження наука приборегла навіть відповідний термін: непотизм. Бо наука без термінів — однаково що полова без остюків. Та щоб не морочитися з цим хитромудро-латинським непотизмом, найпростіше вжити наше слово «кумівство» — і одразу все стане зрозумілим. Ну, то от. У Польщі на той час не стало короля. Ян Казимир після невдалих воєн з Богданом Хмельницьким і тяжкої розрухи в Польщі зрікся престолу. За трон розпочалося змагання між Яном Собеським і Міхалом Корибутом Вишневецьким. Як міг хтось один стати королем при такій, сказати б, системі? Адже відомо, що королів ніколи не вибирали, а призначали. Це тільки Іван Грозний наївно вважав, що в Польщі королів обирають не «по божью изволенію», а «по многмятежному человеческому хотенью».

Кандидати в королі не сподівалися ні на яке «человеческое хотеньє», а мерщій кинулися запобігати ласки в короля-сонця, і якийсь з них (ясна річ, меткіший), виторговуючи корону для себе, пообіцяв Людовіку за покровительство всю Україну, або, як тоді казали, козаків. Щоправда, не взято було до уваги одну незначну подробицю: Україна тоді не належала шляхті й усім тим претендентам на королівську корону. Але хто ж

у великій державній політиці переймається подробицями й дрібницями?

— А що таке козаки? — поцікавився Людовік.

До ладу пояснити ніхто не міг, придворні плутали козаків з турками й татарами, все зводилося до коней, шабель і страхітливих вусів. Тоді король тупнув високим каблуком (він носив черевики на дуже високих підборах, бо був малий на зріст, а хотів перевищувати всіх) і звелів припровадити йому від тих загадкових козаків посольство.

«Звелів припровадити» сказано не дуже точно, бо король звелів, щоб стало перед ним посольство, а вже технічний бік справи його не цікавив. Однак запорожці були вельми вразливі на слова, вони не звикли до такої нахабної термінології і ніякого посольства до Парижа не спорядили. Тоді придворні на свій страх і ризик змінили королівські слова, і було передано на Січ, що Людовік велів *запросити* посольство. Але ж знов устряло оте «велів», і загадкові козаки заялися в своїй амбітності. І лише коли сказано, що король просить до себе посольство, то зібралося січове товариство, довго вибирало з-поміж себе посла і його помічників, довго й не могли зійтися на тому чи тому, тоді все ж більшість гукнула козака Носа, дали йому ще трьох товаришів, а наказ посольству (тут доречно буде додати, що козаки звали посольство «депутацією», бо зналися на високих речах, на світському етикеті й кохалися в рідкісних словах) був, мабуть, найкоротший у світовій історії дипломатії: «А пошли ти, Павле, того короля під три чорти!»

Так козак Павло опинився в ролі надзвичайного й повноважного посла, а три його товариші виконували місію радників посольства, і всі четверо стали перед королем, мали б налякати його вже самими тільки своїми постатями, бо хлопці були вельми породисті, а Павлові ще ж треба було виконати наказ січового товариства, себто послати короля туди, куди радили козаки. Дипломат повинен слухати того, хто його посилає і наділяє повноваженнями. Інакше який же він дипломат? Павло Ніс розумів свою місію і мав намір виконати її без вагань і з усією прямою, якою відзначався в житті. Водночас, маючи вроджене почуття шляхетності й, сказати б, чоловічої делікатності, він розумів, що негоже отак навпрямець посилати цього маленького королька під три чорти. Тому застосував відомий суто український спосіб

мовлення на здогад буряків, щоб дали капусти, і просто за кожним словом повторював: «Чорти його бери!» Мовляв, хай чорти самі й розбираються, кого їм брати і куди цурпелити.

Французькі драгомани мерщій перетлумачували кожнісіньке слово своєму королеві, і він зі своїм двором тільки й чув: «Сакребльо! Сакребльо! Сакребльо!» Бо «сакребльо» по-французьки якраз і означає «чорти його бери». Людовік, хоч був королем, отже, мав перевіряти розумом усіх підлеглих, нічого не второпав і вирішив: отого дивного велетенського чоловіка, який нахабно лякає його, всемогутнього повелителя всієї Європи, своїми зарізяцькими козаками, прізвище Сакребльо, тому коли звелів одписати польському претендентові, що він відмовляється від його дарунка, а козакам дати рескрипт про те, що вони можуть і далі розвиватися згідно зі своїми уподобаннями і законами своєї незбагненої країни, то при цьому весь час посилався на козака Сакребльо.

Про претендента на польський трон ми не знаємо більше нічого, а от на Січі послання Людовікове було прочитане, бо там знайшлися хлопці, що тямали й по-французьки і по якому завгодно, товариство досхочу посміялося з лякливого короля, а свого посла Павла відтоді й прозвали Сакрибельним, або ж, керуючись духом мови й пам'ятаючи про таку споконвічну українську гідротехнічну споруду, як гребля,— Загребельним. Кажуть, що одне з колін тих Загребельних прорвалося й до Італії, де модифікувалося в Загрібальді, а вже ті дали такого славного чоловіка, як Джузеппе Гарібальді. Природна скромність примушує автора вмовкнути, бо й так набалакано стільки, що навіть Микола Бажан з усіма своїми енциклопедіями не розбереться.

Власне, автор і не хотів зачіпати цієї теми, але його мимоволі наштовхнули на неї, бо згодом приїздив він до Світлоярська з одною дуже шановною делегацією, такою шановною, що для належних пояснень їй не досить виявилось ні голови Зіньки Федорівни, ні дядька Зновобрать, а приїхали з-за меж колгоспу товариші Вивершений і Багатогаласу. Ну, а що в світлоярівському колгоспі, як у Ноєвому ковчезі, було все: і жито, й пшениця, й кукурудза, і соняшник, і худоба, й свині, й вівці, й коні, і кури, гуси, індики, кролі, навіть ондатри,— то розповідати було про що. Вивершений розповідав

делегації, скільки колгосп дає сього та того, а Багатогаласу загинав пальці і підтакував:

— Так, так.

Тоді підказував:

— Про миргородських поросят не забудь.

— Ага, маємо поросят миргородської породи, — казав Вивершений. — Чорно-рябої. Дуже й дуже.

— Про яйце теж не забудь, — підказував Багатогаласу.

— А також стільки-то мільйонів яйця, — похопився Вивершений.

Але делегація чи вже все знала, чи то якась дивна видалася. Ні про миргородських поросят, ні про яйце додаткових запитань не задавала, а стала допитуватися:

— А запорожці?

— З запорожцями змагаємося, — пояснив Багатогаласу.

— Та ні, ми про історичних. Про козаків.

— Козаків у нас не чуть, — сказав Вивершений. — Чого не чуть, того не чуть. На спеціалізацію переходить думаємо, а про козаків не можу вам сказати авторитетно. Може, товариш Багатогаласу пояснить.

Але й той відмовився будь-що додати до вже сказаного.

Все ж таки в автора цієї розповіді, мабуть, якась хвороблива пристрасть до історії. Через отого свого предка Сакребльо. От повезло чоловікові — мав такого предка. А коли не мав, коли не пам'ятаєш, коли ніхто не знає, коли не було нічого? Зате потреби щоденні є, а людина живе потребами. Хто там сказав, що кожна епоха повинна мати свою Трою, і свій потоп, і своїх гладіаторів, і свою Жанну д'Арк? Було — й нема. Архіви не збереглися, бо де тримати? Українська хата під соломою, спалахує легко, горить дощенту, — як тут вбережеш оті архіви? А до того й ховати ніде. Бо що таке хата? Сіни? Там тісно й темно, мишва з горнища так і котиться, поточить архів на потерть. В самій хаті тільки й місця, що під припічком, де нічого горючого не можна тримати з протипожежних міркувань, та ще за божницею, яка правила і за архіви, і за бібліотеки, і за весь інтелектуальний, сказати б, набуток. Але чи ж багато там вміститься? Та ще атеїзм — які вже тут ікони й божниці?

Тому й носили все в умі і мали споконвіку міцну пам'ять — всіх друзів пам'ятали, але не забували й ворогів.

Згодом автор переконався, що в Світлоярську історію пустили в обіг і навіть у щоденний побут, і хто хотів про неї тут довідатися, то мав починати своє вивчення не з офіційних кабінетів і не з розпитувань дядька Обеліска, який належав до рекордсменів прямолінійного мислення, а із спокійного й неквапливого знайомства з усім світлоярівським, до речі кажучи, вельми складним світом.

Був тут Самійло Кішка, який обдирав котів і здавав шкурки як пушнину. Дем'ян Многогрішний ходив до чужих молодиць, поки йому нам'яли боки. Іван Брюховецький мав таке черево, як ночви завширшки. Братів Щусів прозвано Плантагенетами, але виводили це наймення не від англійської королівської династії, яка дала Річарда Левине Серце та Іоанна Безземельного, а від звичайнісінького нашого «подорожника», бо слово «плантагенет» означає не що інше, як «подорожник». Щусі ж випросили якось у фельдшеріці бутель настійки подорожника і, замість лікуватися нею, випили всі три літри за одну ніч, бо виявилось, що настійка на спирту, концентрацію мала підходящу, та ще й лікувальна — хто б тут утримався від спокуси!

Людина в степу — це особлива категорія, може, ще й не вивчена як слід. Сонце сходить у степу і заходить у степу, а ти зостаєшся. Може, був тут завжди і вічно? І вже й не треба тобі шукати, за що б зачепитися пам'яттю, щоб довести світові свою тривалість. Ну, на Одещині був, кажуть, якийсь Овідій. У Києві — князь Володимир і Щорс, у Каневі — Шевченко, там проходив Будьонний, там Котовський, там батько Боженко, там дід Ковпак. А тут? Сонце, вітри і ми... Земля дарує чудеса, где від тебе праці й подиву і вчить високої гідності, яка пробивається в тобі могуттям думки і вмінням поглянути на світ примруженим оком.

У Світлоярську враження складалося таке, що не вмів там сміятися тільки Самусь. Так ніби йому вже при народженні зробили спеціальний укол проти сміху й дотепності, а коли він згодом про це довідався, то не обурився, а сказав спокійно і навіть не без деякого задоволення: «Все правильно». Та коли чоловік не вміє сміятися, це ще не означає, що йому чужі пристрасті, хвилювання, пал сердечний, який помагає йому виборювати своє, відстоювати, захищати, боротися й перемагати, щоб жити.

8. Від того, що ми облишили Самусів і Щусів для в'яснення деяких історичних моментів, пристрасті їхні не вгамувалися і суперництво, яке з несподіваною силою спалахнуло довкола макета, не припинилося. Навпаки. Боротьба розгорілася з неймовірною силою. Самусі й Щусі від словесних суперечок перейшли до дій, себто кожен рід вхопився за свій край макета й щосили тягнув до себе, так ніби від цього могло змінитися планування нового села і хтось таким чином міг домогтися для себе привілею поставити свою хату там, де йому захочеться, коло саду чи там коло фітонцидів, коло водокачки а чи коло магазину, коло садиби голови колгоспу а чи коло контори. Самусі тягли собі, Щусі — собі. Червоні обличчя, роззявлені роти, вирячені очі — суцільні пережитки проклятого капіталізму. Столичний архітектор аж позадкував, як од віспи, щоб не заразитися родимими плямами. Дядько Знобобрать мужньо кинувся поміж конфронтуючих і спробував вплинути на свідомість:

— Товариші Самусі! Товариші Щусі! Соромтеся! З вас же всі люди сміються! Все прогресивне людство!

Макет упав на підлогу. На макет попадали Самусі й Щусі. Кублилися вже там. Знобобрать, влучивши момент, махнув рукою архітекторові, той вправно висмикнув з-під купи тіл свій макет, вони мерщій занесли його до кабінету секретаря сільради, замкнули двері, тільки тоді Щусі й Самусі схаменулися, довго відсапувалися, проклиналися, після чого старий Самусь спитав старшого Щуся:

- Куме, а де ж воно ота штука?
- А я б тебе спитав, де вона.
- То за віщо ж ми чубилися?
- А це вже тобі ліпше знати.

Тоді настала колективна пауза, крізь яку стало чутио гримотіння моторів, бо Денис Самусь приїхав до контори гусеничним трактором і не заглушив мотора, а Давидко так само не вимкнув мотора свого грузовика. Хотіли подіяти на своїх супротивників шумовими ефектами. Глава роду Щусів якийсь час слухав ті надвірні мотори, сплюнув, сказав своєму старшому синові — лісникові Василеві Щусю:

— У тебе ж вовк приручений є, привів би його був сюди, напустив на Самусів, як ото вони на нас свої мотори.

— Ще ноги повідкусуює, — позіхнув лісник.

— Це таке кляте плем'я, що вони в нього й повідростають. Ач як ото нашощорилися! А ми свого не віддамо!

— І ми не віддамо! — заgrimіли Самусі.

— Ніякий актив тут не допоможе!

— А що нам актив!

— Давай загальні збори! — заревли Щусі.

— І збори! Голосування! — не відстали й Самусі.

Товариш Зновобрать був надто досвідченим політичним діячем, щоб не відчути, яка загроза ховається за цією, здавалося б, демократичною пропозицією Щусів і Самусів. Він одразу оголосив сільський актив закритим і замкнувся в своєму кабінеті з архітектором, головою колгоспу Зінькою Федорівною і секретарем парторганізації Грицьком Грицьковичем.

— Що будемо робити? — спитав Зновобрать своїх товаришів.

— Хочуть збори, то й збори, воно й краще, — знизала плечима (а плечі ж які! — тільки на Україні бувають у жінок такі плечі) Зінька Федорівна. (До речі, тут Варфоломій Кнурець нагадав авторові, що розкішні плечі в героїні вже описав Тургенєв у романі «Батьки і діти»).

— Тільки на самотьок не можна пускати, — зауважив Грицько Грицькович.

— От і я так думаю. — Зновобрать глянув на архітектора, якому все це, здавалося, було байдуже. — Ви, товаришу, з столиці, у вас воно там не так, далі від народу, а тут усе впритул, кажеться-говориться.

— Тут треба працювати в контакті з масою, — додав Грицько Грицькович.

— З колективом, — підказала Зінька Федорівна.

— Він ще молодий секретар, не оволодів термінологією, — пробачливо зітхнув Зновобрать. — То що ми придумаємо? Щусі й Самусі весь колгосп розполовинять, і ніколи ми не дійдемо згоди.

— А коли одного з Самусів на цей час усунути? — запропонував Грицько Грицькович.

— Як — усунути? — обурилася Зінька Федорівна. — Самусі — такі працівники, передовики, механізатори...

— Тому я про них і... Бо Щусі трохи не те... Ну, там лісник ще сяк-так, але ж він не по нашій лінії, у нього своє міністерство... А от Самусі... Нам обіцяли путівки

на курорт... От би Самусеві Денисові, як передовому механізатору...

— В посівну? — Зінька Федорівна аж підвелася від обурення й подиву.

— Ну, а коли ситуація...

— Стривай, стривай,— сказав Зновобрать,— а тут щось є... Цього Самуся прибрати хоч на тиждень, то ми, вважай, всі питання... Ану, Грицьку Грицьковичу, ти чоловік молодий, спробуй наздогнати Самуся та завернути його сюди.

— З трактором?

— Та хоч би і з трактором...

І знов заgrimів трактор знадвору, а в кабінеті Зновобрать з'явився механізатор Самусь, власне, найголовніший з цього могутнього роду, став, глянув на керівний склад села й колгоспу, вирішив, що йому виявлено високе якесь довір'я, і це йому сподобалося, він сказав: «Все правильно» — і сів навпроти Зновобрать.

— Значиться, товаришу Самусь,— сказав йому дядько Зновобрать,— ми тут порадилися і відзначаємо, що ти, виконуючи й перевиконуючи, вийшов на перше місце по колгоспу і виходиш на перше місце по району, і ось є така думка відправити тебе на курорт.

— Куди-куди? — не зрозумів Самусь.

— На курорт. До Чорного моря.

— Та я там зроду не був! Я ж здоровий, як бик!

— А керівництво хоче, щоб ти був ще здоровіший. І дає тобі безплатну путівку. На Південний берег Криму, в санаторій... Як зветься санаторій, Грицьку Грицьковичу?

— «Лівадія»,— пояснив Грицько Грицькович.— Там колись царський палац був, а тепер курорт для трудящих. Там, кажуть, спальня є, де цариця спала. Цілий день сонце. Вікна так влаштовано, що сонце цілий день кружляє і зазирає в них.

— І ото я там спатиму? — поцікавився Самусь.

— А чом би й ні?

— Все правильно,— спокійно промовив Самусь.— Можу поїхати, я свої зобов'язання вже... А тільки...

— А тільки що? — Зновобрать так і втупився в нього своїми злинялими очима.

— Сам не можу.

— Аби ж ти мав дружину, то...

— Не треба мені вашої дружини... Щуся пошліть...

— Щуся? Та навіщо?

— Все правильно. Для рівноваги. Самусь їде, хай їде і Щуся!

Самусь підвівся, показуючи, що розмову він закінчив і від свого не відступить. Зновобрать спробував поторгуватися.

— Ви ж передовики, а в Щусів катма!

— Пошліть лісника.

— Так він не колгоспник.

— Домовтеся з міністерством. Все правильно.

І Самусь пішов собі.

А керівництво мало вирішувати за нього й за всіх.

— Що ти думаєш, Зінько Федорівно? — спитав Зновобрать.

— А що мені думати — Щуся не член колгоспу.

— А ти, Грицьку Грицьковичу?

— Треба шукати вихід.

— Де ж ти його знайдеш?

Несміливо поглянули всі на архітектора, але той був ще надто молодий, щоб знайти вихід з такого заплутого становища. Врешті наважився Грицько Грицькович.

— Самусь не відмовився, — сказав він роздумливо, хоч і не ствердливо.

— Ну? — поворушив бровами Зновобрать.

— Дамо путівку, завтра й поїде.

— Це так, що й поїде, — ствердила Зінька Федорівна.

— За умови, що ми й Щусеві...

— Це ясно. Він же заявив. А це такий...

— То от, — Грицько Грицькович пожвавішав, — ми запрошуємо зараз Щуся-лісника, пропонуємо йому путівку...

— Він же не член колгоспу, а путівки — для колгоспників...

— Хвилиночку! — підняв руку Грицько Грицькович. — Ми обіцяємо Щусеві, вмовляємо його, щоб він їхав разом з Самусем, виділяємо для нього машину, силаємо її завтра до лісництва...

— А путівка? Чи ти за день домовишся з усіма інстанціями? — Зновобрать аж відвернувся від Грицька Грицьковича на таку його легковажність...

— Обіцяти — не означає дати... Хай Самусь думає, що ми дали путівку й Щусеві, а тим часом...

— Обман? Не допущу! — засовався на стільці Зновобрать. — Ти ж секретар...

— Не обман, а затримка з оформленням. Самуся відправимо, Щусь буде ще тут. Голосування дасть результат. То як? Приймається? Кликати лісника?

Лісника покликано, і Грицько Грицькович приступив до його обробки.

— Ви чули, товаришу Щусь, який великий обсяг робіт належить лісництву в майбутньому селі, тому ми хочемо, щоб ви набралися сил, і для цього посилаємо вас на курорт.

— Набратися сил? — не повірив Щусь. — Та ви що — шуткуєте? Я ж і так здоровий, як воляка!

— Не виражайся так некультурно! — присоромив його Зновобрать. — Чи не бачиш, що тут жінчина, або ж голова колгоспу Зінька Федорівна. Поїдеш у санаторій на Південному березі Криму. Там така краса, що тобі й не снилося. Басейн з морською водою. Сто метрів плывеш по ньому туди й сто метрів відтіля.

— Та я ж плавать не люблю!

— Там привчать!

Ідеологічна обробка Щуся тривала досить довго, він не належав до таких податливих натур, як Самусь, лінивий і повільний його розум ніяк не міг схопити всю складність пропонованої комбінації. Тільки збагнувши нарешті, що тут ідеться про обдурювання Самусів, Щусь, зітхаючи, згодився, але застеріг, що це вперше й во-станне.

Самусі ж висунули зустрічний план. Про те, що їх обдурюють, вони не подумали, але самі вирішили обдурити сільське керівництво. Денис як поїхав, так і приїхав. Він справді спакувався, сів до Давидка, свого брата, в кабінку, і вони помчали на станцію, а вранці обидва були знову вдома і через глинище перегукувалися з Щусями:

— Го-го, думали, Денис такий дурний, що поїде на ваш курорт, а вам дасть тут розперізуватися! На станцію — та й назад! Отак!

— А наш Василь і зовсім не їздив! — сміялися Щусі, раді, що перехитрили Самусів ще більше.

Голосування знов не дало ніяких наслідків: проти переселення мовби ніхто й не заперечував, коли ж доходило до розподілу місць під садиби, якась неземна сила розполовинювала все трудове населення Карпового Яру, і не було ніякої змоги зрушити справу з місця. Можуть спитати: а де ж були Зновобрать, Зінька Федорівна,

Грицько Грицькович і ще безліч людей довірених, гідних, доблесних, свідомих? Навіть дядько Обеліск не зумів стати над ворогуючими таборами і потихеньку голосував то за тих, то за тих, залежно від ситуації. Зате в своїх словесних заявах він послідовно проводив давню обрану лінію, вигукуючи:

— Давно пора знищить це старе село як клас і водрузить на його місці обеліск!

— Залле ж водою, — сміялися карпоярівці.

— А ми — плавучий!

Затята боротьба за нові території, за їх розподіл, за сфери впливу призвела до того, що прогресивна справа переселення зайшла, як то кажуть, у глухий кут. Молодий архітектор з нудьги спробував навіть залицятися до сільських дівчат, за що йому перепало найперше від Самусів, тоді від Щусів; на поміч він покликав із столиці автора цієї розповіді. Але що автор? Він може тільки коментувати, тобто з більшою або меншою правдивістю переповідати й пояснювати події, активним же чинником виступати не може, а коли й пробує іноді, то для цього йому вічно не вистачає повноважень, авторитету і просто рішучості.

Зате коли довідався про ускладнення в Карповому Яру товариш Вивершений, то приїхав туди негайно і в один день усунув усі перепони, зняв напруження, полагодив конфлікти, розв'язав проблеми, помирих, поділив, вирішив, постановив і доповів інстанціям.

Товариш Вивершений почав усе діло з ферм. Відвідав тваринницьку ферму, глянув, насупив брови, гримнув:

— Чому непорядок на фермі?

— Тобто? — несміливо спитав завфермою.

— Чому одна корова лежить на правому боці, а друга на лівому і хвостами в різні боки махають? Покласти всіх на лівий бік і хвостами щоб... І щоб усі ремигали!

— Та як же це зробиш?

— Сказано — і без балачок!

Тоді прибув до кабінету Зновобрать, ще більше насупився, обвів увесь актив поглядом, спитав:

— В чім тут затримка?

Колективна пауза була зовсім короткою, але товариш Вивершений не визнавав навіть щонайкоротших пауз, нетерпляче перепитав:

— Ну?

— Затримка в питанні переселення, — сказав Зновобрать.

— Як то затримка?

— Розділилися голоси колгоспників. Не можемо вирішити.

— Коли розділилися, тоді треба рішати в робочому порядку, — пояснив товариш Вивершений.

— А як це? — вихопився Грицько Грицькович, бо був ще молодий і не знав, що вихоплюватися перед товаришем Вивершеним з такими наївними запитаннями сміх і гріх.

— Зразу видно: молодий кадр, — сказав товариш Вивершений. — Хто ж про таке питає? Скласти в робочому порядку списки — кому куди переселятися — і баста!

## 9.

Авторові порадив поїхати в Карпів Яр слідом за архітектором не хто інший, як доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець. Взаємини між автором і Кнурцем на той час уже були суто приятельські, обидва називали один одного «старий», сміливо критикували один одного, давали поради, застерігали, коли треба, стримували від необачних учинків.

— Знаєш, старий, — сказав Кнурець, — я б, на твоїм місці, поїхав. Архітектор — мій добрий знайомий. Хоч молодий, але хлопець тямковитий. Ну, й на місці там. Поїздка замінює книгу. Пам'ятаєш? Коли в газетах пишуть, щоб ваш брат вивчав життя, ти носа не відвертай.

Після таких слів як ти не поїдеш?

Але автор надто довго збирався і запізнився просто злочинно. Якби він міг випередити товариша Вивершеного, може, події розвивалися б інакше, бо автор їхав до Карпового Яру з досить високими повноваженнями спецкора центральної газети і вже б він не допустив отого «списочного» методу, який застосував товариш Вивершений і за яким вийшло так, що поряд з Самусями поселитися мали не їхні одвічні антагоністи, Щусі, а люди, сказати б, далекі від їхніх династичних конфронтацій — Левенці. Від сусідства ж, як відомо, або дружба навкі, або найзапекліше ворогування.

Але автор запізнився, не зумів випередити товариша Вивершеного, хоч той прибув до Карпового Яру з деяким запізненням (колись казали «в свинячий голос»,

а такий малоскульптурний вислів просто гріх застосовувати як до товариша Вивершеного, так і до самого автора). Товариш Вивершений, певна річ, знав місцевість значно краще за автора, він не блукав, не розпитував, куди і як їхати, просто сказав своєму водієві: «Ти ж знаєш, Ваню, як туди проїхати», — і все. Без зупинок, без перешкод і без пригод доїхали вони до історичного яру посеред села, тепер треба було об'їхати його довкола, щоб потрапити до сільської Ради, над якою витріпочувався червоний прапор — ознака того, що Зновобрать на своєму державному місці, та й не сам, а з усім своїм виконкомом, бо символ влади вивішувався над сільрадою тільки в дні роботи виконкому.

«Якраз попали на засідання», — задоволено сказав водій, вважаючи, що для товариша Вивершеного не може бути більшої радості в житті. Але ж той теж був людиною, хоч не часто визнавав це публічно. Засідання, коли казати правду, сиділи йому вже давно в печінках, і тому він з набагато більшою охотою метався по району, їздив по полях, заскакував на ферми, наганяючи страху на завідувачів і зоотехніків, і всіляко уникав саме засідаєнь. У Карповому Яру він сподівався застати те, що зветься всенародним ентузіазмом, може, мітинг з нагоди будівництва нового села, може, народні гуляння, може, святкові демонстрації. А тут — засідання. Розчарування товариша Вивершеного було таке велике, що він зопалу заскочив на ферму й наробив там шелесту, а тоді, караючись у душі за вчинену несправедливість і щоб трохи охолонуги, звелів водієві їхати довкола яру до сільської Ради, а сам пішов навпростець через яр одною з тисяч протоптаних за кілька століть існування цього села стежок.

Він заглибився в яр сміливо, рішуче і, як сказав один наш видатний письменник, гостро. Для цього потрібна була неабияка відвага. Бо яр був величезний, поплутаний, загадковий, необстежений і невивчений. Тут саме доречно буде повідомити, що в самому селі це місце ніколи не називалося яром, а мало назву промовистішу і трохи навіть похмуру: провалля. Бо «яр» — це яриння природи, це її примха, вибрик. Це, власне, гра природи, а відомо ж, що гра може бути тільки весела, принаймні так усі вважають. А провалля — це місце, де з невідомих причин і в невідомі часи провалилася земля. Прокляте місце, ворсже людині, загадкове, незбагненне і досить-

Яки неприємне. Провалля, що красувалося посеред Карпового Яру, хоч і дало колись назву селові, вже давно втратило через людську забудькуватість це своє первісне значення і тепер мало б вважатися одною з білих плям на карті нашого континенту. На схилах провалля було забите такими густими й чіпкими заростями гадючої калини, що доводилося мовби проринати крізь них, проповзати по вузьких тунелях, і почувався ти в отому принизливому й несвідомому повзанні не чоловіком, а котом чи борсуком якимсь. Коли ж продирався крізь перший рубіж і виходив на сякий-такий оперативний простір, то потрапляв між цілі Гімалаї попелу, який господині зсипали сюди впродовж століть, і в тому попелі кублилися вже й не кури, як то водиться повсюди в українських селах, а якісь здичавілі потвори з породи пернатих, велетенські, лінівці, геть одурілі. Далі йшли славетні карпоярівські смітники, порослі широколистими лопухами, які сором'язливо прикривали людський бруд, не дбальство, безгосподарність і просто нехлюйство, бо на тих смітниках, окрім товченого посуду, битих чарок і шибок, всілякого ганчір'я, іржавого дроту, уламків, шмаття й непотребу, можна було знайти і поламані дерев'яні й залізні колеса, погнуті рами від сівалок, zdeформовані борони й культиватори з повиламуваними лапами й зубцями, а то, може, й цілі трактори, машини, комбайни, які вже відслужили своє в тяжкій своїй земляній службі й потихеньку скинуті на саме дно яру. Бо здавати їх на залізний брухт — то ж морока, а тут зіпхнув униз, і воно само туди покотилося — хвала законам тяжіння! За смітниками були гарні тверді стежечки, витоптані тими, хто ходив до провалля по глину. До стежечок припадав своїми схожими на дитячі долоньки листками подорожник. Стежечки вели до справжнього печерного міста, вибудуваного в одному із схилів провалля на різних рівнях, залежно від шарів залягання глин, так що кожна печерка ще здалеку світилася то вохрянистим кольором, то сизуватою київською глиною, то ясніла глинами полтавськими, то черкаськими, а то й суто карпоярівською: темною, із залізним полиском, саме для хатніх долівок і підводити хати зокола.

На самому дні провалля пробивалося джерельце, його шлях значився густими верболозами, звідти дихало вологою, пронизливою свіжістю і... ніхто б не повірив, товариш Вивершений теж не повірив, але всьорбнув у

себе повітря, плямкнув двічі чи там скільки годиться губами і вже не мав ніякого сумніву: пахне перваком. Він пронизав куші верболозу з ще більшою гострістю, ніж те зробив з заростями дерези на верхніх схилах, метнувся туди й сюди, нічого не побачив і не знайшов, керуючись досвідом районного керівника, але тут йому на поміч прийшло успадковане, прокинувся в ньому предківський інстинкт, він нюхнув ще й ще, і вже тоді відкрилося перед товаришем Вивершеним усе те, що було досі прикрите, знайшлося сховане й приховане, побачилося досі не бачене, та ще й у таких кількостях, що стало лячно.

Уся долинка, заросла густими верболозами, наповнена була встановленими на однаковій відстані один від одного, вміло вкопаними в глиняний берег, захованими й замаскованими самогонними апаратами якоїсь не відомої ще науці й радянському судочинству конструкції, апаратами, повністю автоматизованими, керованими на відстані, чи що, бо ж нікого не було, а дрівця, підкладені під казанки, горіли, і в казанках булькотіло, і по зміювиках текло, а тоді капало в підставлені посудини. Товариш Вивершений присів біля одного з апаратів, підставив пальця під прозору краплю, лизнув, прискалив око, лизнув ще, тоді спробував з сусіднього апарата, тоді з крайнього і вимушений був визнати, що продукція досить високої якості, коли не сказати — найвищої.

Той, хто подумав погано про товариша Вивершеного, виходячи з цього зовсім не типового випадку дегустації ним перваку, гірко помилився. Бо товариш Вивершений сам не пив, іншим теж не радив і взагалі вважав, що пити горілку й курити — найшкідливіші розваги. На дозвіллі він навіть пробував підрахувати, скільки б люди могли зробити, якби не витрачали часу на куріння й пиття алкогольних напоїв (та ще з тостами!), або скільки випивається колгоспом горілки за місяць, за рік, за десять, коли брати по півлітри на душу населення, скажімо, на тиждень. Але дозвілля в товариша Вивершеного майже ніколи не було, своїх обрахунків він так до кінця й не доводив і страшенно дивувався, що десь у державі існує, видать з усього, спеціальний орган, який веде такі підрахунки, бо як же інакше можна пояснити той факт, що горілки завозиться в район саме стільки, скільки її випивається.

З провалля товариш Вивершений видобувся в настрої вельми рішучім і агресивнім. І коли почув, що Щусі й Самусі не хочуть перебиратися на нове місце й затіяли якусь жабомишодраківку не знати чого й за що, то миттю збагнув усі таємні причини отої проволочки. Хотів одразу й затаврувати належно всі пережитки, сховані на самому дні провалля, але вирішив, що переможний поступ часу сам зітре з лиця землі все відстале й незаконне і, щоб припинити непотрібні балачки, звелів вирішувати питання в робочому порядку, тобто складанням списку.

**10.** Тим часом автор цієї розповіді був між життям і смертю. Сказано це не для красного слівця, а для якнайточнішого окреслення становища, в яке автор потрапив через необачність і елементарну втрату пильності. Єдине слово з ужитих тут не зовсім точне — це «був», бо треба було б сказати «висів». Справді, висів між життям і смертю. Життя було вгорі: весняне голубе небо, ласкаве, безмежне, тепле, прекрасне, а смерть — унизу: мокра, холодна, похмуроглибинна. Власне, висів і не сам автор, а його старенька «Победа», якою він приїхав до Карпового Яру аж із столиці, а тут, не знаючи до пуття дороги і забувши давню мудрість, що хто навпростець ходить, удома не ночує, вирішив добратися до сільради саме навпростець, а той «простець», себто берег, був залитий дніпровською весняною водою. Мабуть, вода заливала берег щороку, бо карпоярівці приноровилися щоразу насипати тут високу греблю, заплітаючи її з боків, щоб не розсувалася, шелюжинням, це давало змогу економити трудові зусилля, починаючи кожного разу не з нуля, а з торішніх залишків греблі, відповідно доплітаючи боківини й підсипаючи зверху нового піску. Все це автор завдяки своїй фаховій спостережливості вмить збагнув, він, як ті археологи, які за кількістю культурних викопних шарів можуть з точністю до десяти років сказати, скільки років тому чи тому черепкові, видобутому з найглибших глибин землі, міг би навіть порахувати, скільки поведей і якої саме сили вже витримала ця гребля. Єдине, чого не міг автор, — це встановити пропускну спроможність споруди, бо не володів потрібними технічними знаннями, а державна автоінспекція не подбала

про те, щоб перед греблею стояв знак з вказівкою на те, скільки тонн можна провозити. Ось і сталося так, що машина, шойно вискочивши на греблю, вмить забуксувала на ній, а тоді якась ворожа всьому живому сила потягла її вбік і назад, та й ще вбік, та в воду, а води, як досить швидко зорієнтувався автор, було внизу метрів з шість або й цілих десять. Це могло називатися: «булькнеш і не квакнеш», могло називатися й ще інакше, тут уже автор втратив смак до слів і називань, бо, здається, все вказувало на невідворотне наближення його кінця, тобто біологічного (а отже, й ідеологічного) існування. Машина (а з нею й автор) так би й булькнула, якби чудом-дивом і щастям не зачепилася заднім мостом за товстий пакіл, який стримів з тіла греблі, і так зависла перехняблено, повна води, і автор сидів, уп'явшись у кружало керма, по шию у воді, боявся ворухнутися, бо не знав, що тримає машину і чи міцно тримає. Спробував відчинити дверцята, але вода підпирала їх, та й навіщо відчиняти — хіба щоб поринути? Вилізти через праві дверцята — для цього треба було робити безліч загрозливих рухів і пересувань, на які зважитися людина могла тільки несповна розуму. Так автор і висів між життям і смертю, а товариш Вивершений саме тоді вирішував найкардинальніше для карпоярівців питання.

Сказано вже, що кожен повинен мати свій потоп або хоч маленький потопчик, мав його й автор. Прокоментувати цю подію не зміг би й великий ерудит Варфоломій Кнурець, бо в минулі епохи тонуло у воді хоч і багато всіляких предметів і ще більше люду, серед якого були князі й королі з кіньми, філософи і письменники, славетні красуні й фінансові тузи, але такого, як падало з карпоярівської греблі, ніяка історія ще не знала.

Тут може виникнути підозра, що карпоярівці відзначалися злочинним недбальством, внаслідок якого могли гинути навіть найвидатніші люди нашого часу, до яких автор без зайвої скромності залічує також і себе. Насправді ж усе було не так. Дядько Зновобрать, який водночас з податками, страхуванням, виплатою зарплати сільським службовцям, записом актів громадянського стану, діяльністю споживкооперації дбав також і про транспортні артерії Карпового Яру, зобов'язував щороку голову колгоспу Зіньку Федорівну виставляти перед греблею пост, який би пропускав усіх пішоходів і дрібних сільськогосподарських тварин, але затримував усю

техніку, окрім хіба що велосипедів і бабок для клепання кіс.

Постовими виставлялися дід Левенець, тобто рідний дід Гриші Левенця, героя нашої розповіді, і дід Утюжок, прозваний так карпоярівцями за свою незбориму пристрасть до прасування. Ця пристрасть у діда Утюжка ніколи не набувала рис суто побутових, а мала характер, сказати б, політичний. Дід Утюжок ніколи не пропускав зборів по підготовці до чергового свята, терпляче вислуховував усіх ораторів, ждав, поки будуть висловлені всі пропозиції, а тоді брав слово і вносив завжди ту саму свою власну пропозицію: «А також погладити всі прапори!» Власне, за це діда й прозвали Утюжком. Зновобрать хоч і знав щоразу, що той скаже, але неодмінно надавав дідові слово, і Утюжок уперто повторював: «А також пропоную погладити всі прапори!» І пропозиція приймалася одногласно.

Таким чином, діда Утюжка призначали стерегти греблю не як пенсіонера, а зважаючи на його незаперечні громадські заслуги. Про діда Левенця мова буде осібно, для цього автор ще вибере час, тут тільки слід зазначити, що й дід Левенець належав не до простих карпоярівців, а до еліти, бо ще в перші роки Радянської влади вважався в Карповім Яру єдиним інтелігентом після того, як закрито церкву і піп Самосвят виїхав із села.

Діди несли службу справно, хоч і не без деяких не до кінця з'ясованих пригод. Так, одної весни з греблі впав мотоцикл з коляскою (мотоцикліст виринув). Діди присягалися, що повз них мотоцикл ні з коляскою, ні без коляски не проскакував, а де взявся на греблі, того сказати не могли. Ще одної весни з греблі впав колісний трактор. Лежав, поки й вода зійшла, а діди тим часом гадали, як вони могли проочити п'яного тракториста (бо ж тверезий карпоярівець ні з якою технікою на греблю не попхався б). Коли наступної весни з греблі впав уже гусеничний трактор, дехто подумав, що дідам не довірять більше такої відповідальної посади, але самі діди були іншої думки, бо кому ж і довіряти таке важливе діло, як не їм, людям досвідченим і вже тепер з такою вигостреною пильністю, що іншому для її набуття треба, може, втопити з греблі штук з п'ять самохідних комбайнів або машину самого товариша Вивершеного!

І їх справді поставили стерегти греблю й тої останньої для Карпового Яру весни, і діди сиділи в Утюжко-

вій хаті край дороги, але дивилися не на дорогу, по якій саме їхав автор, а на Утюжкового правнука Павутю, який того ранку вперше став перевертатися на животик. Ось чудо з чудес! Лежало собі малесеньке хлоп'ятко чотири місяці й вісім днів після народження на спинці, а тут підібгало під себе одну ніжку, а другою зробило мель-мель, ручки перед грудьми з'єднало бубличком і так на тому бубличку кіть-кіть — та й переко-тилося на животик і страшенно зраділо і засміялося до дідів беззубими, як і в них, але рожевими й молодими яснами, і діди (власне, прадіди для маленького Павуті) теж зраділи, надто ж Утюжок, який мав змогу поділитися своєю радістю з таким авторитетним свідком, як дід Левенець. Отак вони сиділи, дивилися, як перевертається на широкому дерев'яному ліжку малий Павутя, і думали про вічне й велике, геть випустивши з виду всіляку тимчасовість і весь дріб'язок.

Щоправда, дід Левенець таки запримітив, що повз вікна ніби промайнуло щось біле-біле, і звернув увагу діда Утюжка.

— Що б то воно могло бути?

— А хто ж його зна.

— Мо', машина?

— Та дуже вже ловке.

— Ото й я думаю: хіба машина така ловка буває?..

Так погомонівши, діди все ж для певності вигулькнули з хати і тоді побачили авторову «Победу», яка висіла на греблі, наполовину занурившись у глибоку воду. Навіть у багатому всілякими випадковостями житті обох дідів таке траплялося вперше. Вони побігли вниз до греблі, налякано махаючи руками, так ніби могли тим маханням зарадити чимось авторові. Та коли добігли і побачили, що машина досить міцно зачепилася заднім мостом за пакіл, то дружно й весело застукотіли в праве скло і стали показувати авторові, щоб він не мокнув більше у воді, а мерщій вилазив на цей бік. Автор показав, що він боїться зворухнути машину.

— Та не бійтеся, чоловіче!

— Зачепилося так, що й не одчепиш!

І тоді автор послухався досвідченої мудрості і поволеньки видобувся зі своєї мокрої домовини.

— Тепер аби дати знати нашим механізаторам, — сказав дід Левенець, — то вони вас вмент би вихватили з цієї мокрої!

— Дати, — думаючи про Павутю, якого він лишив без догляду, пробурмотів Утюжок. — А як ти даси? Далеко ж!

— Ви тільки скажіть, куди бігти, я залюбки, — вицокуючи зубами, сказав автор, — хоч трохи зігріюся...

Діди були добрі й показали, куди бігти, автор побіг, знайшов спершу обліковця тракторної бригади Івана Івановича, той якось упіймав свого сина Рекордиста з мотоциклом, спільними силами добулися до Самуся, з яким автор уперше й познайомився, і Самусь задля столичного гостя зробив виняток, перервав трудову діяльність і своїм трактором витягнув машину.

## 11.

Гриша Левенець у всіх цих подіях ще не брав активної участі. Взагалі можна б сказати: ніякої участі не брав. По історії якраз тоді дійшли до хрестових походів і його продражнили Річард Левине Серце, хлопець тяжко переживав своє прізвисько і, мабуть, зозла вигадав для Щусів після історії з бутлем настойки подорожника прізвисько Плантагенетів, а може, це пояснювалося ще тим, що з ним разом (на два класи молодша) вчилася донька Щуся-лісника Котя (ім'я, вочевидь, походить від Катерини, але точно стверджувати цього автор не може, зважаючи на досить вільне поводження світлоярівців з іменами, внаслідок чого, скажімо, звичайна собі Оксана могла зватися тут Санькою, Шуркою, Сашунькою і навіть Сашкою).

Читачі цілком справедливо можуть кинути авторові докір за те, що він забув про свого головного герся і вдався до несуттєвих балачок, на що автор міг би відповісти, що йому відомі факти, коли в кнїжках не просто гублять головних героїв сторінок на двісті-триста, а й зовсім забувають ввести їх у розповідь і крутяться довкола другорядних дійових осіб, як чорт коло сухої груші. Читай і смійся.

Але про літературу говорити зайве; вона є або її нема. Скільки автор пам'ятав, завжди за машинами (та й за возами навіть) ганялася в степах пилюка. Тільки зупинишся, впаде на тебе стіною. Отак і література: зупинись, перестань писати і візьмись за балачки, якою повинна бути література, так ті балачки і накриють тебе, і чи й виберешся з-під їхнього запинала.

Щоб стрибнути вперед, треба розігнатися, відійшовши назад. Процедура затяжна та обтяжлива, але немим-

нуча. Так і в цій розповіді, хоч як це прикро, доводиться задкувати або, як кажуть мудрі люди, вдаватися до ретроспекцій. (Доктор ерудичних наук заспокоїв автора, повідомивши йому, що ретардууючий момент, себто «відбігання» назад і «забігання» в різні боки, характерний уже для поем Гомера, що досить детально обговорювалося в листах між Шіллером і Гете в квітні 1797 року).

**12.** З погляду ретроспекції найважливіші два моменти. Перший: стерня. Другий: морозиво. Стерня нам видається набагато важливішою, бо з неї якраз і зродиться головний конфлікт, який рухатиме нашу розповідь, не дозволяючи їй зупинитися. Що ж до морозива, то це тільки епізод.

Отож, коли справа з переселенням у плані теоретично-демократичнім була вирішена, до Карпового Яру прибув державний землевпорядник, яким виявився не хто інший, як Гришин батько землемір Левенець. Гришина мама Сашка й слухати не хотіла про свого втеклого чоловіка, тому поселився він у діда Левенця і покликав до себе свого сина.

— Хочеш, то йди,— сказала мати, і Гриша пішов не так з душевної потреби, як з цікавості: що ж воно в нього за батько такий бігучий та непосидючий?

Землемір сидів у трофейному френчі, босий, ворушив пальцями ніг і лякав дядьків, яких набилося до діда Левенця повен двір у надії на випивку, химерними словами про далекоземелля, черезсмужність, вузькосмужність, правочин, вклинювання, нуль лімба, нуль алідади, кавальєр, пікетаж.

Дід Левенець страшенно пишався тим, що його син «геометр» і що такий мудрий, йому досі стриміло в пам'яті, як він колись був єдиним «інтелігентом» на весь Карпів Яр, бо приніс з першої світової війни алмаз для різання скла, а відомо ж, що володіти таким тонким інструментом не міг будь-хто. Монополія діда Левенця тривала багато років, без нього не могли вставити жодної шибки в Карповім Яру ні до війни, ні після неї, аж ось якісь непосидючі геологи відкрили якутські алмази, промисловість умить взялася до роботи, і склорізи з'явилися навіть у сільській крамниці. «І хто їх просив одкривати ті алмази!» — бідкався дід Левенець. Отож тепер він втратив своє значення, але міг надбати його завдяки

синові, який прибув відводити землю під нове село, сказано ж бо: без Левенців у цих краях ніколи нічого не діялося й не вдіється!

Тут, мабуть, доречно повідомити, що дід Левенець страшенно пишався своїм походженням. «Куди твоє діло,— казав він стрічному й поперечному,— наш рід іде від славетного полковника полтавського Прокопа Левенця! То був чоловік — куди твоє діло!» Гриша чув це від діда безліч разів, у школі він зробив кілька не-сміливих спроб довідатися, чи справді був такий полтавський полковник, і чи справді славетний, і чим саме прославився, але історія, а з нею й учителька історії Одарія Трохимівна затято й запекло мовчали. Деяку ясність у це темне питання внесла баба Явдоха, яка рятувала Гришу від дідових розбазікувань, нашіптуючи йому ласкавим своїм голосом (бо всі баби на Україні мають ласкаві голоси!):

— Не слухай його, дитино моя! Сказала б тобі, та ти ще малий. От підростеш, тоді скажу все...

Щоб належно відзначити синів приїзд, дід Левенець не став обмежуватися звичним пригощанням, а задумав річ нечувану в Карповім Яру: накрутити для всіх гостей морозива. Коли Гриша прийшов до діда, там уже все було готове: в дерев'яній діжечці з льодом, принесеним з колгоспного льодника, стояв емалевий бідончик, в бідончику — сметана з жовтками й цукром, крізь ручку бідончика простровлено звичайну качалку, не було тільки кому сісти й крутити бідончик годин зо дві, поки мішанина з сметани, яєчних жовтків і цукру скрутиться в ньому на морозиво.

— О, внучок, сідай крутити! — зрадив дід Левенець, а землемір, або ж «геометр», потиснувши руку своєму синові і теж благословивши його на таку важливу справу, пообіцяв показати дуже цінні речі.

Гриша не став сперечатися, бо й сам охоче поласував би морозивом, він сів і став крутити бідончик у діжечці, а землемір тим часом показував йому свої цінності, що, як можна було зрозуміти, належали до фамільних, чи що. Показав велосипед. Високий, іржавий, схожий і не на механізм, а на стару кістляву коняку. Тоді показав годинник на руці, теж старий, химерний, схожий на один з тих тракторів, що, зіпхнуті з урвища, десь тихо покоїлися на дні провалля посеред села.

— Оце як вмру, все твоє,— пообіцяв землемір.

— Та чого вам умирати? — пожалів його Гриша.

— Доведеться, брат. Такі закони природи. І тоді це все твоє. Трагічно й невідворотно.

— Коли вже воно трагічно, то лишайте все це тут, а самі живіть далі,— сказав Гриша.

— Бач яке раховите! — зраділо вигукнув землемір.— У Левенців пішло!

Про землеміра й морозиво додати більше нічого. З стернею ж справа набагато важливіша. Бо стерня, про яку мовиться, належить до явищ задокументованих. Вона золотиться на фотографії, де мав би бути зображений тільки Гриша Левенець, а може, й ділянка, на якій згодом стоятиме його з матір'ю хата, але вийшло так, що майже всю фотографію займала стерня, висока, можна б сказати, розкішна стерня, з якої ледь помітно стриміла Гришина голова.

— Ну ж і барбос цей Самусь — отаку стерню лишив! — казали світлоярівці, але так, щоб Самусь не чув. Бо коли чув, одразу й огризався: «Все правильно. Я комбайнер, а не перукар. Хочеш підстригатись — їдь у район і підчикрижуйся під «нульовку».

Але в одинадцять років проблема висоти стерні тебе ще не хвилює. Що стерня вища, то привабливіша, в ній можна гратися в ховачка, вона так прекрасно шурхотить, а пахощі від неї такі, ніби в кожній соломинці зібрано аромати з усього степу.

Гриша сидів у стерні на місці майбутньої їхньої хати, радісно вдихав у себе пшеничний дух, посміхався до випадкового фотографа, і в гадці не маючи, що саме отут і зароджується те, що згодом розростеться в головний конфлікт його життя.

## 13.

Загалом кажучи, навіть солома ніколи не сприймалася світлоярівцями як щось визначальне, а належала до другорядної атрибутики їхнього життя (ах, яке ж такі словечко «атрибутика»! — це тобі не якась там пшенична, ячна чи навіть гречана солома!), хоч соломою споконвіку топили печі, з неї робили січку для худоби, нею вкривали хати, домішували до глини в заміси для саману, солом'яні мати використовували замість килимків, солома знаходила застосування навіть у національній українській скульптурі при тво-

ренні так званих солом'яних дідів, вона мала неабияке значення і в народній міфології (казка про солом'яного бичка) і в косметичній промисловості (луг з гречаного попелу для миття голови). І все ж солома лишалася соломою, не належала до речей визначальних, а що ж тоді казати про стерню! І коли б школяреві Гриші Левенцю сказали, що він колись висоту стерні возведе в один з найголовніших принципів свого життя, він би не став слухати, а крутнувся на одній нозі, чмихнув і побіг до хлопців гратися в якусь сповнену високого змісту гру.

До четвертого класу в маленької людини життєві обрії ще невиразні, якісь розмиті, затуманені, але ось переходить цей громадянин до класу п'ятого, стрічається з мудрими науками, точними, не зовсім точними, приблизними, розпочинає вивчати стародавню історію і географію — і тут вся його душа рветься з тісного узвичаєного світу, летить на простори слідом за спокусниками, якими стають на той час учителі математики, природознавства, надто ж історії й географії. І хоч в історії з географією мало спільного, але вони, як правило, поєднуються в одній особі викладача сільської школи, тому і розпаленою уявою малих громадян сприймаються як щось нероздільне, химерно переплітаються, і такий громадянин сам не знає, чого він хоче: одного дня стає древнім греком, другого — Колумбом або Пржевальським, то ховається з Спартаксом на схилах Везувію, то продирається з Лівінгстоном крізь нетрі Центральної Африки. Найцікавіше, що навіть сама особа викладача не грає тут ніякісної ролі. Це може бути дивак, деспот, невіглас, нечупара, кривобокий, зизоокий, заїка й недоріка, але чар таємних часів і просторів пересялює все, і серця дитячі однаково линуць туди, переборюючи всю відразу й нехіль до носія і адепта тих чарів.

У карпоярівській школі історію й географію викладала Одарія Трохимівна. Тут доречно нагадати, що карпоярівці ніколи не відзначалися тілесними надмірностями, простіше кажучи, серед них не було товстих (крім Івана Брюховецького), був це народ жиливий, по-робочому худорлявий, міцний і красивий теж по-своєму. І коли Давидко Самусів задумав женитися і будь-що заповзвся добути собі тільки вчительку, то стара Самусиха напу-

чувала його: «Ти ж гляди, не бери товстої, бо товста вся трухлява всередині. Вибирай, щоб худенька, прудка, проворна, ловкенька, як грушка, ото буде тобі жінка, а мені невісточка!» Натякалося тут, звичайно, не на Одарію Трохимівну, бо вона б Давидкові годилася в прабаби, товстою не була сама і, мабуть, не мала жодного з предків до дванадцятого коліна (далі ж, як відомо, ніяка наука спадковості не спроможна проникнути), та й взагалі за своєю зовнішністю не підходила під карпоярівський стереотип. Носила жіноче ім'я, але ніяких ознак жіночих на собі не мала. Смалила цигарки, як найзапекліший курець-чоловік, але й від чоловічої половини роду людського не запозичила нічого привабливого: так, щось ніби вузька шершава дошка, а на ній довге, теж вузьке, плаття з сіруватого полотна, оздобленого машинною вишивкою, на кістлявих ногах чоловічі черевики сорок п'ятого розміру, на голові — якісь натяки на волосся, очі сховані за скельцями окулярів, голос в'їдливий, характер... Про характер нема мови. Одарія Трохимівна прибула до Карпового Яру ще в далекі часи революційні, коли село разом з усіма своїми мешканцями було темне, як дьоготь, що ним дядьки квацовали свої чоботи, її власних знань тоді ніхто не міг перевірити й засвідчити, але однаково перевищувала вона всіх карпоярівців, і оте первісне почуття зверхності пронесла через усі роки, втримала в собі, зневажала навіть молодих учителів з їхніми університетами й педінститутами, виробила для себе якусь особливу (вона, мабуть, вважала її вельми інтелігентною) мову, замість «вони» казала «воні», замість «хлопчик» — «хлопчік», навіть таке типово українське слово, як «пшик» у неї стало «пшіком», за що карпоярівці незлобливо продражнили вчительку Одарія-Пшік.

На превеликий жаль, наука не дає нам нічого вичерпного щодо прізвиськ, якими наділяють людей повсюди з щонайдавніших часів. Мовчить про це Арістотель, нічого не казав Гегель, англійський піп Мальтус, який лякав загрозою перенаселення, теж якось не звернувши уваги на це широко розповсюджене явище, сучасні демографи, етнографи, структуралісти й катастрофісти теж чомусь мовчать, а тим часом процес називання людей за їхніми, сказати б, побічними ознаками, звичками, примхами, химерностями не припиняється, людина, мовби несвідомо борючись проти всемогутніх процесів

знеособлення й інтегрування особистостей, якими загрожує цивілізація, протиставляє стихії й неокресленості світу не тільки своє власне, отримане від батьків ім'я, а ще й прізвисько — насмішкувате, добродушне, єхидне, злостиве. Сама людина не користується таким прізвиськом, часто вона й не знає про нього. Але для оточення воно слугує мовби розпізнавальним знаком, свідченням людської багатомірності й непересічності навіть там, де, здавалося б, маємо справу з безнадійною посередністю або й нікчемністю.

Що ім'я? Його дають одразу по народженні, ще не знаючи головної сутності цієї людини. Це своєрідний реєстраційний номер, який повторюється в різних людей так само, як неминуче повторюються цифри нашої десяткової системи в щонайбільших числах. Зате прізвисько неповторне, як і людська особистість.

Боронь боже бодай на мить припуститися думки про пересічність Одарії Трохимівни! Їй судилося зостатися в Карповому Яру назавжди людиною особливою, істотою загадковою і незвичайною, навіть слово «пшік», яким її продражнили, з часом втратило своє первісне значення і перетворилося на щось мало не іноземне.

Жила Одарія Трохимівна у великій власній хаті під червоною бляхою, з просторим дерев'яним ганком, геть облетеним диким виноградом. Полюбляла сидіти влітку цілими днями на ганку, ховаючись у зеленому затінку винорослі, смалила цигарку за цигаркою, і з усіх щілин ганку, крізь зелене плетиво плюща, диміло, як із смолокурні або з маленького пекла. Диким виноградом вона теж підкреслювала свою незвичайність, бо в селі ніхто не міг збагнути, яка користь від рослини, що зеленіє, а не дає ні квіток, ні плодів! Навіть корова-ялівка може знадобитися на м'ясо, а це — створив бог і ніс висякав! Власне, Одарія Трохимівна майже нагадувала свої винорослі, була безплідною послідовно й уперто в усьому, хоч за що бралася. Викладаючи географію, не зважала на нові відкриття, в історії Греції ніколи не йшла далі отого тирана<sup>1</sup>, через якого щороку передруковують шкільні підручники, щоразу змінюючи його ім'я, але ніяк не знаходячи для нього цнотливого звучання. «Діті,— казала Одарія Трохимівна, дійшовши до злополучного тирана.— Тут мі з вамі повинні зупи-

---

<sup>1</sup> Пісістрат або Пізістрат.

нитися, бо читати те вам негоже і я сама ніколи не читала».

З підручниками завжди було сутожно, тому Одарія Трохимівна всіляко виховувала в своїх учнів шанобливе ставлення до книги, на уроках усі, хто мав підручники, повинні були тримати їх на партах розгорненими саме на тій сторінці, з якої читався урок або перевірялося домашнє завдання. За щонайменше забруднення, за підкреслювання й інші шкоди, завдані підручникам, Одарія Трохимівна виробила розгалужену систему покарань, а надірвана сторінка, зігнута палітурка, сліди жирного борщу або й сала на книжці сприймалися Одарією Трохимівною як явища, що трагічністю своєю дорівнювали загибелі Помпеї або зникненню Атлантиди. Гриша Левенець, вдавшись у свою матір, відзначався акуратністю в усьому, в поводженні з підручниками теж, Одарія Трохимівна часто хвалила його перед усіма і обіцяла, що з нього неодмінно виросте «ідеальний хлопчик».

Гриша йшов у своїх мріяннях і замірах набагато далі цього досить звуженого і не до кінця зрозумілого поняття «ідеального хлопчика», він бачив себе великим мандрівником, славетним географом, академіком усіх академій світу, дійсним членом телевізійного клубу кіномандрівників, помічником Тура Хейєрдала, консультантом доброго діда Шнейдерова і, ясна річ, романтиком, хоч це слово користувалося популярністю в Карповім Яру тільки серед наймолодшої частини населення, а старші в цьому питанні були солідарні з дядьком Зновобрать, який висунув майже наукове визначення романтика стосовно до колгоспних умов: «Романтик — це те, що два кілограми хліба з'їдає, а лиш кілограм заробляє». Малися (й не без підстав) на увазі ті студенти, яких іноді присилали на поміч колгоспові для збирання кукурудзи і які справді через невмілість, а ще більше через нехить з'їдали більше, ніж заробляли, та ще до того завдавали величезних спустошень серед дівчачої частини населення.

Але Гриша тоді був ще далекий від практичного погляду на життя, все малювалося в барвах тільки райдужно-привабливих, і слово «романтик» не могло затьмаритися навіть такими авторитетами, як дядько Зновобрать, так само, як ідея великих мандрів (аж до космічних включно, відкритих для людства 12 квітня

1961 року Юрієм Гагаріним) не могла в очах Гриші Левенця поганьбитися видовищем пароплава «Софія Перовська» — суцільного заперечення досягнень техніки й людського поступу, якогось дніпровського ковчега, що з допотопною повільністю ходив од Києва до Херсона і назад, перевозячи на собі не тільки людей, а й корів, кіз, свиней, курей, безліч лозових корзин з садовою й городиною (корови мукали, мекали кози, кувікали поросята, кукурікали на палубі голосисті півні, засвідчуючи незнищенність часу; червоність помідорів, золотистість абрикос, темна смага вишень, головата капуста, сизі сливи в цнотливому пилку, макітри з медом, бідони з олією — всі дари щедрої землі на палубі, на носі, на кормі, в трюмах пароплава, який уже й не був витвором людських рук, знаряддям техніки, транспортним засобом, а мовби ставав уламком довколишнього великого світу, його часткою, що відкололася і пливе по річці не знати куди й навіщо, перетворюючи, отже, таємниче свято мандрів на буденну подію узвичаєності). Однак відомо, що жорстока реальність міцно тримає людину в своїх тенетах потреб і необхідностей, вона підступна й зловорожа, вона не спить і не дримає і тільки й чатує на сприятливу нагоду, щоб вдертися в людську мрію і безжалюбно пожбурити людину на грішну землю. Почалося це ще від Адама і Єви, де чинником зла виступав, як відомо, змій-спокусник, відтоді зло переслідує людину неминуче й неухильно, щоразу виступаючи в різних іпостасях, як висловлюється ерудит Кнурець, або ж прибираючи різні личини, кажучи просто, і мало кому вдається уникнути його ворожого діяння, не вдалося уникнути й Гриші.

Скільки й пам'ятав себе Гриша, він був оточений обов'язками. Людина повинна зростати серед обов'язків, як дерево в лісі. Не можна стверджувати, що обов'язки сприймаються з радістю й захопленням, надто коли ти ще не звівся над землею, а на тебе вже валиться стільки роботи, що не переробити її ніяким Котигорошкам, Геркулесам і навіть крокуючим екскаваторам. Але закони господарчого життя невблаганні, й ти скоряєшся їм, щоб згодом, повертаючись спідгадами в далеке дитинство, дякувати людям і обставинам за те, що помогли тобі зробити працю сутністю своєю, формою твого існування на землі.

Ну, то от. Головне й визначальне для Гриші були уроки. Цього не заперечувала ніколи і його мама Сашка. Але сама вона з самого досвіту до пізньої ночі з невеличкими тільки перервами була зайнята на колгоспній фермі, а тим часом удома треба було вправлятися по господарству.

Слово «вправлятися» самим звуком своїм у кожній сільській дитині викликає майже оскому. Світ звужується в цьому слові і збіднюється до меж протиприродних, хоч саме слово таке розгалужене в своїх значеннях, що практично не має ніяких меж. Вправлятися — це носити воду, рубати дрова, топити лежанку, поратися коло корови, коло свині, коло кролів, годувати курей, ганяти курей з шкоди, виганяти їх із сіней, куди вони так і норовлять ускочити, лиш відхилиш сінешні двері, ганяти горобців з коноплі й соняшників, саджати капустяну, помідорну й тютюнову розсаду, тоді без кінця поливати городину, полоти картоплю й кукурудзу, проривати, підпушувати, виривати квасолю й горох, збирати на ряденце і носити до куреня, накошувати в березі зеленої лепехи й застеляти нею долівку, взимку прокладати стежки в снігу, восени помагати мамі шаткувати капусту, весною... Перелічити все незмога, і нудьга осідає тебе від самого нагадування про «вправляння». Ліпше вже заспівати отої «Три місяця лето... и вечная весна...»

Але вже змалку починаєш відчувати велику відповідальність перед безмовним світом тварин, які довірливо надіються на людину. Нагодуй, напій, прибери, підстели... собаку, кішку, курку, корову, порося, бджолу — все доглянь, все впорай, кожному прийди на поміч. Роботи людині стільки, що не переробить за все життя. Але щовечора настає мить, коли кожне — мале й старе — має право сказати: «Оце вже вправилися аж до завтра!»

Однак є ще одне слово так само безмежне в своїх значеннях, але слово бадьоре, слово-радість, слово, од якого роз'яснюється щонайпохмуріший день, і зветься всо «гуляння». Гуляти людина, здається, вміє вже з коліски, де вона бездумно чеберяє ногами і днями може стежити за тим, як прокрадається крізь причілкове вікно сонячний промінь, і життя своє закінчує так само споглядальницьким «гулянням», щоправда, вкладаючи в нього вже глибоку мудрість. А між цими двома кінцевими пунктами цілі світи радощів, задоволень, чудес

і вільної волі, поєднаних розласкавленим словом «гуляння».

Гриші гуляти не випадало. Навіть на уроки мав обмаль часу, бо мама Сашка щодня задавала ще й свої «уроки»: посипати курям, вичистити в свині й дати їй пійла, відігнати й пригнати з череди корову, дати відерце води припнутому за двором бичкові і принаймні раз на день перепнути бичка, щоб він мав собі свіжу пашу.

Припнути бичка — це ясно кожному. Береш дерев'яний пакілець, забиваєш його молотком або камінцем, до пакільця прив'язуєш довгу вірвовку, на другому кінці якої бичок. Бичок пасеться собі в межах, дозволених довжиною вірвовки, акуратно й дбайливо вигризає бур'янець, п'є принесену тобою воду, коли ж усі вершки на бур'янці згризені, бичок відверто нудьгує, втрачає апетит, а цього добрий господар допустити не має права, бо тоді припиняється ріст і розвиток теляти, а це загрожує неминучими економічними збитками. Тому бичка треба принаймні раз на день перепнути. Процес перепинання теляти відомий і може бути до кінця зрозумілий лише тим, хто сам пробував коли-небудь його виконати. Описати його незмога, пояснити й поготів. Не вірте тим, хто скаже, що для цього досить розхитати пакілець, витягти його, перенести на інше місце, забити там, і хай собі бичок пасеться на здоров'я. В такому зображенні перепинання спрощене й спрIMITизоване неприпустимо і навіть злочинно. Бо справа не в пакільці, а в самому бичкові, який має свій, ще не вивчений наукою норов, належить до лобатої скотини або полатині, як підказав авторові Варфоломій Кнурець, бос таврус фронтозус, і наставляє свого твердого лоба на людину вже від першого дня народження. Це саме один із тих численних у житті випадків, коли добра воля несподівано наштовхується на впертий і нез'ясовний опір. Ти хочеш зробити бичкові як ліпше, перевести його на свіжу пашу, туди, де невитоптаний і незгризений соковитий бур'янець, а бичок вростає в землю всіма своїми чотирма ногами, пригинає лобату голову, вибалушує набряклі кров'ю очі й щосили демонструє те, що в побуті зветься «бичачою впертістю». Та ось ця впертість вмить стає натхненною, бичок зненацька зривається з місця, збрикує відразу всіма своїми чотирма, задирає хвоста і в несамовитій засліпленості мчить не знати куди й чого, не розбираючи путі, не зважаючи на межі й приватну

власність, на корисні й ніжні рослини, посаджені чи то мамою Сашкою, а чи й сусідками, і при тому мчить не сам, а цурпелить за собою і свого благодійника, який, плачучи й задихаючись, ледве встигає перебирати ногами (яка жахлива нерівність: дві ноги в людини проти чотирьох у тварини!), марно сподіваючись вгамувати невдячне розсатаніле створіння і покірливо приймаючи потоки прокльонів од сусідок за потолочену кукурудзу, потоптані буряки, поплутане гарбузове огудиння. Що всі трагедії світу в порівнянні з некерованим і негамованим бичком!

Спробували б опинитися на Гришиному місці всі Гамлети, Фаусти й королі Ліри, побачили б ми, якої б вони заспівали!

Поки ж Гриша безнадійно борюкався з бичком, у дворі сталася подія ще трагічніша, якій судилося мати вирішальний вплив на все подальше Гришине життя.

Чи то в поспіху, чи від неухвалюваності, хлопець не докрутив закрутку на дверцятах свининця, свиня, вештаючись по своєму приміщенні, підділа дверцята писком, вони легко відчинилися, і свиня опинилася на волі. Скористалася вона цим несподіваним дарунком у спосіб, притаманний своїй породі (вид товстошкірих, родина щетинних). Розвеселена свободою, а отже розсваволена, бо для свині воля — це найперше розсваволеність або розсвиняченість, ця представниця щетинних у диких вибриках дала кругалю по двору, тоді перетнула двір по діагоналі, погрозлигим хрюканням розганяючи курей і горобців з тину, очиці в свині хоч і маленькі й геть закислі від постійного спання й зневаги до світу, все ж пильно зирили навсібіч і помітили на зеленому споріші якийсь з не знаних свині предметів людського вжитку — одяжину, газету, книжку, — хоч що воно там було, свиня без вагань підскочила до того білого, хапонула зубами, махнула писком туди й сюди, тріпонула тим білим жорстоко й безжально і пожбурила його геть, вже розідране навпіл і забруднене так, як тільки й може забруднити типова представниця домашніх тварин, яку утримують «в господарствах різних країн у великому числі за свою видатну здатність постачати величезну кількість порівняно дешевих м'яса і сала» (див. «Енциклопедію сільського господарства», видану в Києві в 1895 році в друкарні Петра Барського, стор. 1191, бібліотека доктора Кнурця).

Аби ж то була газета чи навіть Гришина сорочка — людство зазнавало й не таких втрат, але бадьоро й мужньо йшло далі в своєму невпинному розвитку. Але сталося страхітливе й непоправне: свиня розірвала підручник географії, який Гриша необачно залишив на траві, коли йшов перепинати бичка.

Коли Гриша, впоравшись з капосним телям, вичерпаний до краю, повернувся до двору, свиня, натішившись свободою, діловито проклала писком у спорих звертисті й поплутані ходи сполучення, а нещасна книжка лежала посеред двору як німий докір хлопцеві за його неувагу й недбальство і як грізне нагадування про караючий гнів Одарії Трохимівни. Ще переповнений безсилим відчаєм, з незасохлими слізьми на щоках від боротьби з телям, Гриша підбіг до книжки, хотів підняти її, але відсахнувся нажахано. Книжка лежала розгорнена якраз на карті обох півкуль, рвана рана проходила крізь її тіло наскрізь, здається, розірвані були навіть палітурки, руйнування, завдані сліпою свинячою силою земній кулі, перевищували будь-яку уяву, всі знані катастрофи й катаклізми, всі землетруси й моретруси, виверження вулканів, цунамі, торнадо, потопи й смерчі. Гімалайські гори розколоті навпіл, Індійський океан розірваний уздовж, Атлантичний упоперек, обидві Америки роз'їхалися в сторони, Гватемала втонула безслідно разом з своїм черговим реакційним режимом, на місці Панамського каналу, цього джерела американської експансії, утворилося нове море, на дно Тихого океану пішли цілі архіпелаги островів, не дочекавшись жаданого визволення з-під колоніального гніту, тільки Європа уціліла, але всуціль була замазана якоюсь жовтуватою багнюкою, яка в'їлася в папір так цупко, що не було ніякої надії ні відчистити бідолашну Європу, ні відмити. Страшно подумати, що може натворити навіть одна темна й тупа свиня, простромивши своє немите рило в науку.

Хоч з шапки вбийся!

Перше й остаточне Гришине вирішення було: нікому не казати. Друге: нікому не показувати. Але відразу насунулося питання: а як обійти Одарію Трохимівну? Такої змоги у Гриші не було. Він мав або ж приймати удар з відкритими грудьми, або ж спробувати ухилитися від удару, уникнути його, знайти вихід з безвиході.

Пригнічений безнадійністю свого становища. Гриша, піддаючись автоматизмові вироблених давніше звичок до дбайливості в усьому, все ж узявся латати нещасну книжку. Підклеїв зсередини палітурки, щоб вони якось трималися, тоді знайшов аркуш гарної міліметрівки в блакитну кліточку (єдине, що в матері лишилося від батькового землемірства) і гарно загорнув у неї книжку, по підклаєювавши кінці міліметрівки так, що вийшла мовби нова обкладинка. Книжка відразу стала новою, міліметрівка приємно лопотіла під пальцями, вона неймовірно пасувала саме до підручника географії, це стало ясно особливо після того, як Гриша великими літерами вималював на обгортці ще й назву підручника, ясна річ, особливих надій на порятунок від Одарії Трохимівни це не давало, але принесло бодай деяке тимчасове заспокоєння.

Ніч неспання, страшне напруження в школі, бо урок географії стояв у розкладі аж п'ятим, безсилий відчай при погляді на пласку сіру постать Одарії Трохимівни, яка солдатським кроком марширувала у вузькому проході між партами, хижо зиркаючи на розгорнені підручники.

Гриша не міг розгорнути своєї географії. Бо ж тоді передовсім побачать хлопці, а він не хотів нікому показувати своєї ганьби. Вже коли доведеться, то хай бачить тільки вчителька.

— А ти, Левенець, — спитала Одарія Трохимівна, але урвала мову, побачивши, як гарно обгорнув Гриша книжку, як вправно вималював літери на синій міліметрівці. В душі в Одарії Трохимівни, окрім любові до порядку й дбайливості, жило ще високе почуття краси, воно прокинулося в ній з непереборною силою при погляді на цю обгорнену рідкісним для села папером книжку, вчителька довгими прокуреними пальцями обережно взяла підручник, пішла до свого столу, показала Гришину «Географію» всьому класові, повчально промовила:

— Діті, отак ви повинні поводитися зі своїми підручниками. Беріть приклад з Левенця, діті!

«Ану ж розгорне! — холонучи всіма клітинами, думав Гриша. — Ану ж побачить і покаже всім!» .

Але Одарія Трохимівна так само солдатським кроком пройшла до Гришиної парти, поклала перед ним нещасну книжку і заспокоєно й урочисто повернулася на своє місце.

Відтоді Гриша щоразу викладав нерозгорнену чистісіньку зовні книжку на парту і ждав, що ось-ось Одарія Трохимівна підійде, невловимим рухом своїх довгих худих пальців вправно розгорне сторінки і...

**14.** Тривале напруження, яке можна б порівняти з багатоденним стоянням навшпиньки, спричинилося до того, що Гриша Левенець не просто злякався свого романтичного захоплення географією й уявними мандрями, а радо відмовився від нього і тепер тільки нетерпляче ждав, коли закінчиться учбовий рік і взагалі коли закінчиться дитинство, прагнув усіма силами своєї юної душі проскочити якомога швидше цей життєвий період, вийти з стану непевності й всезагальної залежності, стати людиною самостійною, самодіяльною, чи що.

Правду кажучи, авторові наміри збігаються тут з Гришиними настроями, автор теж ладен поминути дитинство свого героя, бо література буквально завалена описами дитинства, окрім того, це стадія в людському житті досить бездіяльна, твій герой ще й не герой, а тільки матеріал для нього, кандидат, претендент, запасний гравець, дублер.

Обставини сприяють авторові. Одна з них досить розлого описана, і повертатися до неї немає потреби, надто що пов'язана вона з такою несимпатичною істотою, як свиня, і ми не знайдемо тут ні величі, ні гідності для свого героя. Друга ж заслуговує на всіляке схвалення, бо нарешті вивела Гришу Левенця з стану майже нелюдського напруження і допомгла йому охоче й радісно проміняти романтику незвіданої природи й далеких країн на не менш загадкову романтику машинного світу. Висловлюючись дохідливішою мовою, в школі оголосили запис до гуртка по вивченню тракторів і комбайнів, і Гриша записався перший.

Вів той гурток бригадир колгоспних механізаторів Безкоровайний.

**15.** Про Безкоровайного можна б сказати, що він і народився на тракторі. Така думка мимоволі спливає, коли подивишся на всі оті кінні пам'ятники, де кінь і чоловік уже ніяк не уявляються двома різними істотами, а сприймаються, як одне ціле,

як химерний витвір природи, якийсь кентавр, чи що. Щось схоже відчуваєш також і тоді, коли бачиш якогось чоловіка за двотумбовим столом, яким він відгородився від тебе і позирає звідти, як із-за барикади, не наважуючись розлучитися з своїм захистком, так ніби й народився за тим столом. Щоправда, приклади ці не зовсім вдалі, коли йдеться про Безкоровайного. Бо всі конячі й інші пам'ятники навіки приковані до своїх постаментів, вони позбавлені одної з найістотніших прикмет живого життя — діяльності, руху, а Безкоровайний без руху, без пересувань, без найбурхливішої діяльності не уявлявся так само, як і без трактора.

Мабуть, він і в Карпів Яр приїхав колись на тракторі, принаймні у всіх склалося таке враження від його першої, ще в далекі довоєнні роки, появи в селі. Приїхав — і вже не зліз із свого сталевого коня, а його веснянкувата Грунька одразу стала варити їсти трактористам, так ніби те й робила все життя, що годувала невтомну механізаторську братію. Безкоровайний орав, сів, косив, возив, тягав своїм трактором, Грунька варила смачні степові борщі для його бригади, зайнятість у них обох була просто неймовірна, і все ж вони якось примудрилися поповнити населення Карпового Яру аж дев'ятьма хлопчиками.

Грунька одержала за своїх хлопчиків «Материнську славу», а Безкоровайний за трактор — трудову медаль. Ця медаль була тоді єдина на весь район, Безкоровайного без кінця возили по урочистих зборах, щоб люди бачили його медаль, десь мало не в області пошили йому волохатий сірий піджак, Безкоровайний тримав той піджак з медаллю в себе в тракторному вагончику, щоб мати його напихваті, але не так для всіх отих урочистих зборів, як для справ, сказати б, щоденних, тобто батьківських. Бо з мануфактурою в ті часи було сутужно, а на хлопчиках штанці й сорочечки просто-таки горіли, не встигали вони з Грунькою ні набирати матерії, ні обшивати своїх нащадків. Може виникнути запитання: до чого ж тут волохатий піджак з медаллю? Механіка вельми нескладна. Приїздив у поле водовоз або возій пального, гукав: «Дядьку Безкоровайний, мануфактуру дають!» — бригадир хапав свій піджак, сів на мотоцикл і гнав до села, до крамниці, де вже під обшмугляним дерев'яним, з обкованими бляхою кінчиками метром крамника Кузьми Кириловича лопотіли сатини, тонко звиску-

вали ситці, цупко напиналася «чортова шкіра», і сільські кумасі, хоч як товпилися до того метра, все ж розступалися перед Безкоровайним, і не так з поваги до його багатодітності (бувало в людей і більше!), як з високішої пошани до трудової (знову ж таки нагадуємо: єдині на весь район!) медалі!

Війну Безкоровайний теж пройшов на тракторі. Служив у сапернім батальйоні, будував мости й переправи через ріки, під бомбами, снарядами й мінами підвозив своїм «сталінцем» будівельні матеріали до переправ, за кожний міст мав орден, за кожну переправу — медаль, і коли його вже по війні питали, чи не страшно було на відкритому тракторі під отими фашистськими бомбами, весело пересмикував своїми золотистими бровами, сміявся: «Страшно, коли чуєш смерть, а на тракторі ж її не чути! Як не завиває, як не висвистує, а мені трактор у вухах клекотить, як делека, та й годі!»

У перші повоєнні роки з мануфактурою було ще трудніше, хлопці вросли, на штани їм треба було більше, в районі тепер повно було не тільки медалей, а й орденів. у черзі протовплювалися наперед тільки інваліди, але Безкоровайного пускали скрізь першим, бо орденосців багато, інвалідів теж чимало, а він один і замінити такого чоловіка ніхто ніколи не зможе.

Як би возрадувався суспільному й людському становищу Безкоровайного його далекий предок, якого зачали й народили в спосіб, не освячений законом, без весілля, без шишок і короваю, пустили в світ безправним і упослідженим, ще й затаврували і його, і всіх його нащадків зневажливим прізвиськом, так ніби навіки відібрали право на радість, на звитяжність і талановитість. І ось дав той рід такого чоловіка, якого, може, й незручно називати генієм техніки, але вже що артистом своєї справи він був, так це точно.

**16.** Що освіченіший учитель, то здібніші його учні. Цю істину послідовно стверджували, як підказує нам ерудит Варфоломій Кнурець, Ян Амос Коменський, Песталоцці, Ушинський, Макаренко, Сухомлинський і Кіндрат Сторчак. Тракторно-механізаторська освіченість Безкоровайного, безперечно, сягала висот не просто академічних, а суто планетарних. Коли перші добровольці (це слід одразу підкрес-

ляти з усією рішучістю) зібралися зимового вечора в конторі і при світлі гасової лампи побачили безладно накидані на столі голови колгоспу металічні частини з якогось списаного на брукт трактора-ветерана, вони й у гадці не мали, що може знатися на білім світі чоловік, який зуміє розповісти про це залізниччя щось таке, від чого б запалилися їхні дитячі душі. Тим часом такого чоловіка не треба було й шукати ні по яких світах. Був він перед ними як став, а став — як був: невисокий, кремезний, в засмальцьованім козушку, з умілими короткопалими руками, з веселими очима під пшеничними бровами. Почав не з нудьги називань і пояснень, а з історії, бо трактори, як усе на землі, теж мали свою історію. Безкоровайний же являв собою мовби живу її частину, він пам'ятав ще якісь «фордзони», «джондіри», «катерпіллари». Його молодістю були наші хетезе й сетезе, натики й четезе, трактори, мов живі істоти, виявляється, навіть харчувалися неоднаково: перші з них заправлялися гасом і відзначалися малосильністю, гусеничні пожирали цілі бочки солярки і чесно відпрацьовували з'їдене, вже в наш час з'явилися трактори-аристократи, які визнавали для своїх залізних шлунків лише благородні високооктанові бензини, і енергія, народжувана в цих машинах, теж була мовби чистіша, благородніша, шляхетніша.

У школі вчили те, що було безмежно далеке від усіх очік хлопчиків і дівчаток, зібраних Безкоровайним за довгим столом у колгоспній конторі. Школа вимагала знань, хоч ніхто не гарантував, що саме ці знання колись знадобляться. А тут ішла мова про машину, яку кожен від самого народження впускав у свій світ так само, як корову, сонце, траву і хмари. З тою відміною, що трактор належав до речей рукотворних, і тому виникала непереборна спокуса спробувати й своїх зусиль в цій таємничій справі. Гриша почав майструвати трактори мало не з коліски. Береш катушку від ниток, гумовий джгутик, два сірники, шматочок мила, кружальце сирої картопліни, накручуєш гумку, один сірник закріплюєш у прорізану борозенку на катушці, другий — в кружальці мила, під яким (для зволоження!) картопляне кружало, — і поїхали! З хлопцями робили всілякі двигуни. Ще простіше, ніж трактор. До вичищеного гарбуза приладнати віконний шпінгалет і поцокувати ним, а хлопці

ще й прицокували язиками. Кожен цокає чим може. Так влаштовано світ.

З цих ранніх конструкторських захоплень ще не слід було робити передчасних висновків. Не кожен, хто майстрував трактор з катушки від ниток, конче мріяв стати механізатором, та й, слід відверто визнати, не кожен і зумів би ним стати, бо для цього людині потрібно мати технічний талант. А що такий талант існує в природі, можна було переконатися на прикладі Безкоровайного.

Зібравши на механізаторський гурток дітей, він і не вчив їх, а дивував. Він мовби промовляв до кожного зокрема: «Ось я, дивися на мене. Я сильний, як трактор, як комбайн, як усі сільгоспмашини, мені все підвладне, я всемогутній на цій землі. А ти що? Дві руки, дві ноги і дві дірки в носі?» Він зібрав дітей різного віку, без отого класного розподілу, що в школі. Екзаменів на його курсах не було ніяких. Кому треба, той запам'ятає і вивчить, хто не хоче, той і не потрібний механізаторам. Це була й не наука, а якась гра. Діти несвідомо з'єднували в уяві вже й не деталі трактора, а самого Безкоровайного: носія унікальних механізаторських знань, героя війни, оте «Дядьку Безкоровайний, мануфактуру дають!» — і з усього виходило, що Безкоровайний так само незамінимий, як трактор, і взагалі механізатори якісь особливі люди, що перевищують навіть такого чоловіка, як дядько Зновобрать.

Найвище довір'я в дітей Безкоровайний завоював тим, що не приховував ніяких труднощів у своєму оволодінні і своєрідному змаганні з машинами. Що довше вони його слухали, то більше переконувалися, що машини хоч і охоче слугують людині, але мають свої характеристики, нориви, бувають хитрими, підступними, а то й просто злими. Життя Безкоровайного коло машин нагадувало щось середнє між одчайдушним сидінням зухвалих дослідників на вершині діючого вулкана і великою грою нашого розвідника у фашистському тилу. Безкоровайний щоразу розповідав, коли, як і що «полетіло» в тракторі чи комбайні і як він викрутився, де дістав, чим замінив. Згодом колишні учні Безкоровайного довідаються про Штірліца, для якого не існувало безвихідних ситуацій навіть у його єдиноборстві з цілою машиною гітлерівської держави, але куди там усім Штірліцам до механізатора Безкоровайного в його дотепній винахідливості по усунуванню конструктивних хиб сільськогос-

подарських машин і недосконалості системи постачання запасними частинами до них.

Може, колись написано буде цілі епопеї про запчастини? Хоч і те сказати: чи треба? Як мед — то й ложкою?

Розповідь про механізаторський гурток була б неповною без згадки про одну подію. Вже сказано, що Безкоровайний зібрав до себе дітей без огляду на вік і вийшло так, що чотирикласники сиділи, як рівні, поряд з десятикласниками і знання (або незнання) зрівнювали всіх. Виявилася дивна річ: хоч вони вчилися в тій самій школі, народилися всі й росли в Карповім Яру, але якось ніби й не знали одне одного, не помічали, не цікавилися, роз'єднані віковими бар'єрами, непереборним і неспробним муром часу, бо ж відомо, що ієрархія часу — найвища з усього суцього і навіть невольного. Тепер тут запанувало пізнання й упізнання, зближення й симпатії, здивування й ворожнеча. Гриша помітив за столом навпроти себе мале циганкувате дівча, попервах збув його неувагою, тоді, коли воно вперто всідалося щовечора навпроти нього, згадав, що то донька Щуся-лісника Котя, якою він досі не міг цікавитися, бо вона була на два класи молодша, а це в школі — ціла вічність. Тільки тут Гриша мав змогу придивитися до Коті, і щось в ній йому припало до смаку. Якась жвавість у чорних очах чи трохи розтулені губи — пояснити не міг, бо вік мав ще не для пояснень. Умів відчувати і охоче піддаватися почуттям. Щоб якось виказати те, що народилося у нього в душі, Гриша погорнув до Коті якесь залізччя, що лежало між ними. Котя попхала залізччя назад.

— Ти чого? — пошепки спитав Гриша.

— А ти чого?

— Ну, я так.

— То й відчепися, — надулася Котя.

Чи вона щойно винайшла це категоричне слово «відчепися», а чи знала вже його давно (хоч і не могло воно вважатися характерним для Щусів з їхнім байдужо-лагідним духовним складом) — судити про це незмога так само, як і про те, чи вразило воно Гришу і чи перейнявся він відчуттям загрози, якою війнуло від того похмурого слова? Ех, як то кажуть у Карповому Яру, коли б знав, де впасти, то соломки б підстелив!

17.

Тут починаються ускладнення. Автор не має змоги тримати свого героя в світі дитинства, події наглять, життя іде, епоха вимагає, а герої тим часом не квапляться стати дорослим. Інші хлопці як? Мерщій намагаються говорити басом, у школі на перервах біжать у дощаний нужник і курять там, аж з усіх щілин рветься дим, так ніби ця дерев'яна споруда ось-ось злетить у космос. Пощипують три волосинки під носом, залицяються до дівчат (так само сопливих, як і вони). А Гриша ніяк не міг відірватися від світу дитячого, ганяв з малечю по шелюгах, грався в ховачка, забираючись у темний Самусів сарай, лякаючи там одудів, які від обурення прискали на інтервента смердючою рідиною, з цікавістю перебирав у таємничих сутінках якісь залізчя, загадкові предмети, надбані й назбирані родом Самусів за цілі віки. Може, не хотілося йому виходити з дитинства тому, що ріс без батька, один у матері, знав ласку, але знав також, яке тяжке життя попереду. Є речі, які пояснити незмога. Як складається, так і складається. Не пошматувала б свиня Гришиного підручника географії, то як знати: може, й не вийшло б з хлопця Тура Хейердала, але дійсним членом Географічного товариства міг би стати. Або: не вів би Безкоровайний тракторного гуртка, не звернув би уваги Гриша на Котю і... Але все ж вирішальна роль належала не гурткові й не Коті, а таки рідному Гришиному батечкові-землеміру, або «геометру», як величався він сам і всім родом Левенців.

Бо слідом за столичним архітектором, який збунтував Щусів і Самусів, слідом за товаришем Вивершеним з його списками в Карповім Яру, неминучий, як закони природи, з'явився землемір Левенець, напнув серед степу, де мало закладатися нове село, величезну землемірську парасолю, розставив тринику з «оптичним приладом», у який нікому не дозволяв зазірнути, повісив під парасолею штудерно обплетену ремінцями трілітрову баклагу «для технічної рідини», себто для самогону-перваку, купованого в Усті-Чухалки за зниженими (як для «геометра») цінами. Але перед цими сповненими державного значення діями землемір покликав Гришу до діда Левенця, там хлопцеві дозволено було накрутити для високоцінного гостя морозива (Гриші дісталось малесеньке блюдце), після чого блудний батько урочисто й прилюдно вручив синові подарунок. Акт вручення

відбувся після сумних землемірових розмов про вічність і смертність людини, про годинник і велосипед (про трилітрову баклагу він передбачливо змовчав). Землемір підняв у руці так, щоб усі бачили, якусь кольорову штуkenцію, тоді подав Гриші з словами:

— На, синашу! Звикай до красивих речей.

У Гриші в руках опинився картонний циліндрих, обклеєний рожевим і блакитним папером, засклеєний з боків. Дешева дитяча забавка. Калейдоскоп. У сільській крамниці можна купити за копійки. Але ж для кого? Для немовлят? Гриша хотів кинути калейдоскоп, почувавшись вже й не просто ображеним, а зганьбленим, але землемір не помітив, у якому стані перебуває хлопець, поважно порадив:

— А ти зазирни, зазирни в скельце. Там таке побачиш!

Може, це був не калейдоскоп, а справді якийсь оптичний інструмент? Гриша наблизив скельце до ока, зазирнув і пожбурих забавку під ноги землемірові. Здалося йому, що побачив своє дитинство, яке не мало кінця, світ, замкнений у безвиході дзеркальних площин, світ барвистий, строкатий, вабливий, але й безнадійно-розгублений і безпорадний.

— Та що я вам — маленький! — закричав Гриша. — Мене он дядько Безкоровайний... трактористом!

Хто там зважає на якийсь дитячий вигук! Крикнуло, та й уже. Ще коли б заявило, що хоче стати маршалом або диктатором, то посміялися б, а трактористом — ніхто й уваги не звернув. Ще буде та й буде, плани мінятимуться ще частіше, ніж вказівки товариша Вивершеного. Землемір навіть не образився, йому, мабуть, припала до смаку така передчасна демонстрація самостійності й дорослості його сина, і він одразу вирішив скористатися цим. Виніс з хати свою знамениту баклагу й подав Гриші.

— Збігай до тітки Вусті, вона там налле, знає чого...

Але для Гриші його вигук був не просто словом, кинутим на вітер. Віднині хлопець переходив із світу дитинства в світ дорослий. Суворий, серйозний, відповідальний у всьому.

— До Вусті? Не піду! Нікуди не піду і нічого... для вас!

І побіг з дідового двору.

Може, якби не до Вусті, то й пішов би і не порвалося б остаточно те, що зв'язувало сина з батьком, та коли почув про Чухалку, то вже вороття не було.

Мабуть, кожне село на Україні має своїх героїв і святих, диваків і негідників. Вустя-Чухалка не належала ні до яких суспільних категорій, вона була неповторна й самобутня. «Чухалкою» прозвали її за те, що вона щоранку найдовше чухалася по господарству. Вже всі давно були в полі, а Вустя тільки затоплювала піч. Уже люди й про обід забули, а у Вусті ще тільки закипала вода в горщику. І хоч би ж тобі ледача, розіспана якась жінка, а то жвава, непосидюча, товчється з досвітку, метушиться, бігає по хаті, нагнувшись, ліктями мало обкульші не креше, так ніби чухає боки, і все якоесь безпуття. Справжні ділові якості у Вусті-Чухалки проявлялися лише в самогоноварінні. Тут вона була неперевершена. І щодо якості продукту і, головне, щодо вміння ховатися від представників влади. Навіть після розгрому, якого зазнала карпоярівська самогонна промисловість від товариша Вивершеного, Вустя-Чухалка видавала першак найвищої якості, бо адміністративна буря не зачепила її «цеху» бодай краєчком. Коли б Вусті трапився не такий чоловік, як її Петро, то цілком можливо, що її ділові якості знайшли б застосування не тільки в справах незаконних, а й суспільно корисних, але доля жінки примхлива і часто розпоряджається людськими здібностями не зовсім доцільно. Петра звали Безтурботним. Як Безкоровайного не можна було уявити без трактора, так Безтурботного ніхто ніколи не бачив без коней. Тільки Безкоровайний на тому тракторі був суцільне діяння, а Петро на возі завжди спав. Возив фураж і траву на ферми, ніхто якоесь і не бачив, хто те все накладав Петрові на воза, бачили тільки, як пара гнідих коней потрюхикує з плавнів до колгоспних ферм, а на возі спить горілиць Петро і, мабуть, бачить тривожні сни, бо корчиться, стогне, здійсмає руки до неба, тоді знесилено кидає їх униз і лежить непорушно, весь залитий потом, знеможений і безрадний. Коні, пройшовши половину відстані від плавнів до ферм і знаючи, що Петро ще не виспався, зупинялися, але стояти на місці не могли, бо Безтурботний належав до поборників невпинного руху й міг спати лише на ходу. Тому коні повертали і йшли назад. У плавнях повертали знов, і так повторювалося щоразу до дев'яти разів, бо вже тут

Петро висипався і міг нарешті виконати свій трудовий обов'язок. А що робив Петро вночі, виспавшись удень? Порав коней до півночі, тоді ніби йшов додому, ніби вертався назад до стайні, щоб з третіми півнями вже запрягати. Це було й не життя в звичайному розумінні, а ота штуковина, яку західні філософи називають мало-зрозумілим словом «екзистенція». Щоправда, невідомо, чи екзистенціалісти люблять пиріжки, а Петро їх любив страшенно і нюхом чув, яка жінка й з чим пече пироги, а яка пече хліб. Ще він любив і хліб, і пироги їсти неодмінно теплими, бо тоді, як він стверджував, хліб має смак і запах гарної жінки. Чи під гарною жінкою він розумів свою Вустю, чи когось іншого, так і залишилося нез'ясованим, як майже все з Петрового життя. Найдивніше, що цей сонний чоловік був на війні, пройшов її з кінця в кінець так само, як і Безкоровайний, повернувся неушкодженим, щоправда, без жодної нагороди, бо ж відомо, що нагород за спання ніхто не давав. Коли його пробували розпитати, як же він воював, Петро охоче пояснював. Як і в колгоспі, всю війну їздивим. У обозі. «Сперва, щитай, їхали сюди, а тоді поїхали туди. Воно, щитай, що сперва назад, а тоді вперед, а може, вперед було сперва, а вже після того назад. Хто йшов, той розібрав, а я їхав. У мене, щитай, коні, бричка, поклажа». — «Та ти, мабуть, спав?» — допитувалися дядьки. «І спав. А чого ж? Не спав би, то, щитай, і вбило б. Хто не спав, тих, щитай, усіх і побило. А спиш — воно й не чуть і не видать. Це вже таке діло».

У Петра і Вусті був син Іван. Батьківські й материнські гени поєдналися в ньому в таку досконалу комбінацію, що згодом він став єдиним і достойним носієм прізвища Безтурботний. Терпіння в неробстві Безтурботний мав просто легендарне. Міг увесь день просидіти над павуковою ніркою, опустивши туди на довгій нитці воскову кульку і зрідка витягаючи її, щоб похукати на віск, бо в затверділому павук не застряне лапами, з ранку до вечора міг слухати гудіння хруща, нанизаного крильцями на соломину.

До школи Іван Безтурботний ходив тим самим методом, що його батько додому. Сім чи вісім років з дня на день пробував дійти до школи, але, здається, жодного разу так і не дійшов. Бо по дорозі стільки цікавого! Він блукав левадами, берегами, між травами й деревами, між птахами й вітрами, між сходом і заходом сонця,

зачарований і зваблений довколишнім світом, ставав, дивився і, мабуть, думав. Доводиться вживати це невизначене «мабуть», бо й сам Безтурботний не міг би точно визначити, що саме він робив: адже під словом «думати» кожен розуміє щось своє, і, широко кажучи, людство ще й досі не дійшло згоди, який розумовий процес називати саме так, а не інакше.

Коли пасли корів, Іван Безтурботний вигадував для малечі велику урочистість з щурами. Їх водилося тисячі тисяч у чорних кручах над Зеленим озером і в білих кручах над Проріззю. Виривали в кручах глибочезні — рукою не дістанеш дна — нори, вигодовували там пташенят, несамовито кружляли понад кручами з ранку до вечора, невтомні, швидкі, галасливі.

Безтурботний влаштовував полювання на щурів. Організовував цілий загін забіяцьких хлопчаків з довжелезними лозинами, ставали під кручею і вицьвощували лозинами, поки якийсь необачний щур ставав жертвою їхньої хлоп'ячої жорстокості.

Тоді Безтурботний велів поховати ластівку. Ритуал похорону виробляв він сам, виказуючи справжню обдарованість у цьому. Ластівочку обкладали віночками, сплетеними з квіточок самими ж убивцями. Був оркестр з бузинових дудок. Були промови і навіть вдавані сльози. Виривалася в піску могила. Ставився пам'ятник з паличок.

Але все це навсидьки, ніби якісь католики або японці, бо Безтурботний, мабуть, знеохочений вічною матірною метушнею, вважав, що так буде набагато солідніше й урочистіше.

Про Безтурботних можна б розповідати довго, всі вони якось ніби зливалися в уяві карпоярівців, з часом ніхто вже й не розрізняв, де там Вустя, де Петро, а де їхній нащадок Іван, ставлення до них було поблажливе, а то й зневажливе, певна річ, що Гриша теж перейнявся таким настроєм стосовно Безтурботних, тож коли його заблуканий батько-землемір після образи з калейдоскопом ще й мав необережність послати хлопця по самогонку до Вусті-Чухалки, це вже була остання крапля, яка переповнила ту хрестоматійну чашу терпіння, відомо ж, що після цього чашу розбивають або вона сама тріскається, а той, хто з неї пив, переходить у новий стан, у нову якість, для Гриші ж такою новою якіс-

то був світ дорослих, той самий світ, у який автор ніяк не міг його перевести без примусу й навмисності і без отих неодмінних мотивувань, що без них критики не уявляють собі літератури, хоч ти їх ріж.

**18.** Тут можна б згадати таке. Мама, скільки й пам'ятав Гриша, доїла колгоспних корів. Руки в неї боліли так, що хлопець відчував той біль навіть тоді, коли мама гладила йому голову. Може, саме тоді заприсягався він у душі: перше — ніколи не кидати маму самотньою; друге — бути завжди її помічником.

Але це занадто протокольно, окрім того, такі рішення забуваються, щойно хлопець або дівчина одержують атестат зрілості і проковтують вірус жадання вищої освіти. Однаково якої, однаково де, однаково навіщо, але вищої і негайно! Вірус той пустили в повітря якись наші вихователі, що передбачливо засекретили свої імена, і тепер ніхто не знає, за що перше братися: чи за розкриття тих імен, чи за знешкодження клятого вірусу. А він тим часом літає і літає і падає в дитячі душі, закорінюється в них і псує життя сотням тисяч молодих наших громадян, а також (не станемо цього приховувати) їхніх батьків, які часом бувають ще вразливішими на це захворювання.

Чи Гриша становив виняток і не піддався б усезатальному шалові жадоби вищої освіти? Не будемо занадто прикрашати його, хоч героя годиться всіляко возвеличувати, і скажемо прямо: був би він там, де й усі. Тилявся б коло якого-небудь інституту, гибів би під дверима, стрибав би через палісадники, зубрив би те, чого визубрити нормальний чоловік не здатен, провалювався б на екзаменах рік і два, але вперто пробивався б... Куди й чого? «Не питай, чого в мене заплакані очі».

Але Гриші судилася особлива доля. Він ріс напівсиротою, без батька, водночас немовби й маючи батька, який то з'являвся в діда Левенця, щоб показати свій годинник, велосипед, френч, землемірське причандалля і набрехати сім мішків, то зникав і через суд виплачував на Гришу аліменти, що теж ніби перейняли характер того, хто їх послав: то це були якись там справді гроші, а то таке, тільки на сірники та мило — то два карбованці сорок копійок за місяць, то троячка. Як і чим жив сам землемір у ті місяці, залишалось таємницею для всіх,

навіть для діда Левенця, який тільки й знав, що вихваляв свого сина, не забуваючи нагадувати про їхнього славетного предка — полтавського полковника Прокопа Левенця, який уже триста років тому володів у славній Полтаві і ставком, і млинком, і вишневим садком.

У хвилину свого остаточного розриву з батьком Гриша забув про всі династичні проблеми, він пам'ятав тільки оту зневагу, яку землемір виказував колись до мами Сашки, згадалися йому копійчані землемірські аліменти, і хлопець заприсягнувся в душі, що виросте, заробить грошей і поверне цьому хвалькові все до копійчки, пожбурить йому межі очі, хай знає, хай він тоді знає! І ще виповнилося йому серце такою любов'ю до мами Сашки, що якби не дивилися на нього Левенці, то впаав би на землю обличчям у шорсткий спориш і плакав би гірко, невтішно, але водночас і розчулено.

Все це непевне, невловиме, примарливе. Автор, завдяки своїй фаховій терплячості, може ще довго вичікувати, не квалплячи свого героя, надаючи йому цілковиту свободу для самовизначення і самовиявлення. Але чи ж притаманна така терплячість товаришеві Вивершеному? «Ти мені голови всякими плачами в спориші не мороч! — скаже він. — Ти мені сьогодні кажи: ставити цього Левенця в список на поповнення механізаторських колгоспних кадрів чи не ставити? Мені нужен список, а не письменники».

Автор має відомості, що хтось (чи не Зновобрать?) пробував захистити його перед товаришем Вивершеним, але потерпів цілковиту невдачу. «Що? — здивувався товариш Вивершений. — Письменник? Не читав його і не знаю, хоч, кажуть, понаписував він багато. В школі його проходять? Ні? В «Перці» печатається? Ні? Тоді махни рукою і не мороч мені голову. Я його не бачив і не знаю, чи він є, а чи то дух якийсь літає, як ото павутиння бабиного літа понад землею і все на нього намотується. Може, ти хочеш, щоб намотався і я? Дзуськи!»

## 19.

Дехто схильний стверджувати, що людина — це тварина, яка читає книжки. Визначення досить спокусливе, але, на жаль, не зовсім точне, бо неповне. Адже був час, коли книжок ще взагалі не знали, а людство вже розвивалося, вело війни, молилося богам, наставляло собі богів земних, їло і пило,

голодувало і вмирало, плакало і сміялося, любило і сподівалося. І вже тоді, мабуть, людина володіла здатністю до читання, тільки не могла її застосувати, не маючи чого читати. Ми свідомо уникаємо слова «книжки», бо це знову обмежує нашу дефініцію (автор запозичив це словечко з професорського лексикону, бо все життя мріяв стати професором або генералом, але не став ні тим, ні тим). Окрім того, ми керуємося суто гуманними міркуваннями, бо коли сказати «читати книжки», то тим самим закривається шлях до звання людини безлічі представників нашого роду, а це вже буде кричуща несправедливість. Тоді навіть товариш Вивершений не пробився б до homo sapiens. А що ж робило б людство без товариша Вивершеного? Ну, так, книжок він не читав. Взагалі не читав нічого, крім списків. Сам їх складав, сам читав, сам мав від того неабияку втіху. Та відомо, що односторонність — це обмеженість, а вона до добра не доводить. Карпоярівці в запалі сперечань про вигідніші місця для садиб не звернули уваги на всі деталі проекту нового села, Зновобрать на сільвиконкомі теж не подивився, а товариш Вивершений, захоплений ідеєю «списочного» переселення, і зовсім не глянув на креслення, а хоч би й глянув, то нічого б там не второпав, бо сказано вже, що вмів читати лише списки. Коли ж поставили це питання на райвиконком і секретар райкому партії Степан Михайлович спитав Вивершеного, чим колгоспники вирішили прикрасити другу площу Світлоярська, той отетерів:

— Яку другу?

— Ну, ту, що друга, — терпляче пояснив Степан Михайлович.

Товариш Вивершений, треба сказати, був чоловік геть невиразний і непоказний, голова в нього була чи то лиса, чи якась ніби облізла, на обличчі не вирізнялося жодної рисочки, враження створювалося таке, що в чоловіка й зовсім немає обличчя, а тільки якась білувата розмазана пляма на всім відомому місці. Але він був на когось схожий — і цим тримався на світі. Навіть хизувався часом: «Може, вам моя зовнішність не подобається?» Бути схожим справді іноді буває й вигідно, але небезпечно, бо щойно зникає те, на що ти схожий, доведеться зникати й тобі самому, бо не існував ти на світі, а слугував мовби тінню чиеюсь. На той час од товариша Вивершеного, завдяки деяким змінам у державі, лишилася

еже сама тінь, а тут ще ця халепа з якоюсь подвійною площею в новому Світлоярську, за переселення якого він був персонально відповідальний. Товариш Вивершений блимнув очима, метнувся поглядом сюди й туди, шукаючи підтримки або поради, але всі відвертали очі і завраїспоживспількою, з яким вони часто ласували кролячою печінкою, і районний прокурор, що так само, як і Вивершений, любив локшину з курячими пупками, і суддя Верещака, перший друг по полюванню, до речі, просунутий Вивершеним же на посаду голови районного Товариства мисливців і рибалок. Підтримка прийшла негадано, звідки її й не ждав Вивершений. Вічний районний уповноважений, чоловік з турецьким прізвисьмом Багатогаласа, звиклий викручуватися з будь-яких ситуацій, не роздумуючи, підказав:

— Поставить монумент на честь...

— Ага,— зрадів Вивершений.— На площі поставимо монумент на честь Радянської влади.

— Це коло контори і Будинку культури,— згодився секретар райкому.— А на другій площі?

— На другій? На другій — теж монумент на честь... — Але тут товариш Вивершений нарешті второпав, що стає посміховиськом, і мерщій обурився: — Та де вона взялася, та друга площа?

— Як де взялася? — здивувався Степан Михайлович.— Ви план бачили? Проект читали?

Отут би товаришу Вивершеному покаятися, що він, крім списків, зроду нічого не читав, але ж не з такої породи був цей чоловік, щоб каятися.

— Врахуємо помилки! — бадьоро запевнив він.— Врахуємо і усунемо!

— Може, ми доручимо комусь іншому? — звернувся до членів виконкому Степан Михайлович, але товариш Вивершений не дав нікому мовити й слова, вдарив себе в груди:

— Ще попрацюємо! Ще попрацюємо!

От уже не довелося чоловікові, так не довелося. За тиждень розпочинався мисливський сезон, і товариш Вивершений, простивши судді Верещаці його зрадливу мовчанку на виконкомі, запросив того на качок у карпоярівські плавні (бо ж однаково через два роки все залле водою — ні плавнів, ні качок), третім запрошено було землеміра Левенця не так через його значимість, як для того, щоб непомітно розпитати про той клятий

план нового села і, може, на дозвіллі після вдалого полювання і чарки-другої ще й швидкісним методом навчитися читати оті креслення-черкання.

Група вийшла досить мальовнича: високий жилавий землемір, який і в плавні потягнув свій іржавий велосипед, маленький, як прищик, товариш Вивершений і натоптуватий, бровастий, грізний, як і личило судді, Верещака. Качки, мабуть, ніяк не могли вирішити, чи їм лякатися і мерщій утікати, чи помилуватися таким нещоденним видовищем, як поєднані суворими законами життя оці дивні мисливці. Поки дурні та нерозумні качки отак роздумували, товариш Вивершений зірвав ружжо в плеча, впав у холодну траву, заплющив ліве око, щоб правим упіймати мушку, а на мушку посадовити качку, а вже тоді бабахнути, але нічого не впіймав, бо взагалі не побачив нічого: ні ружжа, ні мушки, ні качки, ні світанку над плавнями. Він розплющив ліве око, все було: ружжо, мушка, трава, качка,— заплющив знову і знову провалився в суцільну темряву. Одним з незаперечних достоїнств Вивершеного була впертість. Мовчки, уперто він блимав і блимав лівим оком, поки остаточно пересвідчився: правим не бачить нічого. Тоді з розпуки й відчаю він брязнув ружжом об землю, повернувся горілиць, затулив очі руками й заревів:

— Ослі-і-іп!

— Що з тобою, товариш Вивершений? — стурбувався Верещака.

— Ослі-іп! — знову репетував Вивершений.— Згорів на роботі! Нічого не бачу правим оком.

Отак чоловік керував цілими ділянками роботи і за клопотами навіть не помітив, як осліп на одне око. Добре, хоч полювання помогло. Районові теж випадок пішов на користь, бо товариш Вивершений подав заяву про увільнення від усіх посад «у зв'язку з пошатнувшимися здоров'ям».

## 20.

Той пішов «на заслужений», той «у зв'язку», а сонце сходить щодня, і півні курікають, і корови мукають, і в полях леліє-половіє, і весь білий світ довірливо жде від людини дій, дбанья, піклування і розуму, бо ж тільки людина наділена цим найвищим дарунком природи і має повернути його природі сторицею так само, як на місці посіяної

зернини виростає сто зернин, а з одного колоска — сто колосків.

Здавалося б: що там якась площа в новому селі? В масштабах загальнодержавних це, може, й дрібниця, але для району, надто для села, питання вмить набрало значення вкрай принципового. Ось виростає новий Світлоярськ, проляжуть побіля прекрасних, вкритих шифером, будиночків рівні вулиці, на головному в'їзді до села довкола великої круглої площі постануть Будинок культури, школа, торговельний центр, колгоспна контора, посередині площі споруджено буде монумент на честь Радянської влади, а вже цю площу головна вулиця з'єднає з іншою площею, сказати б робочою, бо з неї йти-муть дороги до ферм, у поля, до механізаторської бригади, до колгоспного консервного заводу і до дитячих дошкільних закладів, не площа в звичайному розумінні, а така собі світлоярівська етуаль, вищий вияв симетричності світлоярівського розташування, і для гідного увічнення архітектурної мислі треба було знайти належну окрасу для цієї площі, окрасу, в якій, за висловом поета, злилися б троянди й виноград, красиве і корисне. Ось тут і виникло питання: що поставити на площі? Телеграфом запитали столичного архітектора: що він мав на увазі? Той відповів, що нічого не мав на увазі. Тоді карпоярівці обурились і уповноважили дядька Зноб-братя запитати архітектора: як то він нічого не мав на увазі? Виявилось, дещо мав. І не дещо, а свого друга, молодого, ще нікому не відомого, але, звісно ж, геніального скульптора, якого архітектор негайно ж послав до Карпового Яру, попередивши відповідно телеграмою: стрічайте, вітайте, уповайте.

Скульптор виявився трохи старший за Самуся-комбайнера, але Самусь на той час уже набув районного розголосу, чого про представника інтелігенції, на жаль, сказати ще не можна було. Але хлопець він був симпатичний, одразу став з усіма запанібрата, брався всім помагати, і Щусям, і Самусям, знався й на техніці, й на ремеслі, вмів косити, молотити, їсти й сміятися, надто ж сміятися, бо мав такі міцні й білі зуби і так зблискував ними з-під чорних густих вусів, а до того ж ще й додавав переблиску великими очима з-під ще густіших брів, що карпоярівські дівчата відразу повірили в його геніальність. Але скульптор належав до серйозних і сумлінних художників і вельми добре знав, що головне завдання

справжнього митця — вивчати життя. Він взявся за справу досить успішно і вже за два дні виявив, що найцікавішим мистецьким об'єктом у Карповім Яру для такого молодого митця, як він, можуть бути сестри, звані Смачними Кабачечками, хата яких, до речі, в новому селі запланована саме з виходом на оту конфліктну площу.

Дівчат у Карповім Яру вже на той час налічувалось стільки, що описати їх просто несила, але про Смачних Кабачечків змовчати гріх, навіть якби й не надмірна увага до них служителя муз. Були вони з родини Гайдуків, корені їхні губилися в глибині століть, коли до Карпового Яру слідом за Щусями й Самусями, слідом за Левенцями, Надутими, Безтурботними і Дудками приандрював звідкись болгарин Гайдук, вибрав собі шмат землі по той бік Левенцевої левади і став розводити там таку городину, про яку в тих краях ніколи й не чувано. Відтоді всі Гайдуки з покоління в покоління були славетними городниками в Карповім Яру, а останній з них, Іван, очолив колгоспну городню бригаду, в яку, крім нього самого, входила його дружина Векла, білокоса, пишна молодиця, і дві доньки, Нилька й Милька, прозвані не знати й ким Смачними Кабачечками, бо дівчата були справді такі ніжні, пещені і білотілі, ніби Гайдук їх ще з колиски обкладав хроном та петрушкою, купав у любистку і годував тими незнаними травами, що ними харчуються птиці небесні, а до революції споживали і янголи, поки їх не усунули, як пережиток. Між сестрами була різниця на рік, але вони виглядали близнятами, тільки й того, що Нилька чорнява — в батька, а Милька білява — в матір. Проти сонця вони пражилися з якоюсь невситимістю, але воно їх мовби милувало, чи що, не спалювало їхньої шкіри, а тільки ледь-ледь гладило, вкриваючи ніжно-золотистою смагою. В землі порпалися своїми ніжними пальчиками відважно і, можна сказати, відчайдушно, але земля не бруднила їм рук, а ніби прикрашала, і долоні їхні в дрібненьких грудочках мокрого чорнозему були мовби обнизані небаченими чорними перлинками. Від матері сестри успадкували ліниву красу і неповторну грацію рухів; од батька — сонцелюбство, вітролюбство, дощолюбство і просто неймовірне замилювання свободою.

Цю свободу вони найперше виявляли в одязі, зводячи його, власне, до мінімуму і відкриваючи сонцю й вітрові все, що можна відкрити, так ніби хотіли поєднатися

з природою, дивними витворами якої вони були самі. Батько їхній Іван Гайдук теж не вельми обтяжував себе одягом. Охоче показував своє лите, мов у мідного божка, тіло, любив носити підштаники з поворозочками, так що ті поворозочки виглядали навіть з-під штанів, спідніх сорочок не визнавав зовсім, верхні надягав тільки з представницькими цілями, тобто йдучи до колгоспної контори або до крамниці, і страшенно лаявся, що в сорочках тепер немає таких, як колись, підоплічок: «Начальників наплодили на кожне «чхи!», а підоплічки ніхто не вміє вшити!» Таємницею лишалася ця Гайдукова туга за підоплічкою, надто же беручи до уваги його нехіль до сорочок взагалі. Але все це не має ніякого значення для нашої розповіді, бо нас цікавлять тільки Смачні Кабачечки. Хто їх назвав і коли — це лишиться такою самою таємницею, як і те, хто назвав Кавказ Кавказом, Європу Європою, вухо вухом, а буряк буряком. Та хіба це грає якусь роль в існуючому світопорядку? Головне, що скульптор (звали його Дерებеря) одразу запримітив Смачних Кабачечків, належно оцінив їх і слушно вирішив, що кращого об'єкта для вивчення життя в цій частині України годі й шукати. Вже з цього можна судити, що чоловік він був не зовсім дурний, хоч дуже розумним теж назвати його важко, бо тоді як же можна пояснити ту обставину, що Дерებеря не взяв до уваги карпоярівських хлопців. Ну, хай зневажив і змаловажив більшість, але коли ти приїхав споруджувати колгоспний монумент, то повинен знати бодай кількох славетних представників цього колгоспу, а з-поміж них хоч і не найпершого, але й не останнього Самуся! Самусь входив у славу, мов реактивний стартувальник, він уже полишив позаду самого Безкоровайного, який, щоправда, сприймав вознесення свого учня без особливого захвату, на що Самусь досить спокійно прореагував: «Все правильно. Старе відмирає, молоде народжується!» Був він справді дуже-дуже молодий, дужий, якийсь по-конячому жилавий, а обличчя мав мальоване — дівчата до таких облич летять, як метелики до каганця. Коло Смачних Кабачечків Самусь уже кружляв, затримка з переходом до рішучих дій пояснювалася лише тим, що він не мав ще наміру одружуватися (бо не сягнув вершин, яких мав конче сягнути), окрім того, не знав, яку з сестер вибрати: Нильку чи Мильку, біляву чи чорняву. Якби змога, то взяв би обох, так тяжко було зробити остаточний вибір.

Що ж до самих Смачних Кабачечків, то вони досить байдуже сприймали всезагальну хлоп'ячу закоханість, переваги не надавали нікому, симпатій не виявляли ніяких, далекі були й від тої одвічної дівочої нетерплячки, яка жене всіх дівчат заміж, часто й наосліп. Виходило так, що не Смачні Кабачечки ходили до клубу, на танці чи там куди, а до них ішли, ніби до клубу, неначе Гайдукова хата була якимсь громадським центром, чи що. Правду кажучи, хата теж була не зовсім звичайна. Довга й стара, вона мала на всю свою довжину піддашшя, підперте різьбленими дерев'яними стовпцями, пофарбованими на червоне. Там гарно було посидіти, погомоніти, попродавати витрішки й зуби, похихотіти, навіть потанцювати. Не порівняєш тих стовпчиків з колонами Великого театру або колонадами грецьких храмів, але для Карпового Яру річ неповторна.

Скульптор Дерберя просидів під тим старовинним піддашшям за різьбленими червоними стовпцями не вечір і не два, поки Самусеві стало відомо про ті посиденьки, і він приїхав до Гайдукової хати просто на тракторі, яким тягав буряковий комбайн у полі. Смачні Кабачечки саме чистили картоплю, бо Гайдук страшенно любив картоплю, смажену в олії товстими кружальцями, а зверху щоб покласти кружальця помідорів, присипані дрібно посіченим часником і петрушкою, і все те запекти в духовці. Смачні Кабачечки, отже, хотіли зготувати для свого батька смачну вечерю, може, мали на увазі почастувати й столичного гостя, який сидів, млів, захоплювався безнадійно і мовчки, злочинно не користуючись нагодою розповісти сестрам про переваги соціалістичного реалізму бодай у тій галузі діяльності, якій він обдумано (чи необдумано?) вирішив присвятити своє життя.

Самусь підкотив своїм могутнім ДТ мало не до самих різьблених стовпців, не вимикаючи двигуна, щоб він своїм гарчанням надавав його словам і діям більшої переконливості, зіскочив на землю і став перед Дерберею в позі досить недвозначній. Але закони карпоярівського поводження були неблаганні, тому Самусь передовсім привітався з Смачними Кабачечками.

— Добривечір вам, Нилю і Милю!

Дівчата кивнули йому, всміхнулися, але картоплю чистити не перестали. Тоді Самусь обернувся до скульптора.

— А ви ж тут що робите, товаришу художній талант?

Останні два слова вимовлено з притиском, бо Самусь і себе зараховував до талантів, але не до якихось там художніх, а до талантів життя взагалі, тобто людей найпотрібніших на землі.

Скульптор розгубився. І не так від Самусевого запитання і Самусевої наступальності, як від отого гарчання трактора. Трактор, видно, викликав у скульпторовому, не загартованому життям (не вивчив як слід, не вивчив!) мозкові щось мовби гальмівні процеси, і ДЕРЕБЕРЯ просто не міг видобути з себе бодай слово. Йому б сказати, що вивчає рідкісну архітектуру цієї незвичайної хати. Самусь був би розбитий і знищений, але скульптор забув не те що про рідкісну архітектуру Гайдукової хати, а й про ще рідкіснішу красу його дочок. Сказав би про своє замилювання Смачними Кабачечками — і Самусеві нічим крити. Вільна конкуренція, серцю не накажеш, «ластівки літають, бо літається», і все інше, про що співається в піснях. Але скульптор вибрав найгірше з того, що можна було вибрати.

— Я? — винувато перепитав він. — Чого я тут? Ось дивлюся, як дівчата чистять картоплю.

— Картоплю? — не повірив Самусь і аж підійшов до скульптора. — Картоплю?

— Так, так. У чищенні картоплі є щось спільне з скульптурою. Те саме усунання зайвини і... і знаходження суті... ядра... серцевини...

Самусь схрестив на грудях руки (слід зауважити, теж довгі й жилаві, як і він сам), зневажливо відсунувся вбік, мовби звільняючи дорогу для скульптора, ще зневажливіше кивнув на нього головою, запрошуючи Смачних Кабачечків помилуватися цим діячем, який зміняв їхню красу на чищення картоплі, і крізь зуби процідив:

— Ядро і серцевина — все правильно. А от як ти не вломиш звідси ногу, то я тебе обчищу, як картоплину, і не шукатиму ні ядра, ні серцевини! Пойняв?

Скульптор збагнув, що ображатися не зовсім безпечно, хоч людська його честь і зазнала щойно втрач невідшкодовних, і вирішив захистити бодай честь фахову, художницьку, до якої його суперникові, очевидно, немає ніякого діла.

— Ви помиляєтесь, — якомога лагідно і водночас трохи зверхньо мовив ДЕРЕБЕРЯ до Самуся, — я тут...

Як би це точніше?.. Мене зацікавило суто пластичне рішення...

Він гарячково нишпорив у пошуках отого «суто пластичного рішення», про яке бовкнув не зовсім обачно, не маючи іншого виходу. Смачні Кабачечки не годилися — це було ясно як день. За них Самусь перегризе горлянку. Хата з піддашшям і червоними стовпцями — це для архітекторів і музеїв народного побуту під відкритим небом. Де ж тут пластичні рішення, вирішення, перерішення?

І тут Дереберині очі полетіли через леваду і на тім боці наштовхнулися на мальовничу групу, неповторну і не використану ще жодним художником світу, всю в русі, в зусиллях, у запеклій боротьбі й змаганні. Хлопчик з бичком. Бичок і хлопчик. Чудо і порятунок!

— Он, будь ласка! — показав скульптор. — Подивіться. Хлопчик і бичок. Бачите?

— Ото? — Самусь глянув упівока, так щоб Смачним Кабачечкам туди й не дивитися. — Та то ж наш Гришар Левине Серце! Ох і знайшов! Ох і впіймав! Оце художність!

Самусь виковбасювався перед Смачними Кабачечками, мовби запрошуючи їх теж посміятися із скульптора, але сестри мовчали. Займали чітко окреслену позицію спокійного мовчазного вичікування, ліниво придивлялися до світу, даючи йому змогу божеволіти, конати, випинатися, тьмяніти й сяяти, певні своєї вродливості, неповторності і великої потрібності не тільки самим собі, а й ще комусь, хто прийде, хто має прийти неодмінно.

**21.** Не слід думати, що бичок, якого побачив скульптор Дереберя по той бік левади, був той самий, що спричинився до трагічного випадку з Гришиним підручником географії, пошматованим нахабно-тупою свинею. Той бичок давно вже виріс, досягнувши стандартної для всіх українських бичків ваги, був зданий державі за стільки-то карбованців (прописом) і стільки-то копійок (цифрами), і мама Сашка придбала Гриші спортивний трикотажний костюм (бавовняний, брудно-чорного кольору), сині кеди з білими шнурками і білими гумовими наліпками на кісточках, японську нейлонову куртку з відлогою на випадок дощу, а також дещо з хатнього надібку, хоч, прямо скажемо,

ні холодильник, ні пральна машина, ні навіть електроутюг сюди ще не увійшли, бо в Карповім Яру електрики не було, проектувалася вона лише в Світлоярську. Після того бичка виростало ще два, і вони теж не дожили до суцільної електрифікації цієї місцевості, тепер виростав уже третій, якому судилася звичайна бичача доля і з яким Гриші доводилося вступати в постійні конфлікти так само, як і з усіма його впертими попередниками, тобто припинати й перепинати, що, як ми вже пересвідчилися, супроводжувалося явищами досить неприємними і навіть іноді принизливими для гідності нашого героя. Щоправда, Гриша вже набрався сили і не грав більше ролі жертви, він сміливо вступав у єдиноборство з чотириногим, часто виходив навіть переможцем, іноді сила трапляла на силу — і вони врівноважувалися, і рівновага ця була не мертва, не статична, а жива, динамічна, діяльна, потенціально-вибухова, вся в борінні, в крайньому напруженні зусиль, в затягості й непоступливості. Саме такий момент ухопив скульптор і зрадів не тільки тому, що випадково знайшов порятунком від бруталності Самуся, але й суто по-художницькому, бо сяйнуло йому в вельми заклопотаній мистецькими шуканнями голові: ось воно!

Взагалі всі великі ідеї народжуються випадково. Ідею не можна вигадати, вхопивши голову в руки. Вона не приходить до людини, як собака на посвист. Вона або ж падає на тебе мовби з неба, або не падає. Ще давні греки знали це і тому в своїх трагедіях ніколи не примушували героїв шукати виходу з безвиході, бо як же ти його знайдеш? Все вирішувалося набагато простіше. Над героями трагедії з'являвся бог у машині і з своєї висоти підказував якому-небудь Едіпу, що йому треба робити, думати чи казати. Скульптор Дереберя сприйняв видіння хлопчика з бичком як отаку собі підказку бога з машини і ще того вечора повідомив про свою велику художню знахідку і голову колгоспу Зіньку Федорівну, і товариша Зновобрать, і секретаря територіальної парторганізації Грицька Грицьковича.

Дядько Зновобрать, щоб не відкладати в довгий ящик, негайно поставив питання на сільвиконкомі, запросивши якнайширший актив, бо колегіальність у Карповім Яру завжди ставили понад усе. Зібралось багато поважних людей, приїхав мотоциклом Безкоровайний, Самусь за звичкою приїхав трактором, Щусь-лісник —

на візку, запряженим рябою кобилою, і за візком прибігли три його здоровенні пси, які бігали за лісником повсюди і норovali проскочити навіть до приміщення сільської Ради; роль сторожа-виконавця була доручена Іванові Безтурботному, який прийшов заради цікавості і ніколи не сподівався на таке важливе громадське доручення. Дід Левенець вмовив прийти і свого колегу діда Утюжка. хоч той і розумів, що цього разу свою пропозицію вигладити прапори він навряд чи зуміє просунути, бо питання ж ділове, ніяке свято не передбачається. Дядько Обеліск отримав персональне запрошення як неперевершений карпоярівський авторитет у питаннях монументальної пропаганди. Ясна річ, не обійшлося без жіноцтва, бо хто ж більше розуміється на красі, прийшли доярки й свинарки, знатні ланкові, вчительки разом з Одарією Трохимівною, скромно сиділи під стіною і Смачні Кабачечки, з лінивою цікавістю очікуючи кінця пригоди, яка розпочалася перед їхніми очима під штудерним піддашшям Гайдукової хати.

Персонально запрошений був і Гриша Левенець. Причому скульптор наполягав, щоб хлопець з'явився в своїй, так би мовити, робочій формі: стара сорочка, порваний сіренький светр, картузик з поламаним козирком, штани такі коротенькі, що не закривають і кісточок, стоптани й викривлені черевики. Скульпторові це все було потрібне для наочності його художньої ідеї. Але для цілковитої наочності він би ще, може, припровадив на виконком і бичка! Мама Сашка не захотіла й слухати про якісь там скульпторські витребеньки. Вона одягла Гришу в новенький польський костюм за сто десять карбованців, у нову сорочку зі стрічкою, в нові черевики на товстій підшві, куплені на нараді передовиків у області, і виявилось, що Гриша вже майже дорослий — хоч і не дуже високий, але міцний, широкоплечий, широкобровий і широкочолоий, весь відкритий, розсвітлений, ясний і довірливий. Скульпторові Гриша сподобався й у святковому, але він все ж уперся — в щоденнім робочім вигляді хлопець справляє враження набагато виразніше і яскравіше.

Дядьки позаймали лавки посередині, немилосердно смалили сигарети «Стюардеса», які споживкооперація завезла вже місяців зо два тому і ніяких інших завозити не збиралася, поки не розпродас ці. Одягнені були всі по-модному — хто в синтетику, хто в справжнє, і всі

в куповане, в готове, тільки дядько Обеліск мав на собі френч з накладними кишенями, як носили ген-ген у які роки, і напіввійськовий картуз захисного кольору з твердим околицем. Щоправда, такі картузи в Карповім Яру носили всі чоловіки, які мали за шістдесят років. Хто їх шив, де й коли — це залишалося такою самою таємницею, як застосування термоядерної енергії в мирних цілях, з тою лиш різницею, що енергію вчені досі ще не застосовували, а картузи дядьки добувають собі й далі, та ще кожен має їх по два — на будень і свято.

Дядько Обеліск, попри його майже військовий вигляд, був босий, бо взувачку беріг так само, як і Щусі. Осіння трава обабіч стежок, правду казати, вже холодила ноги, але в сільраді було тепло, можна зігрітися, до того ж взувачка в такому ділі, як бесіда з столичним художником, значення не має ніякого.

Скульптор виголосив цілу доповідь. Пояснив, що таке для радянського колгоспного села статуя. Розповів, де й коли і кому ставлено пам'ятники, які статуї, які скульптурні групи. Тут його перепинив товариш Зновобрать і попросив бути ближче до суті.

— Так а ж по суті! — захорохорився скульптор.

— Де і як — це ми знаємо і, кажеться-говориться, бачили. Європу пройшли, та й у себе. Он Безкоровайний мости відновлював на всіх європейських ріках. Бачив там статуї й на мостах, і коло мостів.

— І Петро Безтурботний Європу пройшов, — засміявся з кутка.

— На возі, сонним!

— А й пройшов! — обізвався Петро, який теж опинився на цьому небувалому засіданні. — І, щитай, бачив! Ого!

— Та я теж, — скромно погладив вуса Зновобрать, — хоч, кажеться-говориться, й давно, а було. Кулеметником, другий номер коло «дегтярєва». Побував... А от наш секретар райкому Степан Михайлович — той усю війну автоматником. Вже в Празі його... На другий день після миру...

Почалися спогади, про скульптора було забуто, забули й про те, навіщо сьогодні зібралися, але Дерев'я, хоч молодий, належав до ранніх, він не розгубився, дав ветеранам виговоритися, а тоді приголомшив дядьків несподіваним:

— А ви знаєте, що говорив про грецьку скульптуру Вінкельман?

— Це ж який Вінкельман? — враз стрепенувся дід Утюжок, радий, що й він може тут знадобитися. — Може, той, що в районі комендантом при фашистах був? Ох, і стерво ж було!

— Це, ма'ть, той, що ти його втопив? — поспитав хтось не без єхидства.

— А й утопив! — випнув бороду дід Утюжок. — Бо й хто б його втопив, як не я!

— Ти ж казав: генерала?

— І гінірала втопив! Пошукай, коли хоч, у Зеленому, він там і досі лежить в глибу!

Утюжкова похвальба розбуркала навіть Петра Безтурботного, який уже прилаштувався був поспати всмак, поки триватимуть балачки про площі й монументи.

— Уже й генерал? — здивувався Безтурботний. — А мені, щитай, казав: фельдмаршала втопив!

— І фельдмаршала тож! — тупнув ногою Утюжок. — Я тут за цілий партізанський отряд справлявся, поки ти на моїй безтарці спав!

— Казав же тобі: пошпетило її міною, ще й не здрімнув. А тоді вже всі фронти пройшов на трофейних. З халабудую, з тормозом, колеса — як грім, куди твоїй безтарці!..

— І моя, таки ж моя, а не твоя безтарка! — закричав дід Утюжок. — А кобили які були! А де вони? Ти ж їх не привів назад? Сам цілий, а кобил — катма!

Такий емоційний спалах міг зрозуміти лише той, хто відбіг би пам'яттю аж у передвоєнний сороковий рік, коли в карпоярівському колгоспі «Дніпро» рішенням правління доручено було дідові Утюжку (бо він завжди був дідом для всіх післяреволюційних поколінь!) доглядати двох фондових кобил Мазурку і Баронесу, а також новеньку бричку, на якій красувався напис: «Фонд РСЧА». Слово «бричка» більше тулилося до часів минулих, було в ньому щось куркульсько-глітайське, тому невідомі Адами колгоспного ладу і ввели для цього транспортного засобу новий термін «безтарка», тобто виз, у якому, скажімо, зерно можна возити без тари, насипом. Утюжок, хоч ніколи не служив у армії і якось уникав усіх війн, що відбувалися на його віку, заступивши на пост доглядача фондових кобил і фондової безтарки, став у Карповому Яру найбільшим воєнспецом,

навчився хвацько зсовувати каблуки (а влітку, коли бо-сний, — п'яти) і навіть поспівував слідом за комсомоль-цями: «Веди нас в бой, товарищ Ворошилов, донец-кий слесарь, боевой нарком».

Двадцять другого червня, тільки-но почувши, що по-чалася війна, дід Утюжок запряг Мазурку й Баронесу, кинув у безтарку сидора з паляницею, четвертиною сала, новими підштаниками, надів новісінький бриль (плетений не «вчетверо», а «вшестеро», та ще й зубчи-ками) і помчав до райвійськкомату. Не був перший, його випередили ті, хто жив ближче до райцентру, довелося ждати черги, але це діда Утюжка не злякало, бо мав у безтарці НЗ вівса й сіна, мав брезентове відро, щоб напувати кобил, мав і для себе в сидорі хоч і на цілий тиждень. Ждати черги довелося два дні й дві ночі, кобил і безтарку в нього прийняли, подякували за добрий до-гляд і... звеліли передати Петру Безтурботному, який «призивався в ряди».

— А я? — закричав дід Утюжок.

— Ваших років не беруть.

І все. І вертайся до Карпового Яру без фондовик кобил і без фондової безтарки, а те ледащо Безтурбот-ний поїде кататися та геройствувати.

Окупацію дід Утюжок пережив тяжко, як, мабуть, ніхто з карпоярівців. Надто пригніченим почувався че-рез один дурний випадок. Якось фашистська команда заскочила в Карпів Яр виловлювати курей і тягти з дво-рів теличок і одному з тих куроловів, молоденькому фашистику, примандюрилося покататися на човні по Зеленому озеру. В очереті фашистик знайшов кілька човників, але жодного весла. Він побіг до крайньої хати. А що була то Утюжкова хата, то й присікався до діда: «Wo, wo?»

За тим «Wo», що значило «де», фашистик повторю-вав ще якесь слово, якого дід Утюжок не міг знати. Але тут солдат кинув погляд під повітку, побачив там поставлені сушитися (удосвіта Утюжок трусив ятери) весла, підбіг до них, ухопив одне, тицьнув дідові в руки: «Ком!» І погнав Утюжка до Зеленого, і примусив катати його по озеру, і хоч скач, хоч плач.

Дід Утюжок спершу злякався (бо оте ж гітлереня за-мірялося гвинтівкою), тоді якимось розгубився, відіпхнувши човен і гребнувши веслом, обурився, а тоді враз обпекла його страшна думка: «Це ж я співробітничав з окупан-

том!» І хто ж співробітничав, подумати тільки! Єдиний у Карповому Яру чоловік, який два роки готував у фонд РСЧА таких розкішних кобил і таку новісіньку безтарку! Дід Утюжок так розстроївся, що в нього, як то кажуть, опустилися руки, весло не пішло в воду, а черкнуло по самому верху, бризки полетіли аж на другий кінець човна, кілька їх упало й на окупанта. Солдат засміявся, щось крикнув дідові Утюжку ніби аж пустотливе, а в того ще більше засмоктало під ложечкою.

«Ще воно й сміється, фашистєня паршиве!» — подумав зі злістю Утюжок і вже навмисне брьохнув веслом так, що обкупав гітлерівця з ніг до голови. Той підскочив, став обтріпуватися, мов цуценя, а тоді визвірився на діда, ухопив гвинтівку і став кричати щось по-своєму. Утюжок повернув був до берега, але фашистик знов затупотів об дно і знов замірився гвинтівкою, мовляв, катай і — без диверсій.

Про те катання дід Утюжок нікому й не казав. Бо хоч і виявив протест, оббризкавши окупанта водою, але ж катав, співробітничав!.. Може б, і промовчав, і ніхто б не довідався. Але закінчилася війна, стали повертатися з фронтів карпоярівці, відзвонювали орденами й медалями, розповідали про геройства й подвиги — як ти тут утримаєшся! На полі бою про змагання в героїзмі якомсь немає часу думати, бо то ж бій, і не на життя, а на смерть! А змагаються вже опісля, одні згадуючи, другі вигадуючи, а до них мерщій туляться й ті, хто й не нюхав поля бою.

Дід Утюжок не втерпів і теж запрагнув слави.

— Ви на фронтах, а ми в тилу, — багатозначно натякнув він.

— Партизанили?

— І партизанив. А чого ж? Такого гітлеряку в Зеленому втопив, що ого! Увесь в автоматах та в бонбах, страшно й глянути!

— Солдат чи хто?

— А мені воно без інтересу. Може, й ундер, а мо', сам фетьфебель. Лежить он в глибу й не тіпається.

Фронтовики йшли й ішли, орденів і медалей у Карповім Яру більшало й більшало, дід Утюжок відчув, що треба переходити на вищий ступінь геройства.

— Армія — що? — розбалакував він. — Там тобі солдатів мільйони, танки, пушки, гінірали... А от сам попробуй — це тобі не армія. А я тут сам, без нікого,

в Зеленому такого офіцериюгу втопив, що його гітлери півгоду шукали! Шукай, а кінці в воду!

Може, той «офіцериюга» так і став би вершинним виявом Утюжкової фантазії, коли б через десяток років по війні червоні слідопити, йдучи слідами легенд справжніх і вигаданих, не добралися до діда і не обаранили його з усіх боків: «Розкажіть, дідусю, як ви фашистського офіцера втопили в Зеленому».

Утюжок спробував озирнутися на десяток років і з подивом відзначив, що з такої відстані вже навіть отой вигаданий офіцер зникчємнів і змалів, і виходив уже й не подвиг, а таке собі ніщо. Хіба на такому прикладі виховаєш підростаюче покоління?

— Офіцера? — вигукнув дід Утюжок. — Та хто це вам сказав? То ж був натуральний гінірал! Ще й з двома денщиками.

— І ви ото їх усіх?..

— Одного денщика, значить, з гініралом, а другий по березі бігав та тільки руками об поли бився!..

Здавалося б, куди вже вище генерала? Та ось чутка про Утюжків подвиг пробилася навіть до заспаного Петра Безтурботного, і той якось спитав діда крізь по-зіхи:

— А що, щитай, то правда, ніби ти генерала фашистського втопив?

Правду кажучи, Утюжок уже й сам побоювався розмірів своєї побрєхєньки, але ж не перед Петром Безтурботним, який так нахабно в сорок першєм забрав фондових кобил і фондову безтарку і не дав Утюжковє здїйснити безліч подвигів фронтєвих!

— Не гінірала, а цілого фельдмаршала! — в нападє найвищєго натхнєння заявив дід Утюжок.

— Фельдмаршала? Та брє<sup>1</sup>!..

— А ти ж думав! І з булавою!

— Та де ж він тут узєвся?

— Приїхав, значить, покататися на човні в Зеленому. Я його й покатав!

— А як же його прикритіє? Охорона?

— Прикритіє втекло! Не втекло б — то й воно булькєнуло б! Ти ж знаєш, який глєб у Зеленому?

---

<sup>1</sup> Б р є — скорочєна, злагїднєна й олітєратурнєна форма вульгаризму «брєшєш», який знайдємо лише в словниках і ніколи не почємо в живїєй мовї наших сучасників.

Історія ця зайвий раз підтверджує істину, що в Карповому Яру люди були незвичайні, хоч кого тут візьми. Авторкові так і кортить про кожного розповісти щось «симпатичне», як каже Олександр Ковінька, але ж автор геть забув про скульптора Дерберю.

— Товариші! — загукав скульптор. — Ми ухилилися від теми. Сьогодні ми повинні обговорити ідею, яку я хочу висунути. Про скульптурний символ вашого села. Символ Світлоярська.

Всі замовкли, і тут Дерберя розповів їм про хлопчика з бичком. Треба віддати скульпторові належне: хоч і молодий, але око мав зірке й метке. Запам'ятав і точно передав словами людям, у якому картузику з поламаним козирком був Гриша, коли борюкався з бичком, і яка в нього була сорочечка (сіренька й розстебнута, може, й з повідриваними гудзиками), і які штанці (піддиркані вище кісточок, бо хлопці ростуть завжди швидше, ніж матері встигають справляти їм нові штани), і якої масті був бичок (чорний, а підчерев'я і воло — білі і на ногах ніби білі панчішки, як у коня маршала Ворошилова, коли той до війни приймав паради на Красній площі).

Після цього Дерберя вирішив ударити по колгоспниках ерудицією. Не міг утриматися від розповіді про прецеденти, тобто про вже існуючі подібні пам'ятники. Мовляв, є хлопчик з гусаком. Хлопчик, який виймає дерево з ноги. Є навіть хлопчик, який пісяє. А в них буде на колгоспній площі хлопчик з бичком. Прототипом послужить Гриша Левенець з його бичком. Це вже вирішено безповоротно. Вилити можна з бронзи, можна і з нержавіючої сталі. Метал краще передасть пластику живого тіла. Можна і з мармуру, але мармур для степової України не характерний. Сприйматиметься як щось чужорідне.

Голосно зробив «хе-хе!» Самусь, решта мовчала якийсь час, бо скульпторова ідея не те що приголомшила людей, а видалася трохи незвичною, щоб не сказати більше.

Все ж дядько Обеліск не міг довго витерпіти, і він не витерпів, спитав з не властивою для нього обережністю:

— А бичок — це ж як? Живий?

— Ну, справжній бичок. Так само, як і хлопець. Та ви можете подивитися. Гриша Левенець, встань, хай товариші...

— Сиди, Гришо, сиди,— сказав Зновобрать,— ми й так знаємо. Тут не те. Тут, кажеться-говориться, про символи. Чи бичок — символ нашого життя?

— Все може бути символом при відповідному оформленні,— пояснив скульптор.

— Бичка не водрузиш,— сказав Обеліск.

Скульптор не зрозумів і попросив повторити.

— Кажу: бичка водрузити не можна, бо він живий.— Обеліск аж зіпрів од такої недогадливості цього столичного вусатого та бородатого художника.

— Дозвольте! — вигукнув скульптор.— Але ж скульптура зображує здебільшого тільки живі предмети! Неживі — це вже антураж, це не мистецтво.

— Ага,— присунувся до нього ближче Обеліск.— А що, по-вашому, таке обеліск? Живий чи неживий предмет? І що воно означає?

— Обеліск? Це специфічний знак... Від древніх єгиптян. Це не скульптура і не мистецтво. Просто знак, або символ...

— О-о! Чули? — повернувся до всіх Обеліск.— Правильно! І я кажу. Обеліск — це знак, або символ, а символ живіший за все живе! От ми знищимо старе життя як клас і на знак цього водрузимо в новому селі обеліск. Треба, то змайструємо його самі. Отак, чоловіче! А вже як тобі кортить поставити живе, то водрузи грудь!

— Грудь? — отетерів скульптор.— Яку грудь? Про що ви, шановний?..

— А таку, як люди ставлять. Передову.

— Ви маєте на увазі погруддя, тобто бюст?

— По-твоєму бюст, а по-нашому грудь. Хоч ту ж Сашку, матір Гришка оцього, бери й водрузжай. Передова доярка.

— Це в мої задуми не входило,— поважно мовив скульптор.— Я прибув до вас не для спорудження офіційного монумента, а для творчого розв'язання проблеми. І я пропоную вам цілком оригінальне рішення. Хлопчик як символ всемогутності життя, що народжується, і бичок — як ознака колгоспного добробуту і досягнень радянських учених по виведенню високопродуктивних порід.

Ніхто не зважав на Гришу, ніхто не питав про його згоду не те що стати прототипом дивної скульптури, а хоч предметом цієї дивної суперечки, тому всі здивувалися, коли він протовпився до застеленого червоним сатином столу, за яким сиділи члени виконкому, і негласно, але досить твердо і вичерпно промовив:

— Не моє діло, що там стоятиме, але ні з яким бичком, ані без бичка мене там не буде. Бо хто я такий? Вже коли хочете поставити символ нашого села, то поставте трактор і дядька Безкоровайного на ньому.

— Тю! Та я не висиджу! — хмикнув Безкоровайний. — Вже тоді хай Самусь. Він молодший.

— Все правильно! — вмить відгукнувся Самусь. — Можна й посидіти. Молодець, Гришо!

— Трактор — це банально, — скривився скульптор. — Окрім того, хто ж стане ліпити трактор? Вже коли треба, то ставлять справжній трактор на постамент — і без клопотів. Але таких саморобних пам'ятників уже повно. До того ж, зауважте, це просто пам'ятник техніки. Без людини. Людина сюди не вписується. Візьміть масу трактора і масу людини. Трактор задавлює. Людина надто мізерна. Вона загубиться в цій масі заліза.

— Як то загубиться? — скипів несподівано для самого себе Гриша. — Дядько Безкоровайний загубиться? Та чи знаєте ви...

Він би міг багато сказати скульпторові, але не сказав нічого. Знов пішов на своє місце, а груди йому розпирало щось незбагненне, кортіло не знати й чого, обурення проти скульптора за те, що хотів його виставити на привселюдну ганьбу з бичком, породжувало вперте бажання ось тут одразу прийняти рішення на все життя, заявити, може, й перед усіма про те, що... Про що? Може, що сяде на трактор і покаже, що не загубиться на ньому, як і Безкоровайний? Може, може...

## 22.

Хоч як прикро, але доводиться обмежуватися в своїй розповіді, бо й життя, по суті, це не що інше, як суцільні обмеження. На одні ми пристаємо добровільно, до інших навертаємо себе примусово, і тільки в цьому знаходимо свободу, бо при вседозволеності свобода не існувала б зовсім, там вмирили б усі бажання й прагнення, життя зупинилося б і запанував хаос небуття. Такою закрутистою сентенцією автор

хотів попроситися з скульптором, якого ми більше не зустрінемо так само, як і його друга архітектора. Але що скульптор, коли нам ідеться про Смачних Кабачечків! З ними теж розлучаємося, навіть не допустивши їх до мови, бо, як ми самі переконалися, сестри не вельми охочі до балачок і до активних втручань у події. Нам жаль розлучатися зі Смачними Кабачечками, бо такої краси ми, може, й не спіткаємо більше, красою ж, як відомо, можна перевернути цілий світ. Але наша розповідь вимагає присутності людей енергійних, діяльних, активних, непосидючих, і Смачні Кабачечки в ній не втримуються, хоч плач. Щось вони зробили, щось перевернули в душі Гриші Левенця (не прямо, а опосередковано, але ж однаково — це зробили вони!), запам'ятаємо їхні повільні очі, їхні оздоблені землею руки, їхні неповторні тіла, мов у молодих українських богинь, і поведемо свою розповідь далі вже без них, спокійні за їхню долю, не лякаючись навіть Самусевих посягань на цих незвичайних дівчат, яких він у своїй всезажерливості розглядав лише як своєрідний сексхарч для вдоволення потреб нижчого порядку.

## 23.

Що таке переселення? Історія повна туманних відомостей про переселення народів. Враження таке, ніби то там, то там на континентах виникали самі собою страхітливі казани і в них варилися, клекотіли племена й народи, а тоді невідома сила вихлюпувала їх з того казана і розжбурювала по всіх усюдах, а у велетенській посудині ще довго кипіло й клекотіло, і валом валили звідти племена і розтікалися по всій землі, займаючи незаселені місцевості, витісняючи нерішучих аборигенів, нищачи слабких, підкорюючи покірливих. Хто, звідки, куди й навіщо? З'ясувати це, мабуть, не вдасться ніколи й нікому, та ніхто й не рветься до встановлення істини, бо кожен, коли його добряче пошкребти, по суті, теж є не чим іншим, як одним з продуктів того великого переселення народів.

Тепер у нас набуло великого розмаху переселення нові квартири. Процес радісний, бадьорий, головне ж — масовий. Не встигає чоловік одержати нову квартиру, як мерщій домагається ще новішої: діти ростуть, женяться, народжуються онуки, родина збільшується, а коли

не родина, то апетити, амбіції, запити — це вже в кожного індивідуально.

Випадки переселення цілих сіл належать до явищ нещоденних. Селянинові ніколи ніхто не будував. Навіть рідна держава залюбки надає йому змогу виявити в цій галузі діяльності все вміння і енергію. Власне, будівництвом цих людей не злякаєш. За життя їм доводилося робити це по кілька разів. Війни, стихії, всілякі лиха щедро падали на людей у степах, а найперше, здавалося, на їхні нетривкі солом'яно-глиняні оселі. То правда, що глина перетривала цілі тисячоліття, що глиняна цивілізація була ще в шумерів, і в парфян, і у вірменського царя Аргішті, та навіть у Вавілоні. Але утримувалася глина не своєю міцністю, а доступністю й поширеністю, легко відроджувалася, з плином часу втрати забувалися, помічалася все хіба що потерпілими, але їхніми свідченнями ніхто не цікавився. Так і в українських степах. Палилося, нищилося, руйнувалося, само валилося. І треба було знов місити глину, ставити сохи, вшивати очеретяні парки, добувати дерева на сволоки, крокви, бантини. Оселі й цілі села відроджувалися, відновлювалися, але завжди на тому самому місці, на батьківському, на предківському, у звичному розташуванні, часто в безладі, та однаково без порушень усталеності, при якій людина почувається завжди певною своїх сил і становища на землі. Тепер належало переселитися одразу і всім і зовсім на нове місце, з краю плавнів на край степу, де досі був лише маленький убогий хутірець. Ота запекла суперечка, що спалахнула між Самусями й Щусями за ділянки під садиби в новому селі, пояснювалася, мабуть, не так і пробудженням атавістичної селянської жадібності, як своєрідним цивілізаційним шоком. Бо ж справді: з глиняно-солом'яної, мало не шумерської цивілізації перескочити в найвищий соціалізм! Точне планування, камінь, цегла, шифер, електрика, водогін, газові плити, телевізори, асфальтовані тротуари. Сюди ще тільки метро — і майже тобі столиця. А далі пішло й геть незбагненне. Проблеми естетичні. Дискусія з скульптором. Ще село тільки на папері, а вже стурбовані аж до найвищих інстанцій кожною дрібницею в ньому. Товариш Зновобрать не заклав тоді засідання виконкому, поки не дійшли спільної згоди, чим же прикрасити другу світлоярівську площу, і поки він не зміг доповісти в райком партії, що від скульптури відмовилися,

бо дорого і нема путящих пропозицій, а вирішили посадити посеред площі гарного дуба, а під ним встановити колонку водогону, яку попросили були прикрасити столичного скульптора, але він розприндився і заявив, ніби його таке громадське замовлення принижує, то тоді всі зійшлися на тому, щоб колонку оформити під звичну й милу серцю кожного карпоярівця криницю.

Поки тривали всі ці обговорення, уточнення, деталізування, землемір Левенець з двома помічниками розмітив ділянки просто по пшеничній стерні, залишеній Самусевим комбайном, і якось само собою почалося вже тої осені будівництво. Банк надав усім карпоярівцям позички, занаряджено державні поставки цегли, шиферу, дерева, камінь на підмурки був свій, із сусідньої каменоломні, дай Самусевому Давидку тридцятку, він тобі всю каменоломню в стерню привезе! Глина теж була своя і солома. Автоцистерна возила воду для замісів, виливали в день по два й по три десятки саманних хат, а там уже складалася біла силікатна або червона (кому яка до смаку) цегла, щоб обкожущити хату, як вона висохне, сталася затримка з деревом, на яке в степу завжди голод, але тут допоміг Степан Михайлович, який домігся для Світлоярська першочергових поставок, хоч секретарі інших райкомів теж домагалися першочерговості, посилаючись на те, що в них так само нові села називаються на «світло»: Світлогірськ, Світловодськ, Світлопільськ.

А на околиці Світлоярська вже виростили ферми, гаражі й навіси для техніки й реманенту, будувалися ясла й дитсадочки, монтажники ставили стовпи електромережі і трансформаторні будки, сільгоспбуд споруджував дві вежі водогону і прокладав по всіх вулицях майбутнього села мережу водогону, щоб у кожному дворі була своя колонка. Такого радісного будівництва не пам'ятав у Карповім Яру ніхто й ніколи, навіть столітній дід Гнат, який бачив усього, був на японській і турецькій війнах, пережив кількох царів, Гітлера, лорда Керзона, махновців, банди Марусі і Григор'єва, навіть він ходив по стерні, натикаючись то на гранітні підмурки, то на глибокі траншеї водогону, то на стовпи електропередачі, і тільки спльовував: «Тьху! Чи ти ж бачив, бісової його віри!»

Будівельних проблем у звичайному розумінні цього слова карпоярівці на першому етапі практично не мали.

Ніякого доставання, ніякого перекупування, ні сватів, ні братів, ні добрих дядьків. Кілька «ліваків» поткнулися були з пропозиціями «підкинути» й «перекинути» того-сього, але, переконавшись у цілковитій відсутності так званої кон'юнктури, швиденько зникли в невідомому напрямку.

Згодом, за рік-два, коли вже село стоятиме і карпоярівці стануть світлоярівцями, почнеться між ними змагання, в кого вищий паркан, у кого яскравіша фарба, в кого вища телевізійна вежа (бо в кожного персональна і в кожного з незаконно придбаного «уголка»), в кого сортовитіший садок. На першому ж етапі головне було, хоч як це дивно, — що брати з собою в нове село, а що залишати.

Тільки для дядька Обеліска не було ніяких проблем: знищити все як клас, водрузити обеліск і переходити в нове село, як стояв. Правду кажучи, Обеліск при цьому нічого не втрачав, бо господарство домашнє мав не те що занедбане, а просто понижене, і не так завдяки його лівацьким перегинам, як дивовижному характеру його дружини Хвеньки. Ніхто не знав, чи існувала коли-небудь свята Хвенька, але коли б справді така була, то мала б вона стати покровителькою найбільших марнотратників усього свого й чужого. Скажімо, грошей Хвенька не могла втримати в руках, вони пекли їй пучки, від грошей у неї починалося те, що сьогодні зветься модним словом «алергія», вона не просто розтринькувала все до копійки, що Обеліскові вдавалося заробити, а бездумно й безцільно нищила. Зароблений на трудовні хліб Хвенька не берегла, як усі люди, щоб вистачило до нового врожаю. Де там! Пшениця перемелювалася тільки на крупчатку, і починалося! День і ніч пеклися височезні пишні паляниці, білосніжні пампушки, різноформні орішки, пиріжки й коржики, варилися вареники, кипіли в смальці й олії вергуни, готувалися товченики з курятиною, коржі з маком, нарізалися цілі кілометри тонесенької локшини до гусячих потрошків, з'їдено з усього цього дива десяту частку, а решту викидано, і ось за місяць вся Обеліскова пшениця внаслідок неймовірної пекарсько-кухарської діяльності Хвеньки зникала, в хаті наставав коли не голод, то й не період ситості, починалася ера кукурудзяників, солодкуватих, поки теплі, а тоді гірких — і в рот не візьмеш; колючих, шорстких ячників; за нею неминуче мада прийти епоха

позиченого хліба, але Хвенька ніколи не дбала про день завтрашній, вона жила днем нинішнім, безжурно, легко, на заздрість ворогам і на радість своєму ультрарадикальному чоловікові, що з жінчиного способу життя виробив для себе справжню філософію, всі постулати якої неодмінно увінчувалисяobelісками. Замолоду Хвенька була досить приваблива молодичка, невисока, але м'якотіла, розложиста, вона досить охоче і легко входила в контакти з чоловіками, відверто заявляла, що з порожніми руками до неї ліпше не потикатися, і незграбні карпоярівські залицяльники, не покладаючи особливих сподівань на свою природну привабливість і громадянські гідності, йшли до Хвеньки кожен з своїми приношеннями — той ніс клучок борошна, той гуску, той курку, той десяток ячюк, той глечик сметани, той медку, той яблучок. Дари охоче приймалися, а дарувателів без винятку і без розбору жвава Хвенька негайно витурювала з хати, а тоді ще й гнала через весь двір і на вулицю, і весь цей процес відбувався не мовчки, а з відповідним звуковим супроводом, який у нас на Україні зветься «батькування на всі боки».obelіск часто бував свідком цих сцен і вдоволено покахикував, ще більше зміцнюючись у своїх ультрарадикальних поглядах на людство, весь Карпів Яр знав, що очікує кожного чергового залицяльника підступної Хвеньки, але від того кандидатів на привселюдне зганьблення і батькування не меншало, а ще більшало, чим стверджувалася та не дуже весела істина, що історичний досвід для людства нічого не значить і воно сліпо лізе туди, де його вже били безліч разів.

Отож, нічого не надбавши з своєю Хвенькою,obelіск і виступав тепер з заявами про цілковиту відмову од усього, що було в Карповім Яру. Погодитися з ним ніхто, ясна річ, не міг, але в суперечки теж не вступали. Бо залюбки полишали архітектуру глиняних розвалюх, забобони й пересуди, нечисту силу і знікчемнілого домовика, невлаштованість і недоцільність, заболочені береги і майже столітнього батюшку Парфентія, що, не маючи церкви, забраної колгоспом під зерносховище, правив для кількох карпоярівських бабусь у власній хаті, повісивши коло неї на дерев'яній поперечині не знати й де роздобутий дзвін. Багато було такого, що хотілося б забрати, — та як ти його перенесеш у нове село? А приємно окові було б дивитися на три млини-вітряки, та ще й не прості, а все шестерики, тобто шестикрилі,

і з поворотним пристроєм, як годилося: і бендюг, і катеринка, і дерев'яний круг на кам'янім підмурку. Взяли б Зелене озеро, повне линів і карасів, а також Прядивку, де мочили коноплі, а ще давніше, розповідають, топили відьом. Старенький сільбуд, хоч і замінювався на вищому рівні Будинком культури, але дорогий серцю карпоярівців тим, що довгі роки був місцем розвитку громадської критики. Щодо самокритики, то тут проблем не виникало, бо вона споконвіку гніздилася в родинному затишку, вирощувана жіноцтвом з такою самою дбайливістю, як огірки, квасоля, цибуля, петрушка і мак, — отож без перешкод і втрат у своєму розквіті перемандрує до Світлоярська.

Живий думає про живе, тому про карпоярівське кладовище згадали в останню чергу. Та й не згадали самі, а прибула спеціальна «бригада по перенесенню», шість чи вісім червономордих, просмерділих сивухою, немитих і нечесаних чоловіків заявили до товариша Зновобрать і стали викладати свої вимоги: житло з гарними молодими, випивка місцева марочна, закуска теж відповідна, добові, підйомні, за вредність, за виконання і перевиконання, що ж до гонорару за кожного мертвяка, то тут уже вони братимуть індивідуально з огляду на працездатність особи.

— Та звідки вас принесло, кажеться-говориться! — здивувався Зновобрать.

— Там уже нема, де були, то тобі й не пойнять. Тебе знімуть — не попадеш і в наш кагал, бо вже старий, а тут сили та сили треба!

Це були зняті й усунені, перш ніж устигли все попрохувати на доручених їм ділянках роботи. А що були ще молоді й здорові, до пенсії не дотягнули, то й організувалися добровільно в «бригаду по перенесенню» захоронень, врахувавши потребу.

Карпоярівці з острахом, змішаним з боязкою шанобливістю, поглядали, як «бригада» береться до розкопування могил, як горить під нею земля, як в один день ламається, порушується, знищується мирне співіснування віків, сімейств і особистостей, яке панувало в цьому місці вічного спочинку. Тепер кожен прагнув знайти свого предка, впізнати, догадатися, відокремити від інших. Згадували, в якій труні було покладено родича, який одяг мав, яке волосся, коло кого ліг, а хто потім став його вічним сусідом.

## 24.

Автор цієї розповіді мав би докладно занотувати й передати всі радісні події, що супроводжували виникнення Світлоярська. Така ж прекрасна дійсність, така повнокровна сучасність, такий матеріал. Але автора знову потягло на історію. Не інакше в нього або ж своєрідне збочення, або просто так званий історичний синдром, і коли медицина ще не зареєструвала подібної хвороби, то хай однині береться за цю справу з усією сумлінністю у всеозброєнні науки й техніки, діагностики і прогностики. Не навчило автора навіть занадто доскіпливе дослідження власних коренів. Довіриливо і наївно піддався він баечкам про славне походження прізвища Загребельних, коли ж спробував підвести під легенду наукову базу, виявилось, що ніякого Сакребельного-Загребельного історія не знає, зате в архіві Запорозького коша під роком «1762» значиться «Діло» на козаків Яцька Загребу, Грицька Лихоп'ята та шістьох товаришів їхніх, які поїхали з Запоріжжя з сіллю та рибою на Гетьманщину й Острогожчину, за подорож пограбували два хутори полкового писаря острогоського Слободського полку Федора Тимошенка, після чого й було заведено «Діло за угнатиє с хутора его тридцат восем рогатих скотин запорожскими козаками куреня коренівського».

Навряд, щоб за сто років рід, який дав повноважного посла Сакребельного, здрібнів аж до якогось Яцька Загреби, що крав рогату скотину в полкових писарів, хоч знову ж таки не вельми радісно й письменникові Загребельному мати серед своїх предків (хай і на відстані в 200 років) чоловіка з такими сумнівними заслугами. Честь Яцька Загреби можна порятувати заднім числом хіба що в той спосіб, що вважати його акцію не грабунком, а експропріацією і прагненням встановити історичну справедливість у майновому розподілі. Бо не з'їв же Яцько Загреба з своїми сімома товаришами цілих тридцять вісім рогатих скотин! Ну, з'їли там якусь теличку чи волика, а решту ж, мабуть, роздали бідним! Але хоч як воно було, заняття історією — річ серйозна, гірко навчений, автор мав би сахатися цієї галузі, а він знову взявся за своє! Прискочив до Карпового Яру і здійняв галас про те, що треба залишити свідчення минулого, згадку про нього, перенести з старого села на околицю нового все характерне, що було: хату, комору, клуню, вітряк, церкву, з усім начинням, з предметами

побуту, навіть такими, яких уже й не знайдеш тепер: ступу, мотовило (не те, що в комбайні, а для намотування ниток), прядку, днище, чумацький віз. Не зупинило автора навіть те, що батюшка Парфентій відмовився далі правити і попросився в егері у мисливське господарство, яке організовувалося поряд з карпоярівським лісництвом.

Піп — у егері? Автор розшукав батюшку під кручею коло Зеленого озера. Риба в такій холодній воді вже не клювала, але отець Парфентій у старенькій рясі й кожушку поверх неї спокійно сидів собі, весь сивий, закуданий, старий як світ.

- Скільки ж вам літ, батюшко? — поцікавився автор.
- Дев'ятьдесят і сьдмиця, сину.
- Багато.
- Що чоловік перед вічністю і перед богом!
- Бога ж нема, — нагадав автор.
- Неісповідимо, неісповідимо.

Ось тобі маєш: нетрудовий елемент, від держави відокремлений, світогляд непевний, а з минулим хоче покінчити безповоротно і ніяких тобі згадувань і пам'яток! Автор був трохи завагався і похитнувся в своїх намірах, але треба ж йому було натрапити на Івана Безтурботного! До речі, так воно буває досить часто. Потрібні тобі люди — зайняті, у них повно клопотів, а тим часом ти натикаєшся на якого-небудь неробу, він тебе зачаровує, і вже ти дивишся на світ його очима і віриш йому так, як таблиці множення або працівникам бюро погоди, які посилаються на вірогідні дані метеорологічних супутників.

Іван Безтурботний уже років зо два пробував вступити до інституту, їздив туди й сюди, здавав і перездавав, але без видимих успіхів, щоразу повертався додому, не дуже рвався до роботи в колгоспі, а все придивлявся, де б знайти таке місце, щоб питали, як з дурного, а платили, як розумному. Нарешті Безтурботний вдарився в спорт. Він випросив у колгоспного бухгалтера Левка Левковича довідку про те, що ніби йому доручено організувати колгоспних спортсменів, а тоді з тою довідкою домігся в районі призначення головою карпоярівського спорттовариства «Урожай». Спортсменів не було, зате був голова, з'явилися асигнування на інвентар, Безтурботний накупив майок, трусів, вовняних тренувальних костюмів, футбольних бутсів і тепер ходив селом, як

футболіст або заслужений тренер. На харчі не було, але харчувався він у своєї матері Вусті, та й харчувався досить добре. Може, коли б не фірмове блюдо тітки Вусті, то Безтурботний і не зачарував би автора, але бісів хлопець знав, що до серця чоловікові, який тиняється далеко від дому, часто можна вскочити через шлунок. Ще не перекинулися двома-трьома словами, як він вигукнув:

— Та ви ж, мабуть, ніколи й не пробували плескачів моєї матері Вусті?

— А ніколи. В Карповім Яру вже втретє чи вчетверте, а про плескачі...

— Не чули?

Не скажеш же ти цьому симпатичному хлопцеві, що чув про Вустю дещо інше.

— Не чув!

— Тоді треба спробувати!

Що ж. Процес вивчення життя не одновимірний, він іноді дає такі відгалуження, вибудовує перед тобою такі запутані лабіринти, що мимоволі сядеш за стіл у заслуженої самогонщиці Вусті-Чухалки і спробуєш її плескачів. Хто їв, той знає, що плескач — це відомий усім корж, але довщий, пишніший (бо вже з учиненого тіста). Перш ніж покласти на змащену коров'ячим маслом сковороду, його попліскують долонями з обох боків (тому й плескач), коли підпечеться, перевертають, щоб підрум'явився як слід, він виходить запашний, з смачним, дірчастим м'якушем, їсти його треба тільки гарячим, неодмінно з сметаною і неодмінно з густою. Власне, все це речі відомі, відомі й плескачі вже багато віків, може, ще київські князі смакували ними, може, біблійські патріархи, бо там тільки й балачок про те, що «переломити» хліб, а плескач не ріжуть, не крають — тільки ламають, тобто лупають. Отож продукт не новий, і технологія приготування стара як світ. Але тітка Вустя вносила в плескачі свій неповторний елемент, завдяки чому вони набували смаку і поживності особливих і неперевершених. На таких плескачах мали б виростати або ж великі трудівники, або ще більші ледацюги. Син тітки Вусті вибрав собі другу по черзі категорію і тепер, подаючи нові порції плескачів, ще більше зміцнювався на захоплених позиціях. Довідатися про авторову ідею створення Музею народного побуту Безтурботному було

зовсім просто: ідея написана була в автора на лобі так само виразно, як отой відомий напис на нових воротах, перед яким вічно стовбичать барани.

— Музей? — закричав Безтурботний. — Створимо! Аякже! І місце є.

— Де?

— А отой хутірець коло Світлоярська. Його зносити хотіли, а ми туди — музей!

— Треба розробити детальний план.

— І без плану створимо!

— Асигнувань добитися.

— Раз плюнути!

## 25.

Ентузіазм — це така штука, яка передається без дротів. Автор запалив своїм ентузіазмом Безтурботного. Тоді сам ще більше запалився від нього і відплатив товаришеві Зновобрать, який узяв автора ночувати, за гостинність чорною невдячністю, бо всю ніч писав промову на відкриття того музею, про який ні голова сільради, ні голова колгоспу тим часом не хотіли й слухати, бо в музеї не житимеш, і корів не вигодуєш, і дітей не вчитимеш. Автор теж розумів першочерговість потреб господарчого життя або економіки по-науковому, але, присвятивши своє життя служінню духові, був переконаний, що без духу, без духовності ні колос не виросте, ні трактор не зрушить з місця, ні півень не закукурікає. А духовність в народі є сумою традицій, виховання, праці, а традиції... Автор, як безліч його колег, чомусь був переконаний, що традиції передаються тільки через музеї. Дядько Зновобрать був трохи іншої думки. «В голові треба мати музей, — сказав він авторові. — А то ми навідривали тих музеїв уже найбільше в світі, а в душі не затримується нічого». Душа — субстанція невловима, а музей — зрима... Перевертаючись на широкому дерев'яному ліжку в дідівській світлиці стародавньої хати товариша Зновобрать, підкладаючи то під один бік, то під другий, то під лікоть, то під плече пухкі подушки в пістрявих веселих пошивках, автор уже бачив на околиці нового Світлоярська вимріяний Музей народного побуту, вже стояли хати, махали крилами вітряки, летіли до липових і дубових вуликів-когод золотисті бджілки, шуміло житечко на буграх, синіли волошки на краю ниви і стелився під ноги

хрещатий барвінок. Лампу тсвариш Зновобрать засвітв для автора велику — дванадцятилінійну, з круговим гнотом, при такій лампі воно само пишеться.

І справді, до ранку написалося мовби само собою: «Дорогі товариші! Нам випала честь бути свідками відкриття цього незвичайного музею, який можна б назвати Музеєм пам'яті народної. Вчені досі ще сперечаються, в якій частині людського мозку міститься орган пам'яті, де її джерела, які механізми діяння. Тим часом кібернетики вже створили безліч розумних пристроїв, які розвантажують людську пам'ять від багатьох механічних операцій. Вони вивільнюють нам пам'ять не для спочинку, не для ялового існування, а для того, щоб зосереджувати її на речах визначальних, не забуваючи водночас і про те, що іноді видається несуттєвим, але правомірно й закономірно входить невід'ємним складником у багатобарвний спектр людського існування. Пам'ять народу нашого вбирає в себе все: і полум'я революції, і вишневі зорі над половіючими хлібами, і турбінний вітер Дніпрогесу, і усміх дитяти, і задуму древнього літописця, схиленого над пергаментом, і перший поцілунок любові, і розпач останнього розстання.

Цей музей — прощання з минулим, але й вічне нагадування про минуле, про глиняно-солом'яну цивілізацію українського народу, про безмір і смуток часів, крізь товщу яких наші предки мали пробиватися з таким убогим і примітивним набутком, що нині тільки дивуєшся їхній мужності, зухвалості, витривалості й невичерпній винахідливості.

Один іноземний мандрівник, який заблукав колись в українські степи, полишив слова, які засвідчили його цілковите душевне сум'яття від зустрічі з таким дивним світом: «В цій країні, де гробниці — справжні гори, душі людей бездонні, як урвища. Степовики жили тихо, темно, мовчазно, їхні слова були тільки хисткими кладками до їхнього справжнього буття. Іноді темні птахи здіймалися над могилами. Іноді дикі пісні вдиралися в похмуре існування людей і щезали в глибинах їхніх сердець, тоді як птахи губилися в небі. Все довкола видавалося безмежним. Навіть хати не були захистом од тої безмірності, якою повнилися їхні віконця. Тільки на затемнених покуттях кожної хати стояли старі ікони, як божі віхи, і відблиск лампадок пробивався крізь оклади, як заблукане дитя крізь зоряну ніч. Ті ікони — єдина

опора, єдиний надійний знак на путі, і жодна хата не стоїть без них».

Ось вона стоїть, українська хата, в якій народ наш не шукав захисту від безмірності історії, бо мав душу нелякливу й вільну, хата, з якої вийшли Тарас Шевченко і Павло Попович, сини землі нашої, що сягнули зір силою свого духу. І не самотня, і не безпорадна ця хата аж так, щоб шукати примарливої опори в іконах, а наповнена й оточена всім тим, що супроводжувало її крізь віки, хоч сьогодні вже й виходить з щоденного вжитку, або й геть забулося і стало предметом етнографії, дивоглядом, екзотикою. Чи ж тільки екзотикою? А може, завжди будуть оці споруди й предмети ще й живими уроками для творців нового життя у їхніх невсипущих турботах про невпинне поліпшення й прикращення життя. Бо тут скупчений тисячолітній досвід цілого народу. Погляньмо оком неупередженим, і ми побачимо тут неймовірну витривалість перед усіма вітрами часу, побачимо високу доцільність і, можна сказати, трагічну відповідність законам господарчого життя, побачимо тонку красу й неповторність, і, хоч як це дивно, в немудрих цих речах побачимо незборимий дух народний. Речі були слухняні, вони покірливо й вірно слугували людині, людина ніколи не ставала жертвою власних виробів, знарядь і споруд. Може, тому, що зроблені вони були тільки з глини, соломи, дерева й заліза? Чи вдасться нам коли-небудь замінити глину, соломі, дерево й залізо? І чи конче треба замінювати?

Ця земля — вся наша, з усіма її щедротами, багатствами і плодами. Ми теж плоди землі своєї, часом бунтівливі, непогамовні, часом нерозважливі, часом невинувато забудькуваті.

За те, яким ти сьогодні є, часом треба бути вдячним минулому і не боятися вклонитись йому. Вклонитися отій солом'яній хаті, і пасіці, й вітрякові, і отим тихим оселям, і житам на пагорбах, і хрещатому барвінку обабіч твердо витоптанієї стежки. Хочеться сьогодні згадати слова Олександра Довженка з його незабутньої «Зачарованої Десни»:

«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення,

я роблю лише ту «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!»

Читати промову не було перед ким і не було для чого. Але ж автор мав індивідуальну аудиторію, народні маси в особі Івана Безтурботного, гріх було не скористатися з нагоди, і промова була прочитана перед єдиним слухачем, який нічогісінько не второпав, але бадьоро струснув головою і вигукнув:

— Ну, здорово!

— Справді? — якомога скромніше спробував автор.

— Я вам скажу! Ви так читаете, так читаете! Це вам текст у Києві дали?

— Текст?

— Ну да. Промову оцю в столиці видали.

— Як то видали?

— Ну, як? А де ж промови беруться? Їх видають, щоб читали.

— Їх пишуть!

— Пишуть? Хто їх пише? Хіба таке можна написати?

— Але ж чому ти так вважаєш? Може, що я написав промову ще до створення музею? Але такі музеї вже існують. У Переяславі, у Львові. Будуватиметься в Києві. Про це дбатиме щойно створене республіканське Товариство охорони пам'яток історії й культури. Я один з ініціаторів його створення. У вас, мабуть, ще не чули про таке товариство.

— Ще ні. А яке воно — добровільне?

— Добровільне, з якнайширшим охопленням громадян, підприємств, організацій.

— Оце штука! — Безтурботний трохи побгав шкіру на лобі, знову стріпнув головою.— А скажіть, ви б могли мене рекомендувати?

— Рекомендувати? Куди?

— Ну, в оце ваше товариство. Я б тут, у Карповім Яру... Добровільну організацію товариства. І тоді б разом з вами — цей музей і все інше! Га?

— Думка цікава.

— А то й на цілий район! У нас у районі, мабуть, ще нічого не знають. Давайте я змотаюся. А то вдвох. Га?

— Можна й удвох.

Так автор напустить на цілий район стихійне лихо, яке зватиметься Іваном Безтурботним. Ніхто не повірить, але відмовиться Безтурботний навіть від материних плескачів заради становища, яке йому вдасться вибороти згодом у житті.

Здавалося б: хіба можна поміняти на щось оті неповторні плескачі? А виходить, що можна. Головне, мабуть, чим чоловіка вигодували, а тоді він вже як попре, як попре, то й про харчі забуде.

## 26.

Все-таки приємно розповідати про зміни навіть тоді, коли вони зачіпають таке ледащо, як Іван Безтурботний. Непорушність, постаментність, холодна мармуровість, забронзовіння — хіба це життя? Динамізм став прикметою часу, і це з особливою силою відчули мешканці новозбудованого, щойно народженого Світлоярська. Динамізм вдерся в столітній спокій, покінчив з уповільненістю й наперед заданою розміреністю, вже не ритмічна зміна пір року, які минають, але щоразу повертаються, не сходи й заходи сонця визначали рух життя, навіть не звичний розклад сільськогосподарських робіт: оранка, сівба, косовиця, — а якісь внутрішні поштовхи, вимоги, потреби, пульсування, все ламалося, перебудовувалося, формувалося, тасувалося — все попереду, все ще не народжене, не вгадане, таємниче, не знане і тому особливо вабливе й дороге.

«Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть». Гай-гай, де вже воно, оте Шевченкове «вечерять ждуть». Тепер матері не ждуть ні дівчат, ні хлопців. Як тільки атестат за десятирічку в руки, так і пхають у спину: «Ідь, поступай, щоб і ти — як людські діти!»

Гришу Левенця мама Сашка теж випхала. Але зробила це не наосліп, не сподіваючись на випадок, а спробувала провести належну підготовку, бо поінформованість сільського жителя про те, як щороку відбувається прийом нових студентів (кажуть так: абітурієнтів) до вузів аж ніяк не менша, ніж відповідна поінформованість жителя міського, і в цьому питанні, треба сказати відверто, село цілком зрівнялося з містом. Знають тепер повсюди, що місць в інститутах разів там у скільки менше, ніж тих, хто їх хотів зайняти. Знають, як «ріжуть» на скзаменах. Знають, що таке конкурс, і навіть такі тонкощі, що частенько це вже й не конкурс дітей, а конкурс батьків: який батько проштотвхне своє дитя до вищої освіти, а який недоштотвхне. Про пільги теж відомо всім прекрасно, і хоч воно трохи й кумедно називати сина колгоспника або робітника колгоспником або робітником, а інтелігентського нащадка вже й інтелігентом, але так хтось вигідавав розкласифікувати дітей для власної полегкості, і батькам довелось пристати на ці умови гри, тим часом щосили просовуючи своїх дітей до іншої соціальної групи і, таким чином, змішуючи любителів статистики всі карти, бо щоразу виходить так, що приймають до вузів таку й таку кількість робітників і колгоспників, а тоді вони зникають, поповнюючи ряди інтелігенції, про яку приймальні комісії не хотіли й чути. Ну, та все це так, роздуми навздогін. А тим часом, як сказано вже, життя вимагало свого, і мама Сашка, як заслужена доярка, пішла до голови колгоспу Зіньки Федорівни просити, щоб Гришу колгосп послав своїм стипендіатом до інституту механізації сільського господарства. Машини хлопець знав, усі канікули проробив то коло тракторів, то й помічником комбайнера у самого Безкоровайного, вчився хоч і не на медаль (бо вдома ж роботи хватало), та й не гірше людських дітей, — кого ж і посилати стипендіатом? Конкурс там, кажуть, великий, треба набирати якісь бали, а довідка від колгоспу дає зразу аж два.

Зінька Федорівна, позітхавши разом з мамою Сашкою суто по-жіночому, сказала, що вона з дорогою душею, от тільки треба б ще поговорити з Грицьком Грицьковичем, бо ж партійна організація...

- Та чи він буде проти Гриші?
- Не проти, а поговорити треба.
- То я сама й поговорю.

— Гарзд. Коли я побачу його перша, то скажу йому сама.

Грицько Грицькович, як чоловік чемний і душевний, довідавшись про клопіт мами Сашки, сам прийшов на ферму, поміг їй подоїти групу, здати молоко, тоді відкликав, щоб ніхто не чув їхньої розмови, колупаючи підлогу корівника підбором черевика, почав здалеку:

— Ми не проти того, щоб підтримати таку передову доярку, як ти, Сашко.

— Та не мене — Гришу мого.

— Ну, значить, у питанні сина підтримати, я розумію.

— Я ж зайвого не прошу. Без батька хлопець росте...

— Ми все це врахуємо і в майбутньому, значить...

— У майбутньому? — стривожилася мама Сашка.— У якому майбутньому? Та йому через двадцять днів на екзамені!

— Аби ти хоч трохи раніше, то ми б... А так...

— А так що ж?

— Районні організації дали нам іншу кандидатуру.

— Та які ж районні? Яку кандидатуру?

— Рекомендували підтримати Івана Безтурботного,— зітхнув Грицько Грицькович.

— Безтурботного? Оте ледащо? І ви зміняли його на мого Гришу? Та що ж воно діється на світі! Та коли так, то кину цю ферму і хай вам Вустя-Чухалка доїть корів, надриває собі жили в руках!

— Заспокойся, Сашко. Я ж сказав, що ми в майбутньому... А зараз — ніяк не можемо. Безтурботний зарекомендував себе на громадській роботі, він у районнім масштабі проводить організацію добровільних товариств, три роки після десятирічки, його треба підтримати... А на той рік підтримаємо Гришу...

Але яка мати може чекати цілий рік? Гриша був споряджений у дорогу, одержав належні напучування й інструкції від мами Сашки, на витрати асигновано йому було відповідну суму грошей, у валізку покладено рушник, кілька чистих сорочок, три пари нових шкарпеток, шматок сала, десяток круто зварених яєць, смажену курку, паляницю, сам він зібрав потрібні підручники й зошити для записів — і вже абітурієнт! Слово це в українській мові чуже і звучить з деяким підтекстом. Щось у ньому є непевне (оте «аби»), вчуваються натяки мало

не погрозливі (оте — «тур» — ніби «турляти», «витурювати»), мабуть, через те всі й квапляться замінити його на «студент» або просто звільнитися зовсім, щоб ні надій, ні страхів, ні болю, ні розчарувань.

Де і як був Гриша, але був і затримався довше за Безтурботного, якому не допомогли й два отримані надурняк колгоспні бали, бо, крім них, він не заробив сам жодного: все здав на двійки. Безтурботний повернувся додому ще енергійнішим і діяльнішим: поки він їздив, то надумав переходити на масштаби вже не сільські, а районні, домогтися й квартири в райцентрі, відмовившись, звичайно, від материних плескачів, не дуже горюючи з цього приводу, бо те, що мало відкlastися в його молодому й енергійному організмі від плескачів, уже відкlastося, і Безтурботний підсвідомо відчував, що запасу вистачить надовго, може, й на все життя.

А Гриша затримався так довго, що мама Сашка, мліючи душею, думала: «Ану ж здав, ану ж прийняли!»

Нарешті він приїхав. Утомлений, але радісний, добрий, якийсь одразу доросліший і змужнілий.

— Поступив? — кинулася до нього мама Сашка.

— Поступив.

— Туди?

— Туди.

— В інститут?

— Та що я вам — геній? — здивувався Гриша. —

В інститут я й не пробував. Там таке твориться...

— А їздив чого ж? І так довго барився?

— Документи забрав та відвіз в училище механізації.

— В училище?

— Ага. На комбайнера.

— Та чи ти ще не знаєш того комбайна?

— А тепер буду класним спеціалістом.

— Спеціалістом? Ой боже ж мій!

Мама Сашка заплакала, аж Гриші стало її жаль. Не могла вона збагнути тої простої істини, що найпривабливіша річ для молодого ума — свобода вибору. Він обняв маму, поцілував у голову, тоді поцілував мамині руки.

— Мамо, ну чого ви ото?

— Та людські ж діти...

— І людські по-всякому. Кому треба заробляти, то не дуже б'ється в інституту.

— Хіба ж я б уже не заробила?

— Доки ж? Я вже великий, а у вас і серце, і ревматизм. І знову на вашій шії? Мене он в армію не беруть, бо один син у матері. Годувальник. А я знов нахлібником? Знов тягти з вас жили? Корови тягнуть, а я собі?

— Виходить, тобі комбайнером стати нещастя поможе? Ох, дитино ж моя, дитино!

І мама Сашка знов заплакала.

— Ну чого ви? — вже сердито закричав на матір Гриша. — Щастя, щастя! А може, воно так і повинно бути? Хто щасливий, а хто ні? Рід, сила, праця — ось де щастя. Я сам вибрав — мені буде краще. І вам. А зіпнуся твердо на ноги, то й на заочний до інституту механізації.

— На заочний? А можна ж?

— Аби голова!

## 27.

Твоя земля, твій простір, твоє небо. Може, десь розквітають розкішні квіти, грає північне сяйво, гримлять водоспади, перекочуються гірські луни, загадкові звірі приходять на водопій до загадкових рік. Хай! А тобі — найдорожче твоє. Як твоя кров, як колір твоїх очей, як стукіт твого власного серця і твої вітри, на яких переможно майорить червоний прапор, і вічні жайворонки, які співали ще над міфічними амазонками, і живі стовпчики зачудованих рухом на степових шляхах ховрашків, які дивувалися ще диким скіфським вершникам, і весь цей тисячогомінний степ, на який, мов ласкаві руки, лягає сонячний полиск і зоряний пил натрушується з далеких світів і ще з віддаленіших часів.

Одвіку земля ця була ніжною не тільки для богів, але й до дітей своїх. Тут ховалися початки початків, часи часів, з-поміж них час проростань і час народжень, час будувань і час руйнувань, часи років і зоряного неба, врожаїв і вітрів. (Це речення вельми не сподобалося шановному ерудиту Варфоломію Кнурцю. Він звинуватив автора мало не в плагіаті, бо в Натана Рибак уже було «Час сподівань і звершень», хоч Рибак, у свою чергу, запозичив у Ремарка з його «Часу жити й часу вмирати», а Ремарк, маючи західне виховання, свої часи поцупив з біблійного «Еклезіаста», де перелічено всі ймовірні часи: час родитися і час помирати, час садити і час виривати посаджене, час убивати і час лікувати, час

руйнувати і час будувати, час плакати і час сміятися, час розкидати каміння і час збирати каміння, час шукати і час губити, час мовчати і час говорити, час любити і час ненавидіти, час війни і час миру). Ритми землі вимірювалися Рікою, яка текла вільно й свавільно, не пригноблена мостами, не стримувана перепонами, текла в безмежжя, не знаючи ніяких обмежень. Влада машин над людьми здолала владу Ріки з її вічним плином, непорушність берегів порушилася, земля вже не споглядала в сумовитім безсиллі на Ріку, яка несла свої води в безвісті, забираючи з собою і відбите в її поверхні небо, і мільйоннокриле птаство, і всі сподівання. Тепер сама земля зрушилася з місця, випереджаючи Ріку, притримуючи її брутально й безжалюдно, в хапливому поспіху, але не в ластів'ячому крику, не в посвисті вітрів і не в безшелесному паданні снігів, а в ревищі машин, в тяжкому двигінні заводів, у завихренні стрункотілих ракет.

І хто б же втримався від спокуси великого руху на цій всемогутній землі? Земле, прости нам нерішучість нашу, але не прощай надій і зухвалості!

## 28.

Коли ростеш одинаком, заздриш тим, хто має братиків і сестричок. Згодом ця туга опановує і пронизує тебе всього, і тривалий час ти навіть на світ дивився крізь цю тугу. У Гриші Левенця почуття самотності мало, сказати б, спадковий характер. Його мама Сашка теж була єдиною дитиною в своїх батьків Дейнег. Ні діда Сашка, ні баби Тетяни Гриша не застав на цьому світі. Діда забрали на війну в жовтні сорок третього після визволення села від фашистів, він устиг написати своїй Тетяні лише одного листа з-під Коростеня: «Тетяно! Ти ж знаєш, що я не боюся смерті, а тільки боюся великого каліцтва. Твій Сашко. Пиши мені частіше». Листа він написав 25 листопада, а 28 листопада його вбито. Баба Тетяна замінила діда Сашка на бригадирстві. Гибіла в полі під дощами й снігами, в бригаді мала самих тільки жінок, бо й у всьому колгоспі, крім трьох дідів та кількох хлопчаків, не було ніяких чоловіків. Орали коровами, добрива жінки носили з станції за тридцять кілометрів на плечах. Це розповідала згодом Гриші мама Сашка, яка чотирнадцятилітньою вже доїла корів і ніколи не могла згадати, чи ви-

спалася бодай раз за все своє життя і чи був хоч один день, коли б не переслідував її сморід ферми. Баба Тетяна застудилася і вмерла ще до Гришиного народження. Землемір Левенець змандрував від мами Сашки, не стерпівши вбивчого режиму її життя, коли хлопець став пізнавати світ. Гриші судилася самотність, а цей стан, як відомо, сприяє сумовитості й задумі, з яких іноді можуть народжуватися навіть якісь вигадки, речі, цілі маленькі світи. Гриша залюбки вигадував усілякі штучки, робити це було легко, ніхто не заважав і не відволікав уваги. Одна біда: не вистачало слів для називання. Попервах він губився і навіть страждав од нестачі слів, а тоді приновився і став вигадувати й свої власні слова так само легко, як оті невідомі добрі люди, що не тільки виробляють нові й нові ліки, але й називають їх щораз заплутаніше і незбагненніше. Скажімо, що таке «усюсик»? Може, це хлопчик, який робить отой маленький гріх, після якого мокріють штанці? А може, це такий меткий чоловічок, який повсюди встигає? А може, той, що сушить колгоспне просо, яке збирали в мокру погоду і роздають по хатах, щоб посипали на черінь і рятували від цвілі? Або слівце «окобос». В ньому є щось і від «ока», і від «барбоса», і від «кособокості». Часом слово народжувалося з єдиним і точним призначенням. З-поміж усіх лишалося йому назавжди одне, хоч прийшло, здається, найпершим: талатай. Що таке талатай? Це така штучка, яка дає змогу пустити всіх ворогів димом, самому лишаючись живим і неушкодженим. Вигадалося воно, мабуть, після маминих розповідей про війну, про діда Сашка, про отой єдиний його лист з фронту: «Тетяно! Ти ж знаєш, що я не боюся смерті, а тільки боюся великого каліцтва», про фашистів і про всіх ворогів. Талатай мав порятувати малого від жахів видимих і невидимих, які насувалися на нього звідусюди з розповідей, залякувань, пересторог і спогадів: вулкани, землетруси, акули, крокодили, вовки, пошесті, тайфуни, торнадо, розшалілі урагани з ласкавими жіночими іменами, пожежі, поводи, а позад усього невідступною стіною темного жаху стояла війна, відходила в спогади, але не зникала, а насилала на людину гнітючу темряву, пільма наповзала на ще більшу пільму, загуляла півсвіту, замахувалася на життя. Що міг мати малий хлопчик супроти всього цього? Тільки талатай!

А тоді талатай обернувся проти блудного землеміра.

Мама Сашка попервах ще ждала, сподівалася, що Левенець повернеться із своїм білим парасолом, складаною метрівкою, триногою, з «інструментом» і бокатою трилітровою баклагою, приїде, як і поїхав, на іржаво-кістявому велосипеді, в своєму коров'ячому френчі, і будуть у неї ще діти, і Гриша не ростиме самотою, як виросла вона то через голод, нестачі, то через війну. Відчайвшись у своєму дожданні, мама Сашка зважилася на вчинок і геть безглуздий. Попросила котрусь із доярок, щоб доглянули її корів, узяла малого Гришу, переправилася човном на той бік Дніпра, де була пристань, поштовхавшись у черзі, купила квиток, і попливли вони на палубі «Софії Перовської» серед сапеток, повних помідорів, слив і ранніх яблук, до якоїсь загадкової Бородаївки, до ворожбита, від якого мама Сашка хотіла довідатися, чи вернеться муж-землемір, чи ждати, чи сподіватися.

До Бородаївки припливли надвечір. Запам'ятався Гриші зелений косогір, високі зелені дерева, крізь які били скісні промені призахідного сонця, а під деревами, спокійно розсівшись на густій траві, маленький чорнобородий ворожбит, не чоловік, а карлик, але з голосом грубим і дужим, і очі теж мав великі, трохи сумні і ніби важкі — лягали на тебе, і ти відчував їхній тягар, мовби були з чорного каменю, чи що.

Мама Сашка виклала з вузлика ворожбитові свої небагаті дари, але він на те й не поглянув. Не став питати й про її лихо чи клопіт. Може, знав, може, здогадався. Це вже Гриша думав згодом, набагато пізніше. А тоді ворожбит вразив і приголомшив його своїм знанням, яке межувало з чарами, мовлячи мало не навстріч мамі Сашці:

— Хочеш знати, жінко, чи матимеш свого чоловіка? Он птиця. Полетіла, а чи вернеться — хто скаже? Ні вітер, ні дощ, ні хмари.

Коли вже для ворожбита не існувало ніяких тайнощів, то мама Сашка розповіла йому все, а він навіщось став розпитувати про роки народження і її самої, і діда Сашка, і баби Тетяни. Тоді говорив роздумливо, мовби сам з собою, не дбаючи, слухають його чи ні і чи мовлене ним полегшує скорботу людині, чи, може, завдає ще більшого болю: «В дітях не мають щастя ті, хто народився в 1893, бо такий рік нещасливий, а потім ще в таких годах: 1865, 1871, 1876, 1882, 1899, 1904, 1910,

1921, 1927, 1932, 1938, 1949, 1955, 1960, 1966, 1977, 1983, 1988, 1994. В оцих годах жінка-мати не буде щаслива в дітях, а буває нещасна й замужем, а як чоловіки роджені в цих роках, то й нічого плохого їм нема, а чим це пояснити, не можу сказати, але провірив я на багатьох сім'ях, і виходить, що правда».

Спали вони на пристані, серед жінок з клунками, знов серед лозових сапеток з сливами, помідорами і яблуками, серед прикритих в'ятериною кошиків з курми й качками, пароплав втомлено повертався з своєї повільної мандрівки по Дніпру лише надвечір другого дня, пливли вони додому вночі знов на палубі, під теплим небом і високими зірками, мама Сашка тихо плакала (на березі вона утримувалася від сліз, мабуть, лякаючись ворожбита), а малий Гриша, стискаючи кулачки, насилав свій талатай на батька-землеміра, який покинув таку прекрасну маму.

Ворожбит сказав їй на прощання:

— Не моє то діло, жінко, а поки молода, то подумай і про себе.

— А дитина? — прошепотіла мама Сашка.

— Чи, може, любиш того чоловіка? — не слухаючи, вгадував ворожбит.

— Може, й не любов уже, так перед людьми ж сором!

Так і лишився мамі Сашці тільки Гриша та ще дояркування... Робота, робота, робота... Передова доярка, знатна доярка, ордени й ордени, мало не досягнула до Героїні. Про маму Сашку писали газети, якби до Карпового Яру дотягнулися з своїми мікрофонами радіорепортери, то щомісяця б лунав її голос в ефірі, але хтось економив дроти, і мікрофончики могли дорватися до мами Сашки лише на обласних нарадах передовиків. Розпитували про надої, про раціони, про способи доїння і психологію корів, наприкінці ляпали себе по лобі за неприпустиму забудькуватість: «А тепер просимо вас сказати кілька слів нашим радіослухачам про ваше особисте життя».

Мама Сашка не відразу згоджувалася, а коли той наполягав, казала:

— Може, й не треба?

— Треба, треба! Неодмінно! Як же без особистого життя? Ви ж щасливі в усьому, так?

— Може, щаслива, а може, й ні. Маю гарного сина. А чоловік мене покинув, бо не витримав моїх вичних одлучань на ферму вдень і вночі.

— Але ви однаково знайшли своє щастя коло корів?

— Та воно вам видніше...

І на тих мікрофонщиків Гриша наслав свій тала-тай. Колись, мабуть, були на світі просто дурні, тепер з'явилися ще й дурні з мікрофоном.

В училищі їм читав лекції по теорії сільськогосподарських машин великий чепурун Давискиба. Голову мав таку пусту, як бочка без обох донець. Усі формули переписував із шпаргалок, примовляючи:

— Подивимось, що інші пишуть.

Коли й сам не розумів, що в нього в шпаргалці, чув за вухом:

— Хто побачить, а хто й ні.

А в кінці кожної лекції суворо велів:

— Все мені знати назубок!

І коли хтось, відповідаючи, тикався й микався, Давискиба жорстоко обіцяв:

— Ти в мене одержиш свідоцтво, я тобі пропишу!

Меткіші хлопці, збагнувши, що сам Давискиба однаково нічого не знає, торохтіли йому будь-що, аби лиш не зупинятися. Він дрімав під те торохтіння й виставляв хитрунам високі оцінки.

На Давискибу Гриша теж наслав би талатай. Якби ж то помагало це проти всього, що заважає людині жити!

## 29.

Можна б розповісти, як дехто з Гришиних однокласників пробився і до вищої освіти. Скажімо, головишина Наталка вчилася в сільгоспакадемії, племінник дядька Обеліска готувався стати інженером-металургом, навіть Щусева Котя, закінчивши десятирічку, коли вже Гриша вчився на класного механізатора, рвонула до міста, і лісник похвалявся перед Самусями: «Буде моя Котя професором!» Щоправда, не завжди воно все ставалося, як бажалося. Головишина Наталка з другого курсу вискочила заміж за капітана третього рангу й помчала аж на Камчатку. Інженер-металург скаржився на малі заробітки. Котя до професора не дотягнула, вивчилася на виховательку дитячого садка і мерщій приїхала до Світлоярська, щойно колгосп відкрив свій садочок — двоповерховий, із спеціально за-

мовленими меблями, з майданчиками для ігор малюкам. Це не означає, ясна річ, що з Світлоярська і з сусідніх сіл ніколи не виходили люди суто розумової діяльності, вчені, державні діячі, генерали. З сусіднього села, скажімо, вийшов академік Карналь, з самого Карпового Яру — славетний генерал-льотчик, сестра якого, старенька й немічна, ще й досі жила тут і переселилася до Світлоярська в один з маленьких цегляних будиночків для колгоспних пенсіонерів.

Отож у сподіванні, що нас зрозуміють, зосередимо свою увагу лише на Гриші Левенці, бо щонайменша спроба зачепити тих його однолітків, які вибрали собі інші шляхи в житті, деким розцінюватиметься, як протиставлення одних одним, як зіштовхування. А нам звинувачень не дуже хотілося б. Зіштовхування ж полишимо тому шановному письменникові, герою якого цим словом пробував пояснити сільським тіткам утворення електроенергії на атомній електростанції. Мовляв, атоми зіштовхуються лобами, як барани, і від того витворюється електрика.

Ох, як зазриш часом наївній людській самовпевненості! Живе собі чоловік безтурботно і благополучно, а тут пиши й щоразу остерігайся, щоб Леонід Новиченко не назвав тебе скорописцем Єлтуховським.

**30.** У світі дорослих тебе підхоплюють події. Покінчено з розслабленою невизначеністю, з мрійливою непевністю, споглядальність і душевна лагідність бурхливо й різко замінюються рішучою непоступливістю, прояснюються в тобі всі порухи душі й пристрастей, тепер ти належиш до світу діяльного, активного, ти працівник, творець. Ти переживаєш піднесеність, настроюєшся на урочистий лад, тобі відома стає радість успіхів, але їй незмінно передує пригніченість, викликана першими невдачами, і гіркота від неможливості покінчити з усіма труднощами, вирішити всі проблеми за одним замахом, обмежуючись лиш добрим наміром, побажанням або вигаданим тобою словом.

Два роки в училищі наповнені були для Гриші не самою лиш маленькою шкільною мудрістю, навчання розумно чергувалося там з практикою в рідному колгоспі, тижні й місяці тої практики не належали до ліпших у хлопцевім житті, бо коли ти практикант, то до

тебе й ставлення відповідне, і машину тобі виділять не для роботи, а для суцільних простоїв, і йтимеш ти мовби крізь суцільну недовіру, знизування плечима, переморгування в тебе за спиною, а то й одверті сміхи-хихи. Все треба перебороти, перебрести найглибшу воду, щоб вибратися на сухе, на тверде, під сонце. Світ можна сприймати крізь сльози або скрегіт зубовний, а можна — роз'яснено, вільно, всією душею, адже життя таке прекрасне зрештою!

Та коли Гриша прибув до Світлоярська з повновартісним дипломом механізатора в сподіванні, що тепер нарешті відчиняться перед ним усі брами і простеляться всі дороги, а йому знов, як було практиканту, виділили старенький СК і поставили косити горох, він хоч і не збунтувався, бо ще не переборов цілковито своєї хлоп'ячої добродушності, але не стерпів і поскаржився Безкоровайному на несправедливе ставлення до молодих механізаторів.

— Я ж і заганки пройти не можу. То кронштейн полетить, то коса навпіл, то муфту міняй. Як в землю вріжешся, так і ламається щось.

— А ти не вржайся, — порадив Безкоровайний.

— Хочеться ж цей проклятуший горох при самій землі зрізати!

— А ти — як Самусь.

І не знати: чи жартує гірко Безкоровайний, чи й усерйоз радить брати приклад з Самуся. З небалакучого бригадира механізаторів не видобудеш ніяких пояснень і роз'яснень.

З своїм помічником, любителем дешевого тютюну, дядьком Педаном, Гриша те тільки й знав, що з ранку до вечора клепає, гнув, хукає на побиті пальці, ждав «літучку» з газозваркою, проклинає стару техніку, несправедливість і горох, і «горіло б воно все в той день, як я намірився стати комбайнером!». Педан мав на всі ці речі погляди набагато усталеніші і спокійніші.

— Тобі це первина, — чвиркнув він на круглий валок гороху, — я оце вже у восьмого комбайнера помічником. Бачив і перебачив. Ще на «комунарах» за віршовку смикав, соломку скидав. Цілий день сидиш, а тобі в рот з барабана половою б'є, світу божого не видать, а ти смикай і смикай. До штурвала комбайнер пустить раз на сезон — і то радість. Ну, гороху тоді не було. Про таку заразу ніхто й не думав. Ото тітки вгородах там поса-

дять латочку, то вона ж його весь виринає з коренем та на рядно, та в курінь — ні одна тобі горошинка не ви-котиться. А тут — сто двадцять гектарів. Де таке рядно візьмеш?

Педан послідовно і вперто проводив підривну діяльність проти гороху, за два дні поволі й непомітно перетягнув Гришу в свою віру і навіть випхав його захищати ту його віру перед колгоспним агрономом Лисичкою.

Тітка Лисичка належала до таких самих неодмінних атрибутів Світлоярська, як дядько Зновобрать, Обеліск або дід Утюжок. Агрономом вона була скільки й пам'ятав Гриша, тільки відрізнялася від усіх інших славетних жителів Карпового Яру тим, що невпинно досконалася і зростала в своїй спеціальності, відповідно до чого змінювалися і її звання. Спершу тітка Лисичка була просто рільником, тоді агротехніком, агрономом, старшим агрономом, а в Світлоярську вже мала звання і посаду головного агронома, бо тепер у колгоспі були ще окремо агрономи по зернових, по технічних і по кормових культурах, агроном-городник і агроном-садовод, ціла агрономічна академія з високовчених молодих спеціалістів, яким легко давала раду тітка Лисичка з своїми освітами заочними, несистематичними, уривковими, але зате з практикою неймовірною, а з характером ще неймовірнішим.

У полі тітка Лисичка, здається, днювала й ночувала, не міг у цьому зрівнятися з нею навіть Безкоровайний. Мала незбагненну властивість опинятися саме там, де ніхто її не ждав, і ловити тракториста саме тоді, коли він зробив бодай один огріх.

— Переорюй!

— Та на всю ж загінку — один! — благав тракторист.

— А як я тобі з цього огріху хліб начислю — дуже ти наїсишся? Переорюй!

Гриша сіяв кукурудзу. Не догледів, що трохи скривлює рядки в кінці загінки, прискочила на «Москвичі» тітка Лисичка, витягла хлопця з кабінки трактора, закричала:

— В тебе мати є?

— А що?

— А те — не стану, як ото ви всі «мать-перемать», бо то святе слово. Не поважаєте слова, то майте ж хоч совість перед тими, хто вас народив.

- Та що ж я зробив, тітко Лисичко?  
— Як трактор ведеш?  
— Нормально.  
— Ото нормально? Поглянь на рядки. Як бик побризкав.  
— Та чи воно неоднаково? Кукурудзі однаково ж — кривий рядок чи рівний.  
— А тобі?  
— І мені.  
— А полю?  
— Та чи я знаю?  
— То знай же, дурню, що в поля своя краса і псувати її — однаково, що дівочу красу топтати. І я тобі не дозволю!  
— Хіба ж я навмисне? Так получилось.  
— Ось і в мене получится, коли я тобі табель не підпишу. На кривих рядках криве й виросте. Полоти його як, обробляти як? А дивитися як? Пересівай заново!  
— А зерно, тітко Лисичко?  
— Зерно за твій рахунок.

Посіви в колгоспі «Дніпро» вражали навіть призвичаєних до краси землі людей своєю вишуканою, просто артистичною точністю і рівністю. Поля нарізані були такими рівними прямокутниками, що на них можна було вивчати геометрію Евкліда. Пари були без жодної бур'янини, і коли дивишся на них, то враження складається таке, ніби тітка Лисичка розім'яла в пучках кожен грудочку і тепер земля лежала пухка, сита, розкішна. Такої краси на планеті ніде більше не знайдеш.

Можна б понаписувати цілі томи про красу світлоярівських полів, а тоді, переконавшись у цілковитій марності прозаїчних зусиль, навести слова поета: «Хтось гладив ниви, так ніжно гладив...» І ось вам — світлоярівські ниви, і всемогутня тітка Лисичка над ними із своїми диво-руками, ніби новітні Деметра й Церера.

А зовні жінка — ніколи не подумаєш, що з таким характером. Невисока, з гарними, ясними очима, доброта на обличчі, в усій постаті, голос м'який, ненастирливий. Зате ж і твердості в тому голосі, коли треба, — на тисячі чоловіків!

І ось перед такою жінкою Гриша наважився сказати непохвальне слово про горох:

- Хто його тільки вигдав сіяти?

— Вже ж не такий дурень, як ти! — в своєму стилі відповіла тітка Лисичка.

Але й Гришу не так легко було збити, бо за два дні він пройшов у свого помічника цілу академію горохвяного скептицизму.

— Його ж і свині не їдять! — вигукнув Левенець.

— Свині не їдять, то з'їдять люди, вони розумніші, — спокійно мовила тітка Лисичка. — Тебе ж у школі і в училищі вчили чи ні? Чув ти про бобові культури? Та оцей горох мені на десять років зарядку землі азотом зробить! Я тут пшеницю матиму, як ліс! А ти — «свині»! Косив би краще, а не розбазікував!

— Коситимеш, як воно то гнеться, то ламається. Риємося в землі, як кроти.

— Зате береш при самій землі — молодець.

— А Самуся як он на своїм полі косить? Стриже тільки.

— На Самуся не дивись. Хай він буде Самусем, а ти рости Левенцем.

Педан був помічником і в Самуся: «Заробітки там були — страшно згадувати. Гребли гроші лопатами. Але Самуся не терпить балакучих. Роби мовчки і — все в нього правильно. А ти — нічирк».

— Де ж там правильно? — здивувався Гриша. — Всі знають, як воно в Самуся...

— Це він так каже: «Все правильно». А робить як хоче. Тобі до Самуся — го-го... В тебе на комбайні перше літо, а він — десятий сезон.

— То й був би в нього, — образився Гриша.

— А я на мотоцикл з коляскою де хоч зароблю! Самуся придуркуватий у роботі, а мені спокій головне. Ти хлопець хоч і молодий, та вспокійливий. Гнуться кронштейни — ти їх виправляєш мовчки. А Самуся уже кинув би сто разів цей комбайн і добився б нового.

— Даватимуть і мені нові комбайни.

— Тобі? Та ніколи!

— Ще й Самуся пережену!

— От уже що ніколи, так ніколи!

— Чому так думаєш?

— Бо ти дурний та чесний, а Самуся метикований. Ти хочеш усе сам, а не знаєш того, що сам себе не зробиш. Тебе ж батько з матір'ю зробили — не сам на світ об'явився. Отак воно й далі. Треба вміти, щоб тебе любили.

— Чому ж ти не зумів?

— Случай вийшов. Був я колись на «Беларусі» трактористом. Вночі трохи випив і врізався в автобус. А в тім автобусі — ансамбль ліліпутів їхав з області виступати в нашому колгоспі. Чи в насмішку — ансамбль ліліпутів? Ну, пом'яло їх там трохи. Вони ж дрібненькі... А мені Безкоровайний сказав — самостійно на тракторі не працювать. Отак мене зробило.

— А Самуся хто зробив?

— Та чи ти не знаєш? Всі собаки в Карповім Яру знають...

## 31.

Самусь був продуктом чоловіка з турецьким прізвиськом Багатогаласу. Він (тобто Самусь, а не Багатогаласу), всупереч згоді Безкоровайного, який не хотів допускати Самуся до самостійної роботи, доп'явся до комбайнерства і першого ж літа дав рекордну норму скошених гектарів. Намолотів тоді до уваги не брали. Головне було — гектари. Самусів комбайн бігав у степу, як олень, солома після нього стирчала метрова, зерно летіло в половину й на землю неважене й нелічене, але гектарами молодий комбайнер перекрив усіх. Коли про це довідався товариш Багатогаласу, він негайно примчав у Карпів Яр, побачив, переконався, звелів: «Видвигать!» Коли Безкоровайний, затиноючись і червоніючи, натякнув на високу стерню і втрати, Багатогаласу назвав його «відсталим елементом» і заявив:

— Мені потрібні зжаті строки і дальніше збільшення, а не ваш зажим молодих!

Загалом кажучи, нічого поганого в тому, щоб висувати молодих, справді не було. Тут треба віддати належне наполегливості й рішучості товариша Багатогаласу. Але яких молодих і якою ціною, цим би товаришеві Багатогаласу слід було поцікавитися, а він ні цікавився, ні переймався. Районна газета «Голос степу» негайно підняла Самуся, назвала маяком, він засвітив і засяяв, і відтоді почалося його невпинне сходження до вершин слави, яку, як відомо, ні затьмарити, ні піддати сумнівам, ні обговорювати, бо належить вона до слави найвищого розряду і зветься трудовою. Товариш Багатогаласу зробив тільки перший поштовх, запустив Самуся на орбіту слави, далі той рвонув уже в політ автономний, він і забув про чоловіка з турецьким прізвиськом,

який далі блукав по району вічним уповноваженим, збираючи дані про те, скільки посіяно, скільки виростло, який урожай зібрано, які прибутки отримано. Далі Самусь опинився у добрій владі журналістів, але не тих, які зловтішно потирають руки, очікуючи, коли впаде Пізанська вежа, коли море проковтне Венецію, — ні, Самусем опікувалися чесні трудівники пера, ті, хто сам проходив з комбайнером не одну загінку, ковтав пилюгу, смажився на сонці, задихався од злого вітру.

Але з владою журналістів Самусь покінчив теж. Він проривався у такі сфери, де вже ніщо не могло на нього впливати, і досягав цього єдино доступним способом: високими показниками. До речі, нічого поганого немає ні у високих, ні в найвищих показниках так само, як, для прикладу, в зберіганні державної таємниці. Коли роботу комбайнерів вимірювали кількістю скошених гектарів, у Самуса тих гектарів виявилось найбільше. Згодом хтось розумний порадив брати до уваги кількість намолоченого зерна. «Все правильно, — згодився Самусь. — Вам потрібен намолот? Можете брати намолот...» І знов у нього цифра виявилася найвищою, і добута вона була не чим іншим, як запеклою працею. Самусь ганяв свій комбайн по степу з швидкістю небаченою, брат його Давидко, приноровлюючись до такої швидкісної косовиці, демонстрував ще швидкісніше возіння і пиряв своєю тритонкою зерно від комбайна до току з такою несамовитістю, що по дорозі розтрушував мало не половину. Скільки збирав Самусь, визначали точно. Скільки зерна лишалося в полі — це не підлягало розголосу так само, як державні й військові таємниці.

Наука щодня розкриває таємниці. А от скільки зерна лишається на ниві після Самуса, не могла розкрити ніяка наука. Всі академії світу ставали безсилими й безпорадними, механізаторський бог Безкоровайний цілковито втрачав тут свій вплив і свою ореольність, безжальна тітка Лисичка тільки стиха кляла, бо до Самуса незмога було підступитися. Він забивав памороки показниками, і не просто показниками, а високими, найвищими, а найвищі показники — це така штука, що в кого вони є, то вже до нього не вступишся. Не pomoже навіть Гришин талатай.

Прорив з царства необхідності в царство свободи Самусь здійснив «своєю собственной рукой», без будь-якої допомоги, без створення йому особливих умов,

власне, на голому місці. Він був по черзі маяком, передовиком, навіть цілою бригадою комуністичної праці — і все сам. Сам — бригада. Сам сію, сам вію, з'їм усе сам, а вам не дам. Помічників на комбайні міняв щороку, щоб до них не встигали звикати і не ставили його прізвище поряд з їхніми. Згодом став щороку міняти й комбайни. Брав тільки нові. Ремонтувати старе не мав часу. Хай ремонтують ті, хто не вміє косити. А він повинен давати показники. Все правильно!

Будьмо справедливими до Самуся: він не належав до тих, хто, прославившись, забуває про джерела своєї слави і переходить в стан якогось мандрівного апостола передового досвіду, зовсім перестає працювати, не живе вдома, а тільки в готелях, у залах, у палацах, його життя минає (а може, розтринькується) в президіях, у вічному представництві, у величаннях і пожинаннях лаврів, у поїздах, в літаках, на вокзалах і в аеропортах, серед простору й багатств, у яких зібрано труд усього народу. Ні, Самусь нікуди не їздив, нікого не ччив, з комбайна він пересідав на трактор, орав, сів, розвозив добрива, обслуговував ферми, міг би обслужити чорта-біса, аби тільки дати показники, виявити трудовий героїзм. А за героїзм вимагав плати. «Все правильно!» — як любив повторювати Самусь. Інакше, мовляв, навіщо взагалі героїзм і кому. Тим, хто жив до нас, він не потрібен, тим, хто буде, — незрозумілий, коли ще й не смішний. Що потрібно людині, крім хліба щоденного? Справедливість і співчуття чи зверхність, щоб людина не спала? Самусем керувала єдина пристрасть, єдина жадаба: всіх перевершити, перевищити, тоді — все правильно! Життя між нормою поставленою і перекритою, планом доведеним і перевиконаним, без будь-яких відхилень, відгалужень, без непотребу почувань і моральних оцінок. Самусь не знав, що таке гріх, совість, честь, жалощі, любов, прихильність. Знав зате, що він Самусь, що в нього є рот для ковтання, ніздрі для вхливання повітря, руки для хапання, і був у страшенному захваті від власної доцільності, нагадуючи тим вже й не людину, а мовби живу машину. Що було в мозку в Самуся: хімія, біохімія, фізика чи метафізика? Хто б же мав там час визначати, коли тобі мозолить очі як не товариш Вивершений, то чоловік з турецьким прізвищем Багатогаласу; та якби ж вони були самі в своїх дурних домаганнях, а то знаходяться голови колгоспів, які всіляко їм потурають і мерщій,

випереджаючи інших, рапортують: у цьому році сівбу провели на два дні раніше, ніж торік, а скошили на тиждень швидше проти торішнього. Таких послухаєш, то вийде, що вже ми не сіємо, не косимо, бо всі строки сільськогосподарських робіт давно знищені отим дивним рапортуванням.

Але ж, як каже Самусь: «Все правильно!»

**32.** Змінність може існувати тільки поряд з незмінністю, хоч така істина й нагадує переконання начальника в'язниці, що в'язниця конче потрібна для гострішого відчуття ідеї свободи.

З Карпового Яру переселилися в новий Світлоярськ усі, тільки лісник Щусь лишився в лісництві. Взавши від Карпового Яру найголовніше — людей, перейнявши звичаї, ввібравши дух працелюбства і невтомності, Світлоярськ мав би витворити свій власний спосіб життя, зовсім одмінний від карпоярівського. Справді, змінилося місце, змінилося саме село, ставши схожим на маленький центр сільськогосподарської індустрії, тут була незрівняно більша насиченість технікою, без електрики вже ніхто й не уявляв собі бодай одного дня. А люди ті самі. І того самого Самуся застав Гриша Левенець, повернувшись з училища механізації, і в школі так само читали: «Нимидора поралася коло печі», — хоч жінки світлоярівські поралися коло газових плит, а імені Нимидора не знав навіть колишній піп Парфен.

Старші карпоярівці, мовби перейнявши з шкільних програм їхній упертий дух консерватизму, майже не піддалися життєвим змінам.

Це було просто незбагненним: зовні мовби нічого схожого з колишнім карпоярівським існуванням, а придивившись пильніше — в людях усе те саме, так ніби щоденні земні справи з їхньою постійною змінністю не зачіпають в людині її особистої сутності майже зовсім.

Техніку вони сприйняли як належне. Оволоділи, підкорили, поставили собі на службу. Враження було, ніби ця техніка в них — цілі тисячоліття, хоч насправді найскладнішим механізмом, який знали їхні діди, було точило. Тепер, завдяки насиченості життя технікою, світлоярівці менше витрачали енергії на зовнішній світ, бо там порядкували й трудилися за них машини й механізми, і тоді відбувалося накопичення і виверження

людської індивідуальної сутності ще з більшою силою, ніж давніше, набуті звички і риси кожного мовби ще посилювалися і загострювалися.

Самусь ще з більшою силою бив по високих показниках, не озираючись і не дивлячись собі під ноги. Обеліск став ще більшим прихильником обелісків. Дядько Зновобрать під впливом спеціалістів з вищою освітою хоч і визнавав, що в принципі, як кажеється-говориться, можуть бути люди розумніші за нього, але рішуче не бачив, кого ж можна обрати на його місце. Вустя-Чухалка чухалася ще дужче. Її Петро ще довше спав на своєму візку. Іван Безтурботний став ще безтурботнішим, що не перешкодило йому перебраться до райцентру. Дід Утюжок ще наполегливіше домагався прасувати прапори перед кожним щонайменшим святом. Щусі стали мовби ще ледачішими, а Самусі — ще здобичливішими.

Виходило, що вся надія на таких, як Гриша і підрастаюче покоління. Але й Гриша, зіткнувшись з незмінністю світлоярівських характерів, відчув розпачливе безсилля, яке ще поглибилося від перших невдач із старим комбайном. Та ще він мав необережність заявити про те, що зрівняється колись із Самусем, а тоді й перевершить його у всьому. Самусь такій заяві навіть зрадів, бо, мабуть, знудьгувався без суперників і супротивників. При зустрічі він, упритул розглядаючи Гришу своїми красивими нахабними очима, сказав:

— Все правильно. Я тебе засік!

Така заява не мала нічого спільного з великодушністю (Варфоломій Кнурець доводить, що слово «великодушність» — це аристотелівський термін, який ожив завдяки Брунетто Латіні, Фомі Аквінському, а найбільше — Данте, який застосовував його до свого Фарінати в десятій пісні «Пекла») наставника, яким мав би Самусь бути для Гриші. Але він ще посміювався позавічю:

— Хміль не росте вище тички, по якій пнеться вгору. Все правильно!

**33.** З Карпового Яру врзалося Гриші в пам'ять: після засідань виконкому знадвору коло сільрадівських дверей гори недокурків, але накиданих не безладно, а симетрично двома рівними купками

обабіч входу, бо кидали так: «Ви, куме, туди кинули? Ну, а я сюди. Ви хочете на той бік? Ну, то я вже на цей...» Природна гречність українців...

**34.**

В усіх романах герої кудись їдуть. Очевидно, автори прагнуть компенсувати власну непорушність пересуванням героїв, окрім того, це помагає розставити тенета цікавості для довірливого читача і викрасти його душевну свободу. Тут усе навпаки. Автор дозволяє своїм героям тільки їзду на місці, зате сам метається сюди й туди, то зникає з Світлоярська на місяці й роки, то набридає там і взимку, і влітку. Але Гриші Левенцю він не набридав жодного разу, навпаки, тактовно ставав осторонь, даючи змогу хлопцеві закорінитися в житті, зміцнити свої позиції (хоч як зміцнювати незавойоване?). Можна б сказати, що автор з'являвся в Світлоярську, мов той Зевс або Посейдон щойно від ефіопів, де вони насолоджувалися димом від жертвоприношень. Ставав і дивився. Як у одного нарисовця: «Я довго стояв і дивився, як вони працюють». Читай і смійся. Але свою позицію автор виправдовував небажанням набридати і, як сказано вище, дати змогу. Дати будь-яку змогу можна лише тоді, коли стоїш осторонь, збоку. А коли довго стоїш збоку, може розвинути косоокість, з якої, в свою чергу, неминуче виникає така тонко-невловима річ, як іронія, що навіть веселощам дурнів надає рис навмисної дотепності, а навмисність немислима без наявності розуму і належить до набутків суто цивілізаційних, а не є природним даром або ганджем, як та ж таки косоокість, що майже силоміць штовхає людину шукати веселощів навіть там, де їх немає, тим самим порушуючи правдивість розповіді, хоч як подумати, то голу правду люблять творити лише ті, в кому ні на крихту немає дотепності (ох, як же мало дотепності в лякливому стоянні збоку!).

Тут автор, треба щиро визнати, цілковито розгубився і, як у всіх безвихідних ситуаціях, звернувся до свого друга Варфоломія Кнурця. Доктор ерудичних наук довго читав останнє авторове речення, бгав лоба, кидав очима то вгору, то вниз, тоді спитав: «Ти можеш дати мені це речення до завтра?»

— Та хоч назовсім! — вигукнув автор.

— Ні, такого цінного подарунка я не можу прийняти,— поважно мовив Кнурець.— Тут я міг би застосувати відому католицьку форму, яку ти, до речі, використав у романі «Євпраксія»: «Господи, я недостойний».

— Ну, коли не хочеш забрати собі це речення як сувенір, то бери хоч до завтра,— згодився автор, з Кнурцевих викручувань зрозумівши, що він наплів там якись дурниць.

— Домовились! — потер руки Варфоломій.— Коли до тебе завтра прийти?

— Та коли хоч.

— О десятій — згода?

Точно о десятій ранку доктор ерудичних наук був у мене вдома, я сам заварив йому міцнющої кави, поставив пляшку коньяку й лід, але Кнурець коньяк відсунув зі словами: «Ти ж знаєш, зранку не приймаю»,— смачно відсorbнуб кави і, поплямкуючи рожевими губами, схилився над моїм злополучним реченням.

— Маємо тут досить несподіване поєднання гіпотаксису з паратаксисом,— почав він, а що був ранок і автор не соромився деякої затурканості, то довелося перепитати Варфоломія, що таке «гіпотаксис» і «паратаксис».

— Не знаєш? — здивувався він.— Це значить: складнопідрядні й складносурядні речення. В п'ятому класі вчать. Але давай повернемося до твого речення. Поглянь, що тут відбувається. До слова «косоокість» приєднується означальне підрядне речення («з якої, в свою чергу...»), це речення розгортається в цілу синтаксичну конструкцію, в неї несподівано вклинюється нове головне речення («а навмисність немислима без...»), воно потихеньку виплутується зі свого складного синтаксичного оточення і, нарешті, (після слів «даром або ганджем») запановує цілком новий зміст, синтаксично незалежний ні від чого попереднього, і вже цей зміст одноосібно володарює, стверджуючи реальність сказаного, аж до того місця («ох, як же мало...»), де знову йдеться про те, з чого починалося.

Кнурець втомлено провів рукою перед очима і, порушуючи власний звичай, налив собі чарочку коньяку.

— Гарний коньяк! — похвалив він.— Я, мабуть, вип'ю ще.

— Будь ласка. Ти тільки скажи мені: це ти серйозно?

— Що? — не збагнув Кнурець.— Що ти маєш на увазі?

— Ну, оцю синтаксичну силосорізку серйозно запустив для мене чи для посміху?

— Та ти що? — обурився доктор, швиденько наливаючи собі третю. — Я ж цілу ніч бився над твоїм реченням, як риба об лід! Такий аналіз...

— Аналізи в нас беруть тепер у поліклініках. Ніхто не лікує, тільки беруть аналізи. Я питав тебе про іронію, про сміх, а ти мені — синтаксис і п'ятий клас.

— От дивак, — випиваючи четверту чарку, засміявся Кнурець. — Ти б же так і казав. А то дав мені це речення... Цілу ніч... А про сміх — це тобі мала дитина скаже. Коли я тебе до кінця зрозумів, то ти хочеш простежити в Світлоярську таємниці сміху, трактуючи це питання якнайширше і шукаючи сміху навіть у тих людей, які ніколи не сміялися або не зуміли розсмішити жодної живої душі. Так?

— Не зовсім, але припустімо. Мене більше цікавить усмішка, розумієш?

— Ага! Ти хочеш сказати: я досліджую феномен усмішки, а це ще не сміх, і не хихотіння, і не регіт, тобто це не сатира, не гумор, не іронія, навіть не посміх, а просто делікатне, ледь помітне, сказати б, пунктирно-невловиме здригання уст без будь-якої участі інших органів тіла. Так?

— Припустімо ще раз.

— Коли так — тоді ніяких претензій з мого боку. Бо я особисто визнаю тільки той сміх, який характеризується досить складним процесом, що супроводжується миттєвим скороченням м'язів живота (кажуть: «кишки рве од сміху»), зміною ритму дихання і розладнанням психічної рівноваги (інакше чим ти поясниш шкірення зубів при сміхові?), взагалі досить складним комплексом амбівалентних явищ, не останнє місце серед яких належить і загальному відчуттю приємності, а також ефектам побічним, давно підміченим у народі.

У 1816 році Феофілакт Малиновський у своїй книзі «Правила красноречия, в систематический порядок науки приведенные и Сократовым способом расположенные» такими словами визначав суть смішного: «Как скоро душа наша чувствует ничтожное насилие естественного или разумного, состоящее в действиях, исходных с законами природы или хорошего произвола, то она, будучи уверена внутренне в неперемности и непоколебимости их, предчувствуя, что зла для нее от того

не впоследствии, *издается над слабым усилием*, ничтожность которого наполняет ее веселостью и растворяет дух радостью, который ведет за собой физическое потрясение почти целого тела».

Як встановили етологи, дикі звірі, нападаючи на свою жертву, ніколи не вишкірюють зубів, а роблять це з байдужим виразом. Шкірення зубів спостерігається тільки при обороні. Отже, ми теж сміємося з метою самозахисту (беззубий позбавлений цієї природної зброї, що теж тонко підмічено в народі, коли недругу бажують: «Щоб ти на кутні сміявся!»), а розсмішити інших намагаємося для того, щоб вони теж забули про свою агресивність і зайняли оборонну позицію. Хто сміється — той не нападає. Сміх обеззброює, про це знали можновладці всіх епох, бо вони найбільше боялися бути ослабленими, обезвладненими. Цим же можна пояснити нехіль людини до самолюскотання для того, щоб викликати сміх, і, навпаки, майже хворобливий потяг лоскотати інших, не розбираючи, що, де і як: п'яти чи ребра, в ніздрях чи в горлі, пальцями, чи курячим пірцем, а чи й словом, як це вміє з більшим чи меншим успіхом наш брат письменник.

На жаль, проблема лоскотання ще досі не знайшла належного висвітлення ні в античних авторів, ні в теорії сміху Анрі Бергсона, ні в працях з медицини, неврології й психіатрії. Навіть у грандіозному «Index medicus», де реферуються всі медичні журнали світу, не зустрінемо й терміна «лоскотання». В 1963 році в провінції Букоба в Танзанії спостерігалася серед населення масова епідемія сміху, але, як встановлено дослідниками, жодного чоловіка там не лоскотано! Припущення, ніби вони самі лоскотали себе, відпадає, бо коли особа лоскотана є водночас і тою особою, що лоскоче, — навіть тоді, коли для лоскотання вживається пірце або соломинка і коли той предмет перебуває в руках суб'єкта лоскотання, що є водночас також і об'єктом лоскотання, — спостерігати доводиться цілковиту відсутність реакції, окрім ледь відчутного дотику до шкіри того предмета, яким здійснюється лоскотання. І ніякого сміху.

Наука стає безпорадною перед цим фактом, як і перед тим, чому ми неспроможні лоскотати себе самі, викликаючи при тому (в самих себе) такий самий сміх, як у сатириків, що регочуть від власних дотепів.

Справа заплутується ще більше, коли звернемося до історії і довідаємося, що в Стародавньому Римі мали звичай (запозичений у східних деспотів) страчувати злочинців, підвішуючи їх під пахви низенько над землею і натираючи їм підошви сіллю, щоб кози, злизуючи сіль, лоскотали підвішеного, доки він захлинеється від сміху. Згодом грубі вояки в час Тридцятилітньої війни зловживали цим жорстоко-витонченим способом покарання, про що можна прочитати в «Сімпліцісїмусі» Гріммельсгаузена. Знані також в історії випадки, коли володарі стосували лоскотання (попідбїччю), надаючи своїм підданим того чи іншого титулу (це робили шумери й китайці), в єгиптян і вавілонян спостерігалось лоскотання ритуальне, яке символізувало запліднення жінки (на жаль, з плином часу ця багатозначна процедура звульгаризувалася до примітивного лапання або хапання за цицьку).

— А наші рідні українські русалки? — нагадав Кнурцеві автор.— Чи ти забув, що в них лоскотання було головним засобом виробництва?

— Як же. Шевченко: «Може, вийшла русалонька матері шукати, а може, жде козаченька, щоб залоскотати». Але це все в минулому. А що сьогодні?

Чи можемо на підставі вищезгаданих фактів робити висновок, що сміх нині втратив свою витонченість, а засоби, якими колись викликався, — винахідливість? Навряд. Наведу лиш один приклад. Коли Катерина II під час відомої подорожі по Україні зустрілася в Каневі зі своїм колишнім коханцем Понятовським і від радості й солодких спогадів спробувала сміятися, то сміялася на кутні, бо зубів уже не мала: вони повипадали під дією законів природи. Що то був за сміх у всемогутньої імператриці — можна собі уявити! Нині ж беззубість не загрожує нікому. Маємо протези на вибір: сталеві, порцелянові, золоті, навіть платинові! Смійся, регочи, заливайся хоч до двохсот літ!

Тут Варфоломій Кнурець, dokonуючи нещасну пляшку коньяку, продемонстрував мені розкішну колекцію золотих протезів, які йому, треба сказати, личили і навіть прикрашали його товсту, справді докторську бужковощюку фізіономію. Автор, потопаючи в потоках його ерудиції, тільки й спромігся що несміливо спитати:

— А коли тобі присвоювали ступінь доктора ерудичних наук, теж лоскотали попідбїччю?

— Мені? Присвоювали? — розреготався Кнурець. — Та я сам собі присвоїв!

— Як же? А я думав...

— Щоб я ото ще писав дисертацію? Та ні за які гроші! Ти знаєш, які три найстрашніші загрози стоять перед людством?

— Ну, атомна війна, расова дискримінація... класова нерівність...

— Так можна багато налічити, а все зведеться до економічної нерівності. А три загрози? Не знаєш? Питика, крадіжки і дисертації!

Варфоломій Кнурець дістав з алюмінієвого патрона товстезну кубинську сигару, надгриз її кінчик золотими протезами, розкочегарив і закурив так, що в нього задиміло з усіх дірок, і здавалося, що дим проривається крізь легені в шунок і навіть у кишечник.

— Гляди, не злети в повітря, — застеріг його автор.

— В мені сто десять кілограмів! — махнув рукою Кнурець. — Ерудичія, брат, накопичується на кожен кілограм живої ваги, вимірюється теж. Інакше чим ти її виміряєш?

— Все ж таки від сміху ти якось непомітно перейшов до універсальних загроз людству, а про те, що мене найбільше цікавить, так і не сказав, — повернувся до свого автор. — Як мають ставитися мої герої до проблеми сміху і як маю ставитися до неї я сам?

— Сміх — це здоров'я трудящих, — поважно сказав Варфоломій Кнурець. І повторив: — Здоров'я трудящих.

**ДОДАТКОВИЙ РОЗДІЛ.** (Спортивних коментаторів нагороджують медалями так само, як і спортсменів. А яка винагорода очікує чоловіка, який добровільно згодився прокоментувати цю розповідь? Невдячність автора, обурення критиків і подив читачів? «Откуда, мол, и что это за географические новости?» Тому автор відчуває себе зобов'язаним бодай коротенько повідомити, хто такий доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець.

Розділ  
без номера  
і в дужках

Відомостей про самого автора цієї розповіді наводити тут немає потреби, бо охочі можуть довідатися про них в «Большой Советской Энциклопедии» (т. 9), в Українській Радянській Енциклопедії (т. 5), в «Краткой Лите-

ратурной Энциклопедии» (т. 2), в довідниках Спілки письменників України (починаючи з 1954 року), в Британській Енциклопедії (забули включити), в зарубіжних біографічних словниках із серії «Хто є хто?» (теж забули занести), в телефонній книзі міста Києва, де автор згадується, починаючи з 1957 року, коли йому сповнилося, як Ісусу Христу перед розпінанням на хресті, тридцять три роки і, видно, на честь цього керівництво Київської АТС розщедрилося і встановило на квартирі автора телефон. Добитися квартирної телефонії тільки на 33-му році життя! А є люди, які народжуються і виростають під телефоном! Де ж правда на землі? Адже коли б автор мав телефон хоча б років на п'ять раніше, то йому міг би подзвонити Варфоломій Кнурець і знайомство з цим унікальним чоловіком відбулося б, відповідно, на цілих п'ять років раніше. Яка втрата!

Найкумедніше ж у всій цій історії, що історичне знайомство відбулося не завдяки телефону, а завдяки хронічній нестачі квитків на швидкий поїзд Київ — Москва. Авторіві конче треба було їхати до Москви, а квиток був тільки в вагон СВ, тобто з двомісними купе, що, загалом кажучи, становить неабияку зручність у поїзді, але водночас занадто обтяжливо для письменника з нестабільною економікою, тобто з нерегулярними гонорарами. Але в касі спитали: «Берете?» І автор відповів: «Беру!»

В купе вже сидів чоловік. Мав стільки ж років, як автор, але був у всьому набагато показніший: головатіший, мордатіший, носатіший, губатіший, товщий плечима, руками, ногами, черевом і, як колись казали, всіма «мышцями». Одяг на чоловікові був новий, модний і дорогий. Кращий, ніж у народного артиста, але трохи гірший, ніж у футболіста київського «Динамо». Портфель з рипливої шкіри, з латунними замками, ніби у чиновника британського казначейства, галстуком автора він, здається, не перекривав, але що галстук перед цією картиною суцільного благополуччя й добробуту!

— Сусід? — соковитим басом поспитав чоловік.

— Сусід, — промимрив автор. — Я, власне, випадково в цей вагон.

— А я — закономірно! Ніхто тут не їздить, бо не вірять, що є такі вагони, а я вірю в прогрес і знання. Сподіваюсь, ви теж?

— Так, так, я теж вірю. Але із загальним прогресом не завжди узгоджується бюджет окремої людини. На жаль.

— Ви про гроші? У справжніх людей грошей ніколи не було і не повинно бути!

Авторові приємно було це чути, бо він грошей удосталь ніколи не мав і в найближчі сто років не сподівався мати. Але автор змалку виховувався в дусі скептицизму, притаманного селянам, і тому з деякою недовірою зиркнув на дорогий сусідів костюм, на його черевики і на його рипливий, весь у бронзовім сяянні штудерних замків портфель.

— Цікавитесь, що в портфелі? — вмить перехопив авторів погляд чоловік. — Закономірно. Але спершу давайте познайомимось. Варфоломій Кнурець. Доктор ерудичних наук.

— Яких, яких? — перепитав автор. — Юридичних?

— Не юридичних і не ерудичних, — зареготав Кнурець, — а ерудичних. Од слова «ерудиція». Чули таке?

— Доводилося. Але хіба є такі науки?

— Раз є доктор наук, то повинні бути також і науки. Згода? Але ви — хто ви?

Автор назвав себе і свою не вельми популярну професію, яка, однак, Варфоломієві Кнурцю, виявляється, подобалася вже давно.

— Між нами є щось спільне, — роздумливо мовив він, розкриваючи свого портфеляку. — Ми взаємно доповнюємо один одного. Наші інтереси збігаються в безлічі точок. Йду в заклад, що й смаки наші... Скажімо, що ви любите в дорозі? Пропоную на вибір: коньяк, шахи, хропіння. Коньяк і шахи в мене в портфелі, а хропіння — самі бачите. Не ніс — аеродинамічна труба!

Автор поквапливо вибрав шахи.

— Мудро й передбачливо, — похвалив Варфоломій Кнурець. — Бо з коньяком, судячи з вашої комплекції, у вас діло б не пішло, а з хропінням, теж судячи з вашої комплекції, ще гірше. Я б і перепив вас, і перехропив. Як казав Просперо в «Бурі» Шекспіра: «І кінець мій безнадійний!» (Ці слова Кнурець вимовив по-англійськи і далі впродовж усіх подальших років знайомства з автором наводив усілякі цитати мовою оригіналу, бо знав, здається, всі існуючі і навіть неіснуючі мови!)

— То в шахи ви мене теж? — несміливо сказав автор.

— Шахи — гра, а в грі повно випадковостей.

Він дістав з портфеля маленьку шахову дошку, зроблену з не відомих авторові порід дерева, висипав з неї дивного різьблення червоні й білі фігурки, від яких просто несила було відірвати погляд.

— Слонова кістка! — вдоволено поплямкав товстими губами Кнурець. — Сувенір з Індії.

— Ви там були?

— Я скрізь був! Для цього досить напружити уяву...

Грати з таким собі Хоттабичем двадцятого століття в шахи! Автор несміливо переставив пішака e2 на e4, тобто зробив найбанальніший хід, який тільки можна зробити в цій мудрій грі, винайденій колись великим індійським народом. Варфоломій Кнурець довго думав (хоч над чим тут думати!) і походив пішаком d7. Гамбіт. Це автор знав ще з школи, де вчитель математики Радульський вів шаховий гурток і головну увагу звертав на знання дебютів. Іспанська партія, ферзевий гамбіт, захист Філідора, староіндійський захист. Це звучало так романтично, як назви гір і річок на карті світу. Але з часом усі дебюти переплуталися в авторовій голові, і зостався там тільки отой жалюгідний хід пішаком e2 — e4.

До дев'ятого ходу автор так-сяк переставляв фігури, стежачи не так за становищем на дошці, як за рухами товстих, волохатих рук Варфоломія Кнурця. Десятий хід був цілком випадковий, але доктор ерудичних наук аж підскочив.

— Цей хід зробив Капабланка в дванадцятій партії матчу з Альохінім!

— То, може, мені переходити? — спитав автор.

— Як переходити? У вас же тепер відкривається така атака! Ви ж пам'ятаєте, як далі грав Капабланка?

Пам'ятати, як грав Капабланка в дванадцятій партії матчу з Альохінім на звання чемпіона світу?

Ясна річ, автор грав не так, як Капабланка, але Варфоломій Кнурець згадував, де, коли й хто робив подібні ходи, так що партія в шахи нагадувала футбольне змагання по радіо, коли не бачиш ні футболістів, ні гри, а чуєш тільки балачки коментатора. Варфоломій Кнурець пам'ятав усе, що можна було пам'ятати про шахи, він приголомшив автора своєю шаховою ерудицією, буквально вбив його знанням предмета і просто нелюдською пам'яттю, а партію... програв. Зіграли ще й ще,

і всі партії Кнурець не програв, а, як-то кажуть, «продав». Коментувати вмів, а грати — ніяк.

— Як же це? — дивувався автор.

— Не практик, — зітхнув Кнурець. — Моя стихія — теорія. Чисті знання. Те, до чого не можна доторкнутися рукою. Та що рукою! Є речі, до яких навіть людський мозок ніколи не пристосується. Наприклад, уявити собі гуголь.

— Гуголь?

— Не плутати з Гоголем і Гегелем! — добродушно засміявся доктор ерудичних наук. — Гуголь — це одиниця із ста нулями. От цифрочка!

— Але навіщо таке число?

— Все потрібне людям. І хтось повинен збирати в своїй голові всю цю всячину і тримати її там, щоб при нагоді... Не повірите, а я працюю науковим консультантом у сорока трьох міністерствах і ста двадцяти двох науково-дослідних інститутах! Редакції, товариства, установи — це вже як громадське доручення.

— Як же це можливо? — не повірив автор.

— Дуже просто. Людям потрібні знання, факти, дані, просто неймовірності. Мене питають — я відповідаю.

— У вас довідники? Спеціальна служба?

Варфоломій Кнурець поляскав себе по лобі.

— Усе тут.

— Але ж яким чином?

— Дуже просто. Ще з дитинства. Хочу все знати. І уявляю: без ніякого напруження. Ніяких самозречень. Цілком нормальне життя. Навіть був одружений. Тричі. Всі жінки втекли. Кажуть: нудно. Видно, попадалися дурні жінки. Не вмію вибирати. Взагалі нічого не вмію робити, а знаю все.

— Все?

— У межах загальних зацікавлень. Можете попитати. Будь ласка.

Автор спробував питати — Варфоломій Кнурець відповідав. Це була ненаукова фантастика. Він справді знав усе на світі. Скільки слонів було в Ганнібала при його переході через Альпи, коли була битва при Лепанто, хто така Мюзидора, а хто такий Мелузин, що таке ентропія повідомлень, в чому полягає критерій стійкості Найквіста, яка завдовжки річка Синюха, що коло неї народилися Василь Козаченко і Володимир Бровченко,

скільки книжок про українську драматургію написав Йосип Кисельов, який середній надій на корову в колгоспах Полтавської області в 1974 році, яка різниця між обеліском і одаліскою, коралом і сералем, гогами і магогами.

Це була ніч запитань і відповідей, автор ставив запитання часом дурні, тоді доктор ерудичних наук гнівався, але однаково відповідав, бо ерудити добрі навіть тоді, коли гніваються. Знання вони призбирують з єдиною метою: віддавати людям. Зустріч з ерудитом приголомшує, породжує в тобі комплекс нижчості й тяжке почуття неповноцінності, але згодом ловиш себе на думці, що в ерудита є якийсь гандж. Слухаєш його далі і відчуваєш: він починає набридати своєю одноманітністю і, сказати б, неприродністю. Не чоловік, а пристрій для запам'ятовування. Його б віддати в інститут Глушкова як додаток до одної з обчислювальних машин. Нудьга від ерудита з'являється, мабуть, тому, що знання його — мертві. Вони спрямовані тільки в минуле, належать дню вчорашньому. День нинішній наповнений для ерудита незбагненністю і таємничістю. Ерудит цілком безпорадний, наївний, губиться перед дрібницями, в усьому шукає аналогій і часто стає смішним через те. Бо яка аналогія, скажімо, може бути між римським імператором Веспасіаном, який наклав податок на римські нужники (його знаменитий вислів «гроші не пахнуть» наводить Маркс у першому томі «Капіталу»), щоб мати кошти для війни з Іудеєю, і товаришем Вивершеним, що звелів (проти всіх радянських законів!) колгоспам платити по дві з половиною копійки з кожного гектара землі для спорудження в райцентрі адміністративного будинку, де б товариш Вивершений нарешті міг мати свій власний кабінет, якого йому не належало за посадою? Веспасіан, як відомо, війну з Іудеєю виграв, а товариша Вивершеного зняли з роботи «в зв'язку з пошатнувшимся...». От тобі й ерудиція, ось тобі й аналогії!

Ніч у вагоні промайнула, як у сучасних повістях, — «враз», «раптом», «зненацька», автор задрімав лиш перед світанком, і снилися йому гоги й магоги, гегелі й гуголі. В столиці шляхи автора і Варфоломія Кнурця розійшлися так, що й не знати було, чи зійдуться ще колись. До того ж автора вже за годину-дві став розбирати сумнів: а чи був справді Варфоломій Кнурець, чи, може, приснився? І чи може існувати чоловік, схожий

на Варфоломія Кнурця, в наших умовах? І що скаже, довідавшись про це авторове знайомство, Вадим Собко, якого в художніх творах передовсім цікавить, що ж робить герой твору, «які державно-господарські чи етично-моральні проблеми розв'язує»?

Тому автор, не пошкодувавши своїх високоцінних зусиль, розшукав згодом Варфоломія Кнурця і навіть заприятелював з ним, щоб вивчити його діяльність. Але, відчуваючи все ж деяку нереальність і, сказати б, навіть містичність доктора ерудичних наук, він не наважився відводити йому в цій розповіді занадто багато місця, а обмежився поодинокими згадуваннями, та й то переважно в дужках, як і весь цей розділ.

Варфоломій Кнурець народився не знати коли, він позбавлений був віку, бо хіба можуть мати вік знання? Їх не підточує навіть безжальний час, цей «кріт історії», як називав його Маркс, отож чоловік, який став мовби символом знання, стає над часом, а вже над простором ставлять його самі люди, внаслідок чого виникає вже й зовсім неймовірне твердження: Варфоломій Кнурець народився в різних областях нашої республіки. Як це могло статися? Дуже просто. Такого унікального чоловіка не можна віддавати якомусь одному місцю, він повинен належати відразу всім!

І він належав, і не тільки місцевостям, але й людям, всім приходив на поміч, радо слугував своїми унікальними знаннями.

Справедливість вимагає сказати, що й розповідь ця не тільки прокоментована, а й інспірована Варфоломієм Кнурцем, бо саме він по-дружньому порадив авторові поїхати слідом за молодим архітектором до Карпового Яру (про це автор уже казав, але якось несміливо).

— А чого я там не бачив? — не дуже тактовно поцікавився автор, згадавши, скількох архітекторів, художників, скульпторів уже посилали в своїх творах на село українські письменники, щоб ті понюхали дух пшеничної соломи, і що з того вийшло.

— Ти заклик про вивчення життя знаєш? — спитав Кнурець (він з автором був уже на «ти»).

— Припустимо.

— Треба вміти читати заклики. Наш відомий заклик про вивчення життя митцями означає: дурнем не можна бути нікому, письменникові й поготів.

— То я, по-твоєму, дурень? — скипів автор.

— Відкладемо вияснення цієї проблеми, — добродушно поляпав його по плечу доктор ерудичних наук. — Часи змінюються, а з ними змінюємося й ми самі. Чи ж навіки муруємо ми оселі? Чи навіки ставимо ми печаті?)

## 35.

Той, хто слідом за Декартом схильний ділити ціле на частини, неминуче губить зрештою з-перед очей оте ціле, і йому вже незмога поєднати роз'єднане, зібрати до купи розокремлене. Захопившись частковостями, автор зовсім забув про Гришу Левенця, а тим часом молодий комбайнер, утверджуючись у своєму званні і в людській високій гідності, працював запекло, засліплено, несамовито, весь у поросі, в поті, в гарячому дусі машин, майже безвладно добирався до постелі в польовому вагончику, падав у неї напівмертвий, вдосвіта, разом з народженням нового дня, оживав знову і кидався на роботу ще з більшим осатанінням, так ніби хотів скосити весь хліб за один день. І все ж простояв було більше, ніж роботи, старенький комбайн і власна недосвідченість виявлялися дужчими за бажання одразу досягти всього, всіх наздогнати і перевершити.

Восени Гриша пересів на трактор ДТ і на оранці трохи реабілітувався. Зимув з'їли ремонти, а весна як підхопила на сівбу і догляд за посівами, то схаменувся лише на косовиці гороху, знов тим самим комбайном, знов з Педаном, знов у безконечних ремонтах, простоях, прокльонах, збитих до крові руках і в невтоленій жадобі тих великих трудових успіхів, про які мріялося стільки років, про які писали газети, гриміло радіо, дзвенів, здавалося, весь простір. Але то про інших та про інших, та про Самуся й про Самуся, але не про тебе, хоч і повинен би мати левине серце.

Та однаково Гриша перейшов у нову якість, він почав самостійно заробляти на життя і незабаром виявив, що заробляє хоч і не дуже багато, але, як на їхні скромні потреби з мамою Сашкою, таки багато, і тоді знову зродилося в ньому давнє зле бажання повернути втеклому землемірові всі його «витрати» на виховання сина, всі оті троячки й п'ятірки, що він їх, мов на глум, перекидав мамі Сашці за рішенням суду. На щастя, Гриша не був знайомий з Варфоломієм Кнурцем, інакше доктор ерудичних наук одразу пояснив би хлопцеві, що слово «аліменти» латинське і означає «харчі», тобто

гроші на прохарчування. Таке пояснення могло б призвести до зовсім непередбачених дій, бо тоді б у Гриші пробудилася не просто відраза до землеміра, а справжня лють, і ще й не знати, у що б вона вилилася.

Але Гриша був настроєний спокійно, досить мирно, хоч і в достатній мірі рішуче. Йшлося вже й не про зрадливого землеміра, а про саме прізвище Левенців. Прізвище дається тобі так само, як і обличчя,— подобається чи ні, а маєш носити його все життя. Гришине прізвище зганьблене було батьком-землеміром, а тут ще надокучав дід Левенець із своїм нібито походженням: «Куди твоє діло! Ми, Левенці, від славетного полтавського полковника Прокопа Левенця!» Власне, в походженні від полковника чи там від сотника великого гріха немає, але Гришу вражала неправда і дурна пихатість дідова. Дід Левенець, слушно розміркувавши, що згадки про алмаз тепер уже не додадуть йому ні слави, ні значливості, а також вважаючи на зацікавленість радянських громадян історичним минулим, невтомно нагадував про своє походження, посилаючись на те, що має відповідний «документ». Але баба Явдоха викрила діда, показавши Гриші той «документ» і відповідно його прокоментувавши:

— Хоч би ж справді від того Прокопа йшли Левенці, а то від якогось Василя, викажчика полтавського, біла б його лиха година! Ти вже великий, Гришо, то прочитай.

«Документ» писаний був дивними гостряками, поруділим чорнилом на жовтуватому вощеному папері в червону смужечку. Хоч сам давній, переписаний був ще з давнішого, бо йшлося про події трьохсотлітньої давнини:

«Року божія 1671, місяця іюля 26 дня.

Пред нас Федора Жученка, полковника войска его царского пресвітлого величества Запорожского Пуллавским, і при битності Олешка Кованки, атамана городового, Дем'яна Суджола, Семена Яременка, войта, Левка, бурмиистра, і при многих общих зацних особах.

Ознайомил Васил Левенцев: панове, нех би ся тая содомія не множила в городі, кгда кажете серед дня Бутка Хвеска з Пічковою Оришкою поймаете.

Що-смо позволивши і придавши асавулцов, казали того Хведора поймати, що Васил, шуткою зайшовши, будто жони питал, вночі, засвітивши свічку, застали Хвеска з Пічковною, а челядника его в том же дому

з Переманчихою. Видячи Хвеско, же челядник, тинину виломивши, втек, а Переманчиха окном втекла, а Хвеска з Пічковою zostали в дому. Теди еше не повстягаючися злого учинку, взявши за руку, попровадил за піч, юж однаково отбувати, і там шстетеченство пополнил.

Ми теди того хотячи повстягнути, аби ся тая содомія не множила, за що немней ображон бивает Бог, сего Хведора вязенем і виною нам належного скарали, а Оришку втож в стовпа публіці оказавши, на потом на видок пред мир вивівши, сродзе в два кий веліли скарати.

Справу сію веліли-смо до книг месних Пултавских вписат, що і ест вписано, року і дня виш менованого».

З цього «документа» Гриша довідався, що триста років тому на Україні не знали м'якого знака при писанні і що хвалькуватий землемір Левенець не впав з неба, а успадкував норів од свого ж батька, водночас нічого не перейнявши від задокументованого предка Василя Левенця, що виступав поборником високої моральності, не зупиняючись навіть перед незаконним втручанням у особисте життя громадян. Ота незаконна і не дуже моральна запопадливість Василя Левенця та ще, мабуть, якісь історично-біологічні мутації в психіці наступних поколінь призвели до того, що землемір Левенець порушував законність і мораль, керуючись діаметрально протилежними намірами. Хоч як там було, історичні порухунки Гриша мав вести не з своїми далекими предками, а з батьком. І не в сфері абстрактних істин і боротьби за справедливість і моральність взагалі, а в конкретній сфері матеріальних відносин. Гриша міркував приблизно так: раз землемір платив мамі Сашці через суд, то я йому теж верну через суд за всі ті вісімнадцять років суцільного приниження. Вирішивши так, Гриша поїхав до району, щоб у народному суді розпитати про свою справу. Власного мотоцикла він ще не мав, бо складав гроші для здійснення свого наміру, сказати б, родинної відплати, тому попросив у Педана його «Дніпро» з коляскою. Мотоцикл у Педана був не в кращому стані, аніж їхній комбайн, довелося просити Давидка Самуся, щоб подивився (той у мотоциклах і в машинах був як змії!). І до райцентру Гриша добрався вже аж під обід. Сором і ганьба! Суд містився у великій, типово райцентрівській глиняній хаті під поіржавілою, давно не фарбованою бляхою, коло дерев'яного ганку густо росли куці жовтої акації, в кущах кублилися кури, зітхаючи

від спеки. У просторій і доволі прохолодній кімнаті з побризканою долівкою за старою друкарською машинкою сиділа кирпата білява дівчина в білому платті без рукавів і без тих частин, які затуляють те, що треба затуляти спереду, в білих стоптаних босоніжках і вказівними пальцями намагалася поцілити по клавішах машинки: клац! клац! клац!

— Добрий — (клац!) — день — (клац!), — сказав неспіливо Гриша.

Клац! Клац!

Комбайнер постояв, переминаючись, у цій прохолодній кімнаті стало йому чогось набагато жаркіше, ніж у полі під сонцем. Він глянув на дівчину майже благогально, але вона не звертала на нього ніякісінької уваги. Клац! Клац!

І хоч би ж тобі ще бодай одна жива душа, щоб спитати, поминаючи оцю клацалку!

Гриша погмикав, кашлянув. Клац! Клац! Його розібрала злість.

— Слухайте, — підійшов він до дівчини.

Клац! Клац!

— Та припиніть ви своє клацання!

— Не заважайте працювати! — нарешті обізвалася дівчина. Клац! Клац!

Так би й ухопив за руки, щоб перестала! Але заговорила — виходить, помітила.

— Я з Світлоярська, — повідомив Гриша. Для дівчини було однаково. Хоч і з космосу! Клац! Клац! — Суддя є?

— Нащо він вам?

— Треба, раз покинув роботу і приїхав.

— Можна було й не кидати. Зайнятий суддя.

Нарешті дівчина відірвалася від машинки і пильно втупилася в Гришу, водночас мовби наміряючись перепинити Гришу на випадок, коли він рвоне до дверей, що були в неї збоку і, мабуть, вели до судді. Але Гриша ще сподівався на успіх мирних переговорів.

— Надовго зайнятий суддя? — поспитав він якомога спокійніше, хоч уже все в ньому кипіло.

— Скільки треба, стільки й буде зайнятий.

— Я за дванадцять кілометрів приїхав...

— До нас і за двадцять приїздять, та й нічого.

Гриша згадав свій комбайн, який стояв десь без якоїсь дурної зубчатки, Педана, що посміюється собі з молодого комбайнера, знов став перед очима землемір

у коров'ячому френчі, закипіло в серці такою образою, що готовий був би розплакатися. Але вже був мужчиною, не плачами мав боротися з світом, а гнівом і твердістю.

- Це що у вас тут, суд? — з ледь тамованою люттю в голосі звернувся він до дівчини.

- Суд.

- А який? Народний? На вивісці що там у вас написано?

-- Народний.

-- А я хто — не народ?

І до тих дверей і — до судді, так що секретарка й зворухнутися не встигла.

Можна пошкодувати, що райцентр цей розташований не в зоні земних розломів, багатій на землетруси. Бо було б корисно для суспільства, щоб хоч раз на рік у кожній райцентрівській установі падала бодай одна стіна і відслоняла, що там робиться.

Колись, певно, встановлені будуть повсюди телевізійні камери, як у нас на львівському заводі «Електрон» або в американських універмагах, і з пульта керівник бачитиме, хто справді працює, а хто малює на папері конячок, хто розгадує кросворди, хто грає в шахи, хто пише листи коханим, а хто — навіть дисертації! Ясна річ, зможе бачити, коли сам не писатиме дисертацій або не видзвонюватиме по телефону, щоб довідатися, як зіграло київське «Динамо» з московським, хоч, як подумати — що таке динамо? Звичайний електромотор, якими в районі забиті всі господарства!

Все це таке заплутане, що ліпше припинити розмову на цю тему і піти слідом за Гришею Левенцем до кімнати народного судді.

Кімнатка в судді виявилась зовсім маленькою. Коли б не вікно, то й не кімнатка, а так собі — чулан. Невеликий стіл з чорнильним прибором, у якому вже давно не було чорнила, бо тут же валялося з півдюжини кулькових ручок, два стільці для відвідувачів, один для судді, старенька шафочка, битком набита законами, кодексами, інструкціями й постановами, і все. Сам суддя Верещака, високий лисий чоловік, стояв спиною до дверей, схилившись до вікна, на лутці якого розкладено було якесь причандалля. Справді зайнятий чоловік. На рип дверей Верещака озирнувся, суплячи густі брови і недоволено пожовуючи вузькі губи.

— Ти чого сюди? — грізно гукнув він назустріч Гриші. — Тобі чого?

— Добридень, — сказав Гриша і тільки тоді побачив, чим зайнятий суддя: той чистив мисливську рушницю. — Я Левенець. Комбайнер із Світлоярська. Ви, значить, ружжо чистите? А та дурна секретарка каже: суддя зайнятий.

— Як ти сказав? Дурна секретарка? Та ти що? — закричав Верещака і навіть тупнув ногою.

Але Гришу це не злякало, навпаки, надало хоробрості. Раз чоловік кричить — значить, добрий, криком виганяє з себе рештки злості або ж просто використовує крик як своєрідний захист. Хлопець сміливо підступив до грізного судді й діловито поспитав:

— А ви чим змазуйте?

Верещака розгубився і відповів:

— Ружейним маслом. Чим же ще?

— А касторкою не пробували?

— Касторкою?

— У нас Рекордист Іванович тільки касторку визнає. На всі сезони, каже, підходить і запах солодкий. Ну, а коли там з'їси не те і шунок треба прочистити, полить-кав ружжо — і в куші.

Суддя поклав рушницю і приладдя для чищення на стіл, обійшов Гришу довкола, так ніби хотів переконатися, чи не ховається в нього хто за спиною, і вже не розізлено, без гніву, а скоріше здивовано поцікавився:

— Ти що — спеціально прийшов оце мені про касторку? Ти знаєш, що тут міститься?

— А що? — вдав дурника Гриша.

— Народний суд. А я суддя.

— Який же ви суддя! Ви голова районного добровільного товариства ружжа й вудки, — пояснив Верещаці Гриша.

— Ружжа й вудки?

— Це так називає Товариство мисливців і рибалок ваш відповідальний секретар Іван Безтурботний.

— Ти й Безтурботного знаєш?

— А я всіх знаю.

— Чому ж мене?..

— Тому що ви мене теж не знаєте.

— Стривай. Як твое прізвище? Левенець? А землемір Левенець тобі хто? Родич?

— Він ваш напарник по полюванню. Він і товариш Вивершений.

Згадка про знятого Вивершеного роздратувала суддю. Він рішуче підійшов до дверей і покликав:

— Поліно Андріївно, а йдіть-но сюди.

— Я вас слухаю, Сидоре Дмитровичу,— ввійшла секретарка.

— Поясніть, будь ласка, цьому молодому громадянину, хто я такий.

— Ви, Сидоре Дмитровичу, районний народний суддя товариш Верещака.

— Дякую вам, Поліно Андріївно, можете бути вільною.

І, коли секретарка вийшла, суддя сховав рушницю до шафи, сів на стілець, пожував вузькогубим ротом, спитав:

— Чув?

— Чув.

— Усвідомлюєш?

— Усвідомляю.

— До кінця треба усвідомити — тоді в тебе з голови всі дурачі вилетять. Ти думаєш, коли я ружжо чищу, то я не думаю? Думаю весь час над тим, щоб менше судити таких, як ти.

— От спасибі. А тільки я прийшов просити, щоб ви мене судили.

— Судити? За що?

Аж тоді Гриша розповів Верещаці все про земліра, про маму Сашку і про свій намір повернути мандрівному батькові всі його аліменти до копійки і неодмінно через суд.

Верещака вислухав і довго думав. Може, карався, що вибрав собі Левенця-старшого в напарники на полювання, і, виходить, помилився так само, як у свій час з Вивершеним. А може, взагалі мав звичку не квапитися з рішеннями. Він думав солідно, по-державному, бгав зморшками лоб, тоді розрівнював їх рукою, розтирав шкіру, тоді знову бгав і знову розрівнював, аж Гриша злякався: ану ж протре наскрізь!

— Нічого не вийде,— нарешті сказав суддя.

— Не вийде? Чому?

— Не можна. Закон не має зворотної сили.

— А яку ж він має силу?

— Закон діє тільки в один бік. Для того й існує. Він у одній руці — в караючій. А що сталося б, коли б він

і цю руку карав? Братовбивство й нерозбериха? Ні, ні! Це однаково, що ружко стріляло б і в зайця, і в мисливця одразу. Може таке бути?

— Не може.

— От бачиш.

— Та не може не тому, що ви думаєте!

— А чому ж? — зацікавлено ворухнув своїми бровами Верещака.

— Бо в нас ні зайців, ні мисливців.

— Як то? Та я голова районного добровільного товариства. Тисяча сімсот вісімдесят три члени.

— Члени є, а зайці? Де вони в наших степах? Все розоране, трактори гуркотнявою порозганяли всю живність до самих кордонів. А де зась утримався — хімікаліями додаваемо. Он я читав — на Чернігівщині колгоспи заячі ферми відкривають. Розводять зайців і за кордон за валюту на розплід продають. Ото хазяїни! А в нас ні зайців, ні мисливців.

— Та я ж голова...

— То, вважайте, й не мисливці, а самі п'яниці. Аби від жінки втекти та півлітровку роздушити. Як ото мій батечко-землемір. То суд мені не може допомогти?

— Безпрецедентний випадок. У тебе що — гроші зайві?

— У кого вони зайві? Я ж вам не капіталіст. Зароблені. Хочу йому вернути.

— То знайди його і верни.

— Е ні, я хочу, щоб йому соромно стало перед законом.

— Закон не соромить. Він карає.

— Треба, щоб і соромив.

— Це вже товариський суд. Розгляньте землеміра в себе в колгоспі.

— Він не член нашого колгоспу. Та й навіщо людей у це вплутувати? Я — син, він — батько, а між нами потрібен посередник.

— Не можу ним бути, хлопче, не можу. — Суддя підвівся, був вищий од Гриші на півголови, грізність з нього злетіла, стояв старий, утомлений чоловік, і якимось подумалося хлопцеві, що й справді добре, коли суддя чистить собі рушницю або заклопотаний ще чимсь стороннім, а нікого не судить.

— То прощайте? — сказав він.

— Прощай, — сказав суддя.

Зубчатку до комбайна Безкоровайний знайшов аж у сусідньому районі, одвіз туди навзамін якусь іншу дегаль, і Гришина машина загуділа й запрацювала, обмолочуючи валки гречки, які давно вже дожидали тої загадкової зубчатки і від нетерплячки аж мінілися барвою — від гранатової до сумно-споловілої. Молотилося добре, у Педана помітно піднявся настрій: як не є, для чоловіка починалися справжні повнометражні заробітки, тому, коли помічник запустив Гриші у вухо довжелезним якимсь реченням-криком, комбайнер, за шумом агрегатів не розрізняючи окремих слів, навіть не став силкуватися, щоб схопити приблизно суть сказаного чи бодай визначити, як це неодмінно зробив би Варфоломій Кнурець, синтаксичний різновид речення. Бо, власне, яка різниця, коли ти ковтаєш пилюгу від гречки, підбираючи своїм СК залежали валки і не бачачи білого світу, — чи до тебе звертаються складнопідрядними, складносурядними, а то й простими, як гавкання, реченнями?

Але Педан уперто домагався Гришиної уваги і, втрапивши надію досягнути свого з допомогою слів, удався до дій фізичних: штовхнув комбайнера в плече, а тоді вдався навіть до насильницьких акцій: повернув йому голову так, що той відірвав напружений погляд від валків і зміг поглянути назад. Поле, слідом за комбайном, але не випереджаючи його, а скромно тримаючись на відстані, їхали дві машини: газик їхньої головики Зіньки Федорівни і ще один газик, який Гриша ніби й знав, бо вже бачив, але й не пам'ятав як слід, чий же він. Але ось тої малознайомий газик випередив комбайн, сивоголовий чоловік, який сидів у машині за рулем, вискочив на стернище, і по тому, що він був одорукий, Гриша впізнав секретаря райкому Степана Михайловича. Коли комбайн наблизився до Степана Михайловича, той помахав Педанові, запрошуючи його на ходу зістрибнути вниз, і, щойно той опинився на стерні, чіпко вхопившись своєю єдиною рукою за поручень, застрибав на одній нозі, другою ніяк не потрапляючи на досить незручну приступку. Гриша пригальмував, хотів зупинити машину, але Степан Михайлович заперечливо крутнув головою і вже за хвилину був на Педановім місці і щось крикнув комбайнерові, мабуть, просив, щоб той робив своє діло, а на нього не зважав.

Ситуація: секретар райкому помічником комбайнера!  
Кому ще таке випадало?

Вони пройшли загінку (Педан трюхикав слідом, тоді підхопила його машина, яка повернулася з току по гречку), Степан Михайлович зістрибнув на землю, покликав за собою Гришу, Гриша передав комбайн Педанові і теж зістрибнув униз на червонясту, майже інопланетного кольору стерню, хоч, правду кажучи, стерні тут майже не було, так, їжачок якийсь, бо це поле косив Гриша, а він намагався брати при самій землі, як учив його завжди Безкоровайний.

Вони пропустили комбайн трохи вперед. Степан Михайлович спитав:

— Втрати як?

— Та стараємося, щоб поменше. Хоч гречка й вимолочується не дуже. Зав'яла, чи що.

— Освоївся вже на комбайні?

— Та освоївся, а от з простоями не освоюсь, мабуть, ніколи. У нас тільки Самусь не стоїть. У нього новий комбайн. Коли й летить якась деталь, можуть у іншого зняти, а Самусь не стоїть.

— Як ти вважаєш — це порядок?

— Ну який же порядок!

— Я теж не вважаю.

— Не вважаєте, а таке робиться!

— Не все можна знати, хлопче, далеко не все.

Коли такі заяви робить секретар райкому, відверто зізнаючись у неповній поінформованості, Гриша вирішив збільшити його поінформованість і розповів Степанові Михайловичу про «геометра», про маму Сашку, про свій намір виплатити «геометру» свій борг, про суддю Верещаку, передбачливо змовчавши про ружжо і про свою пораду судді щодо касторки.

— Суддя правий, — сказав Степан Михайлович. — Нема такого закону. Та й не треба. Цих барбосів треба б інакше вчити. Шкода, ніхто не вигадав, як саме.

— Чому ж не вигадали, Степане Михайловичу?

— Ех, Гришо, дорогий хлопче! Багато ще нечисті на землі. А ти не зважай. Роби своє діло і будь людиною. Це головне.

Він обійняв Гришу своєю одною рукою, пригорнув, глянув голубими очима тепло-тепло, аж Гриші зашпигало в носі. Може, й заплакав би, та підійшла Зінька Федорівна.

**36.** Удари долі були поодинокими тільки в давні часи. В нашому ж суперечливому світі вони щедрі аж до марнотратства. Скажімо, твій комбайн простоє тому, що з нього зняли деталь, яка зламалася в Самуся, але долі й цього видається не досить, і вона насилає на тебе ще Самусевого брата Давидка, точніше, й не самого Давидка, а його молоденьку дружину Роксолянку.

Давидко привіз її до Світлоярська взимку аж з-під Карпат, з якогось Рогатина, про який ніхто й не чув, навіть Одарія Трохимівна, попри всі її знання географії. Давидко метався до Львова по якісь матеріали для районної сільгосптехніки, там заскочив і в той Рогатин, миттю назирив собі гарну дівчину, підхопив її на машину — ось і жінка, радується-веселися!

Роксолянкою її прозвали в Світлоярську, хоч насправді була Мирослава. Була — то й будь, а тут зватимешся по своєму норову. Норов же виявила через три дні.

Пішла по Світлоярську в якомусь небачено безсоромному розкіді ніг, наставляла на кожного молодого чоловіка маленький носик свій, розтуляла гарні рожеві губенята, високо скидала тонкими брівками:

— Оце такий ваш степ? Пхи! А я з Рогатина, звідки й Роксоляна. Не чули про Роксолянку? Таж вона стала турецькою султаншею! Була дружина Сулеймана Пишного. Уся Європа їй до ніг падала.

І йде собі далі, а ногами так «роксолянить», що не дай і не приведи, і не хочеш, а очі слідом летять.

Давидко не дуже переймався своєю молодою жінкою, він був чоловік зайнятий, головне — привіз, мав у себе вдома, а далі хай воно йде, як ітиметься. Може, через чоловікову неувагу, може, через нудьгу, а може, й з інших причин, але Роксоляна накинула оком на молодого золоточубого комбайнера Левенця. Коли ж почула самусівські глуми про левине серце Гришине, то тут уже й геть загорілася, уявивши себе бодай на день чи на якусь там годину володаркою такого незвичайного хлопця.

Вона докладала відчайдушних зусиль, вистежувала кожен Гришин крок, вдосвіта, коли траплялося заскакувати йому додому змінити сорочку, Роксоляна неодмінно наvertsалася йому на очі напівголою, мовби щойно вискочила з постелі й вигулькнула за хвіртку подивитися,

хто там так рано пригримів мотоциклом. Коло комбайна жінкам робити було нічого, але Роксоляна знаходила привід побувати на полі, де косив Левенець, бодай раз чи двічі. Іноді навіть зривала свого Давидка від братового комбайна і ходок дві-три примушувала робити до Гриші, сама сидючи в кабіні біля свого недогадливого чоловіка.

Все марно! Бо хто б же спромігся простежити кожен найнепомітніший вчинок Роксоляни, зв'язати все те до купи, та ще й прив'язати до такого безневинного хлопця, як Гриша, навіть за умови, що він (цілком теоретично й умоглядно!) мав левине серце? Самому Гриші й не снилося, щоб за ним упадала заміжня (хоч і молодша за нього) жінка (хай і з гарненьким носиком), бо коли й випадала йому в житті хвиля спрямувати свої думки на ватавно-високе (а таких хвиль назбирувалося дедалі більше), то летіли вони не через дорогу до садиби Самусів з їхньою Роксоляною, а до Щусевого лісництва. Але думки ці були мов струм невисокої напруги, який не може подолати опору дротів і губиться при передачі на далекі відстані. Думки хоч і летіли, але ніяк не долітали. Потрібен був поштовх, підсилювач, може, додаткове джерело енергії, а то й просто випадок.

Нікчемність подій може іноді доходити до анекдоту. Читай і смійся. Але натикаєшся на таке навіть у романах про поле слави і поле бою.

У самий розпал жнив, коли сонце пекло немилосердно, коли на комбайні все шкварчало і мало не тріскався од пересихання навіть бочонок з водою, коли важке пшеничне зерно било в усі комбайнові решета з такою силою, ніби то були золоті зливки, і під кінець дня Гриша починав одчувати те безупинне биття всім тілом, він давав Педанові пройти загінку, а сам бігав до близького топила, щоб обкупатися і хоч трохи струснути з себе втому і напруження. Вони косили коло топила вже третій день, на завтра мали переїздити на нове поле, тому купання Гришине було останнє — власне, й не купання, а пустощі, примха, хлоп'яцтво, бо який би це серйозний світлояривець заскакував у воду, ризкуючи змити з себе не так красу й силу, як поважність?

Гриша біг до топила навпростець через купиння й кротовиська, яких повно було на зеленім лужку перед степовим прадавнім озерцем. Топило лежало посеред степу в неглибокім вибалку, береги були голі, тільки

з одного боку ріс негустий очерет, і саме там утворилася невеличка латочка твердого, небагнистого дна і вода видавалася чистішою. Там пила худоба, там купалася малеча, потрапляючи в степ, туди бігав і наш молодий механізатор. Але цього разу його «купальня» виявилася зайнятою. Він спершу й не збагнув нічого. Почув хлюпостання, ніби від табунця качок, тоді майнуло біле й ніжне, вдарило йому в очі, в груди, в саме серце, хлопець ошелешено став, ніяк не міг прийти до тями, а те біле збовтнуло водою і в просончених збризках, що сягали, здається, до самого неба, полетіло на берег, прямо туди, де стояв Гриша, за ним летіли водяні прозорі крила, не згортаючись, не опадаючи, мовби неспроможні відірватися од звабливих заокруглень, таємничих заглиблень, від ніжних неторканостей оголеного жіночого тіла, що вибрідало з води не вибрідаючи, вибігало не вибігаючи, втікало від стороннього ока не втікаючи, а в дивній протиприродності постаючи перед тим оком у всій своїй гріховній принаді.

Гола жінка! Скільки їх уже купалося в наших романах і фільмах, а кожному постає, мов об'явлення Іоанну Богослову на острові Патмос. І якісь голоси невідомі лунають, і хтось кричить, і серце рветься з грудей у героя. Закричало й у Гриші. Забилося в грудях, приголомшило, запаморочило: «Втікай! Втікай од неї!»

Ще й не розпізнавши жінки, не збагнувши, що то Роксоляна, він, як стояв, крутнувся на місці й чимдуж припустив по кротовиську, аж десь, мабуть, кроти перелякано шулилися в своїх глибоких сховках. Та хоч як швидко біг, Роксоляна його наздогнала, випередила, стала перед ним. Коли ж Гриша хотів звихнути вбік, ухопила його за сорочку.

— Стривай! Куди? Це ти сховав мій одяг?

Аж тепер він упізнав Роксолян, і йому трохи стало легше. Все ж сусідка. Заміжня жінка (хоч яка там жінка в дев'ятнадцять років!) Але ж гола!

— Не бачив я твого одягу. Здуріла! Я тільки від комбайна.

— Коли не ти, то хто ж його сховав?

І тернулася об нього боком, стегном, грудьми. Мокра й гола! Жах! Він знов гнучко вивернувся, а вона, заливаючись сміхом, простягла тонкі руки (ніби ще довші, ніж її безсоромні ноги), пальці заворушилися перед самими очима в Гриші. Втікай, втікай од неї!

Але для втечі треба було знайти причину, щоб пояснити цій ошалілій жінці. Що пояснити? Ага, зберегти честь. До чого тут честь? Гриша боявся звести очі, він вбив їх у землю, щоб не бачити Роксоляни, але вона, мовби вчуваючи виміри того заборонного кола його цнотливого погляду, з веселим нахабством переступила межу.

— В тебе ж ноги в багнюці! — мимоволі вигукнув Гриша, сам не знаючи, навіщо те каже.

— Пхи! — пирснула Роксоляна. — То вниз, а вгору вони чисті, такі чисті...

І знов насунула на нього, як тепла біла хмара. Втікай і рятуйся! (Втечу в такому випадку не слід розцінювати, як слабкодухність і нерішучість, бо, як пояснив авторові доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, ще у Вергілієвій «Енеїді» — пісня друга, рядок 638-й — сказано: «О ви, у кого не зачепила старість крові, і сили міцні, і тіла виносливі ваші, ви й утікайте!» Що ж до еротики, то нею насичений був уже античний роман. Ось кілька імен на вибір: Геліодор, Ксенофонт Ефеський, Харитон, Лонг, Апулей. Коли герой утікає, авторові лишається тільки взяти з нього приклад).

Гриша рвонув по кротовиську цього разу вже з такою швидкістю, що Роксоляна не зуміла його наздогнати, попри свою відсвіженість купанням і, звичайно ж, незважаючи на всі гріховні наміри. Бо гріховність не захочується й не нагороджується, а тільки карається!

— Чи за тобою гналися? — подивувався Педан, коли Гриша, цілком вичерпаний, забрався до нього і не став до штурвала, а тільки знесилено махнув рукою, мовляв, веди комбайн далі.

**37.** Як сказав один самодіяльний сільський філософ: «Все рухається, перехрещується, сплітається й верещить». Неприпустимо рішучі дії Роксоляни не дали для неї ніяких наслідків, зате штовхнули Гришу туди, куди його вже давно мали понести його молоді ноги.

Котя.

Ви пам'ятаєте оте чорнооке дівча, що сиділо за столом навпроти Гриші Левенця на заняттях тракторного гуртка і на всі його намагання налагодити контакти відповідало на диво стислою і водночас вичерпною форму-

лою: «Відчепись!» Автор схильний вважати, що такого енергійного вислову людство ще не знало. А коли й знало, то ніколи не вміло надати йому такого універсалізму значень і застосувань, як це могла зробити Котя. Чи то вживала вона це слово як своєрідну ритуальну формулу, чи в його справжньому рішучому значенні, чи внаслідок автоматизму мислення, виробленого в даному випадку не під впливом лінкуватого-спокійного батька Щуся, а скоріше матері-циганки Лейли (світлоярівці звали її Олеля), — хоч якими мотивами керувалася Котя, виставляючи своє «відчепись» проти чоловічо-хлоп'ячої половини людства, але діяло воно досить недвозначно і, сказати б, в односторонньому порядку: всі од неї одскакували, як той горох з прислів'я від твердої стіни. Відскочив свого часу й Гриша і так далеко, що вже ось скільки років не міг подолати відстані, яка утворилася між ним і Котеною, хоч якась сила й штовхала його до того долання.

Силою такою, як висловився б доктор Варфоломій Кнурець, були закони природи, Гриша ж вважав: Котя. Бо хоч і не вийшло з неї професора, і повернулася вона знов у лісництво до свого повільного в словах і думках батька Щуся і до меткої чорноокої, як і сама, матері Олелі, і в Світлоярську не прославилася ніякими трудовими подвигами, бо зайняла скромну посаду виховательки в колгоспному дитсадку, та зате степова природа зосередила в дівчині стільки своєї сили, краси й щедрості, що мимоволі брало тебе диво: як може вміститися в одній людині таке добро!

Світлоярівці вважали, що головне в цьому ділі — харчі. Повітря до уваги не бралось, бо тут його — хоч греблю гати, дихають усі досхочу, щоправда, в лісництві там воно трохи не таке, як у степу, але ж тут і степ, і ліс поряд, дихай, де хочеш. А от харчі в кожного свої. Лісник Щусь хоч і ледачкуватий чоловік, але на такій посаді харч сам у руки плыве: і звір, і риба, і своє власне, й від людей — то за дровину, то за деревину. А тут ще чоловікові щастя випало — має жінку Олелю. Сам би він ніколи не знайшов тої циганки, бо неповороткий, хоч і хитрий. Так вона сама прибилася з далеких країв, ніби послана була якимись вищими силами для ошчасливлення Василя Щуся. Це Олеля примусила Щуся продати коней, корову, телят і навіть собак, яких він мав, і придбати нових, вишукуючи по всьому району і вибираючи тільки рябої масті: рябі кобили, ряба корова,

рябі телята, навіть собаки рябі. Сміх і гріх! Увесь Світлоярськ реготав, коли Щусь робив свій урочистий виїзд на парі рябих кобил, за якими бігли рябі лошата, а все це супроводжували три величезні рябі собацюри. Чи чоловік здурів, чи йому в очах рябіє? А Щусь покурював та посміювався, різав бичків, обдирав, вичинював рябі шкури, собачі стриг теж під телячі, складав собі, чогось ждав. І, справді, дочекався. Повалили до нього в лісництво мало не з самої столиці новими «Волгами» модні дами, платили за шкури дурні гроші, бо з закордонів, виявляється, прискочила шалена мода на жіночі шуби з рябих лошат і з рябих телят. Про собак у моді не було чутно, але хто там розбере? Світлоярівці тільки руками розводили: «Як міг довідатися чоловік про таку дурничку? Не інакше — його циганка Олеля. А тепер гроші гребе чорно!»

Ну, а коли в батька є гроші, то яка дочка в нього виросте? Котя налилася соком, силою, красою, була туга, як комбайновий скат — хлопці од неї так і відскакували, хоч незримі сили дівочого магнетизму й тягнули їх до лісничкової доньки непереборно й постійно. Гриша до часу тримався на безпечній відстані, мабуть, ще й досі пам'ятаючи оте «відчепись» з тракторного гуртка, але рано чи пізно мав поповнити ряди невдалих Котиних залицяльників, і безсоромна Роксоляна тільки прискорила неминучий процес, поклала кінець хлопцевим ваганням і побоюванням.

Жнива для механізатора — це мовби вогонь для того казкового птаха фенікса, що згоряє, а тоді відроджується з попелу. На жнивах або згоріш без остачі, або візьмешся попелом, і ніякі баєчки про фенікса тебе не порятують. Тут людина працює ніби за все своє життя — минуле й майбутнє, — тут беруть не силою, а витривалістю, вмінням, найвищим артистизмом у роботі, самозреченням і самовідданістю.

Гриша косив пшеницю, майже три доби не злязачи з комбайна, і косив би далі, та Педан зігнав його з містка і відправив поспати.

— Хоч часину передрімай! — гримав він на свого молодого комбайнера. — Всього не скосиш. Пшениця — це така штука: ти її скоси цього літа, а на той год знов наросте! І кінця-краю немає.

Гриша насилу доплентав до вагончика, впав на ліжку, заснув умить, хоч дерев'яний вагончик аж курів од спеки

і чоловік у ньому почувався, мов варений рак. Але ж три доби неспання!

Вчені давно вже сперечаються, коли чоловік краще відпочиває вві сні: чи як бачить сні, чи як не бачить. Велике діло — наука! А тут падаєш на вузьку залізну коєчку — і без ніякісної цікавості до проблеми, чи тобі щось снитиметься, чи не снитиметься. Але, мабуть, саме тоді, коли ти до чогось цілковито байдужий, воно й летить тобі просто в руки. Не встиг Гриша провалитися в свій комбайнерський блаженно-тихий після гуркоту й ревіння СК сон, як був безжально вирваний, викрадений з країни тиші й спочинку і кинутий навщось у Прядивку, яка залишилася в залитому водою Карповому Яру і не знати як могла опинитися тепер у степу. Гришу мочили в Прядивці, мов горстку конопель, невідомі злі сили тишилися з його безпомічності й безсилля, його мало не втопили, а тоді кинули до берега на мілке, і щось біле, липке й важке навалилося на нього і стало лоскотати. «Русалка! — перелякано подумав хлопець. — Залоскоче до смерті!» Хотів прокинутися, але від лоскоту його вже почав розбирати сміх, хлопець спершу стримувався, тоді пирснув, залився реготом, сам не впізнавав свого голосу, дивувався й лякався, але реготав ще дужче, поки й прокинувся, знову не знав, чи спить, чи не спить, бо реготало далі — в ньому чи на ньому, якесь чортovinня, мана і мара! Він розплющив очі, махнув руками, натрапив на м'яке, гаряче, чуже! Нічого не бачив, не розумів, був облитий потом, ніби скупаний, і геть сп'янілий від втоми й від невдалого, так безжально перерваного сну.

— Що це? — промимрив хлопець.

— То ти не бачиш? — прошепотіло коло його вуха і обпало таким гарячим, що навіть Гришин піт видався холодним.

— Хто? Що за дурниці! — вже сердито крикнув хлопець.

— Таж то я — Роксоляна, — спокійно сказала мара і мовби відсунулася ображено від Гриші, бо враз стало легше дихати.

— Чого ти тут? — Вже остаточно прокинувшись, він сів на коєцці, тер очі, дивився й не дивився на клятушу молодичку, що світила перед ним голими ногами.

— А від грози сховалася.

— Видумала! Де та гроза?

— Поглянь-но.

Він визирнув не так з бажання переконатися, як щоб не мати в себе перед очима чортячої спокуси. Небо чорніло тучею, яка наповзала з Дніпра швидко й похмуро.

— Справді! — крикнув Гриша ніби аж зраділо. — Спасибі, що розбудила!

— Пхи! — встигнув він ще почути в себе за спиною, але далі не слухав, стрибнув з вагончика, побіг до комбайна.

Механізатора можна б зрівняти з міністром або з народним артистом: усі тебе знають, завжди тебе видно, нічого не сховаєш і не приховаєш. Усі знають, де ти з комбайном чи трактором. Поїдеш мотоциклом — бачать куди. Вип'єш чарку — відомо, чим закусував. Така плата за популярність.

Але є в цьому становищі й переваги. Скажімо, ніхто не зможе підступити до тебе непоміченим, а це набуває особливої ціни, коли стосується людей небажаних. Гриша не те що не бажав зустрічатися з Роксоляною на одинці — він панічно боявся цих зустрічей після випадку коло топила. Але проклятуща молодичка мовби заповзялася довести свою підступність і робила неможливе: влучала хвилини, коли можна застукати хлопця на самоті. Після вагончика вона недовго й ждала. Гриша возив трактором силосну масу з кукурудзяного поля, на силосному комбайні був сам Безкоровайний, тільки встигай підставляти порожні причепи, Левенець ганяв між лісопосадкою і чорно-зеленою стіною кукурудзи, розминався з Самусем, якого теж поставили на возіння, бо попсував би з своїми швидкісними темпами половину кукурудзи, коли б дали йому комбайн. День минав без пригод, весь у розміреності й несамовитому темпі роботи. Але тій розміреності поклала край витка жіноча постать, яка вистрибнула з височенної кукурудзи мало не під колеса трактора, і Гриша, клянучи гібридну кукурудзу, яка вибехкує до самого неба, тітку Лисичку, що домагається небаченої густоти посівів, і, звичайно ж, розпроклятушу Роксоляну, яка заповзялася згнатьбити його перед усім Світлоярськом, — ледве встиг загальмувати.

— Якого чорта! — крикнув він, хоч і знав, що Роксоляна за клеткотом мотора нічого не почує. Але не станеш же глушити мотор, щоб вона почула твої не вельми лестиві слова. Та Роксоляна не дуже й прислухалася. Ха-

паючись за що попало, вона вже задирає безсоромну свою ногу, шукала приступку, норувала до Гриші в кабінку. Він замахав на неї руками, показуючи, що місця немає, кабінка для одного, для тракториста, але з таким самим успіхом він міг би махати перед клубком переко-типоля, який з підстрибом летить на тебе, гнаний вітром. Роксоляна знайшла точку опори, вміло видряпалася вгору, без Гришиної помочі відчинила дверцята кабінки, вместила поруч з ним на жорсткому, не особливо чистому, треба визнати, сидінні, штовхнула Гришу гарячим стегном.

— Либонь, підвезеш?

Він зозла хотів рвонутися з місця, але педаль муфти зчеплення конструктор вмістив чомусь далеко лівобіч од тракториста, саме там, де тепер сиділа Роксоляна. Хлопець наосліп, завченим рухом послав ногу до педалі, але натрапив на Роксолянину литку.

— Ти мені заважаєш! — крикнув він.

— То ж чому? — засміялася Роксоляна.

— Ноги твої. Там педаль муфти! — намагався він пояснити.

— То що я мушу? Задерти ноги?

От життя: селекціонери виводять гібридну кукурудзу, в якій може сховатися жирафа — не те що хтива жіночка, конструктори втуляють педаль саме в той закуток кабіни, де може опинитися кохана дівчина або ж така причеплива молодиця, і тоді спробуй туди прорватися!

— Посунься! — звелів сердито Гриша. Але Роксоляна витлумачила його веління в свій спосіб: не відсунулася далі, а присунулася ще ближче. От що таке неточність термінології!

Вискочити з кабіни й утекти Гриша не міг, бо це було однаково, що полишити зброю на полі бою. Пригортатися з цією окаянною молодницею теж ніяк не випало.

Хоч з шапки вбийся!

Зціпивши зуби, червоний від сорому й злості, він усе ж проринув крізь її чіпкі ноги, витиснув зчеплення, увімкнув передачу і погнав чимдуж до силосних граншей.

«Ну, більше ж ти мене не впіймаєш! — мстиво думав Гриша, мовчки відбиваючись від Роксоляниних штурмів.— Досить з мене! Нароксолянився по саме нікуди! Ох і нароксолянився ж!..»

Треба сказати, що Гриша не вельми поспішав з справами дорослими, може, несвідомо й далі тяжіючи серцем до світу дитинства, може, пам'ятаючи давню хліборобську істину, що рання весна — безплідне літо, а може, сподіваючись зустріти дівчину таку ж добру й лагідну, як він. Коли б Роксоляна не була заміжною і не відзначалася безсоромністю, то, може, й заспокоїлося б чисте Гришине серце від близькості з нею? Але вона тільки налякала хлопця і кинула його туди, де ніякого добра для нього не було. Наткнувся одразу на довготривалу вогневу точку, на фортецю з круговим обстрілом, на чорта в спідниці. Гриша неминуче мав потрапити в той необмежений розряд чоловіків, який визначається словом «жертви», бо перед жіночими чарами ще не зміг вистояти жоден з представників цієї мужньої половини людства, починаючи від Адама і мудрого царя Соломона, кінчаючи дядьком Обеліском і Самусевим Давидом, який на свою голову привіз Роксолянку аж з-під Карпат.

Котя не належала до сучасних дівчат жодною рисою! Коли Гриша все ж наважився (вже пізньої осені, коли закінчили копати буряк і техніку затягли на механізаторський стан) зазирнути до дитсадку, Котя зустріла його не те що без захвату, а мало не вороже:

— Чого це ти?

— Зайшов поглянути, як ти виховуєш підростаюче.

— Роксоляни мало — дивитися?

— Та що ти, Котю! Це ж плітки!

Він почервонів, не радий був, що прийшов сюди, боявся звести очі — чи не чує хтось Котиних слів про клятушку Роксолянку. І хоч би ж тобі що було!

— Порозставляй он стульчаки! — звеліла Котя, так ніби Гриша був тут нянею.

В кутку кімнати безладно звалені були різнобарвні емалеві стульчаки. Мабуть, з півсотні.

— Навіщо їх розставляти? — подивувався хлопець.

— Дітей після обіду садовимо. Перед сном.

— Усіх садовите?

— Усіх.

— Не коли хто захоче, а отак — організовано?

— Жди, поки хто захоче! Розставляй!

Ну, виховання! Гриша, ясна річ, не знав ні дитячого садка, ні емалевого стульчака, ні примусового сидіння й надимання. Він хотів поспитати Котю, чи у всьому

з дітьми ведуться так суворо, як з оцим пообіднім висиджуванням на стульчаках, але вчасно стримався, збагнувши, що наробить собі лиха.

— Кінчаєш роботу пізно? — спитав.

— А тобі що?

— Ну, тепер рано темніє. А я тут поряд, на стані. Міг би тебе провести до лісництва.

— Сама втраплю.

— Та й багнука он яка.

— Чи на руках понесеш?

— А що?

— Відчепись із своїм носінням! Батько машиною сьогодні забере.

— А завтра?

— Завтра буде видно.

...Машина в Щуся була така, як і ряба худоба: на сміх людям, але з прихованими хитрощами і придбана теж не без втручання циганки Олелі. Кузов од старого «Москвича» ще найпершого випуску, але мотор і ходова частина — не інакше як з броньовика, бо машина долала будь-яку багнуку, вибиралася з найглибших снігів, з низини, де містилося лісництво, Щуць видобувався на гору до Світлоярська з такою легкістю, ніби й не на машині, а вертольотом, отих страшних п'яти кілометрів, що відокремлювали Світлоярськ і не від шосе, а від усього світу, для Щуся просто не існувало, — і все завдяки його машині. Вона ніколи не ламалася, працювала на бензині всіх марок — од найнижчої до найвищої, мабуть, могла б працювати й на мазуті, навіть на дьогті, гаража для неї Щуць не будував, цілорічно стояла вона під відкритим небом, узимку, коли вночі випадав надто великий сніг, лісник часто не міг знайти, в якому заметі зарито його транспортний засіб, але відкопана машина бадьоро заводилася і готова була долати всі ймовірні і неймовірні перешкоди. Користувався нею Щуць тоді, коли власники машин зніжених — всіх отих «Жигулів», «Москвичів», «Волг» — дбайливо ховають їх до гаражів, змашують-перемашують, піднімають на колодки, закутують і закушкують. Робив урочисті виїзди із своєю циганкою в гості, в райцентрівські магазини, тепер, виходить, возив з роботи Котю.

А що треба механізаторові? Коли неспроможний одразу знайти шляхи підходу до дівчини, то до машини й шукати не треба! Гриша підстежив, коли пізно

ввечері Щусь пригримів на своєму «броньовику» по дочку і вже був там, вже крутився коло машини, виявляючи таку бурхливу цікавість, що помітно було навіть у темряві і навіть такому лінивому чоловікові, як лісник.

— Чого це ти крутишся? — виждавши скільки треба, тобто викуривши довжелезну цигарку і сплюнувши відповідне число разів, спитав Щусь.

— Інтересуюсь вашим «Москвичем», дядьку Василю.

— Бреши другому! Тебе від твоєї техніки та оце протягло б до мого тарантаса?

— Дивлюся, що у вас фари не горять.

— Без фар дорогу знаю.

— Все ж таки — як без світла?

— Ти й без світла мою Котю побачиш! Інтересуєшся, то так і кажи! Залазь до мене.

— А Котя?

— І Котя вміститься. У цій машині не таке вміщалося. Диких кабанів возив!

— Живих?

— Встрелених. Залазь!

— А Котя не буде проти!

— Питаєш! Що то й за дівчина, коли вона не опинчається! А ти не лякайся.

Котя не здивувалась, побачивши Гришу в машині, мовчки вместила на задньому сидінні.

— Куди вас одтарабанити? — добродушно спитав Щусь.

— Може, в кіно? — несміливо запропонував Гриша. — Сьогодні в Будинку культури нова картина.

— Одчепись із своїм кіном, — незлобиво сказала Котя.

— А чо' б тобі й не піти? — озвався Щусь. — Чи додому кортить горшки матері перемивати?

Горшки виявилися переконливішими за Левенця, бо Котя замовчала, і лісник попровадив свого «броньовика» по головній вулиці Світлоярська до центральної сільської площі.

Кіно не принесло особливої радості. Там показували любов за сто чотири хвилини. Хлопець побачив стюардесу, одразу повів її до себе додому і... Так усе просто, як чхнути. А тут лиш доторкнувся до Котиної руки, і вся темрява як тисяча гадюк: «Одчепис-с-сь!» Ну, як тут житимеш!

У природі відбувалися звичні зміни — три місяці осінь, три місяці зима і вічна весна, але Гриша за цей час не просунувся в своїх завоюваннях ні на п'ядь. Хоч з якого боку підходив до Коті — відскакував і відлітав. Мовби й не проти його прихильності — і в кіно, і додому, і туди, й сюди, але завжди й на всі випадки в неї, як заклинання: «Ану ж відчепись!», «Ану ж не чіпай!», «Ану ж не чіпляйся!», «Ану ж зачепи!»

Формулюваннячка — хоч дипломатам подавай для їхніх балачок про суверенітети й невтручання.

Гриша міг би розповісти Коті про такі страшенно цікаві речі, як герметизація комбайна, заміна двох агрегатів, удосконалення третьої очистки. Але після всіх отих «одчепись» він тільки гмикав, чмихав, його природний розум вступав у нерозв'язане протиріччя з умінням вести бесіду. Котя ж неначе тільки й ждала цього, вона, мов синиця з гілки на гілку, легко перепурхувала від свого дитсадка до модної пісні, від космосу до халтурного фільму про любов, а тоді незмінне: «Ану ж одчепись!» Гриша не міг стямитися, з яких віддалених століть прискочила в наш світлий радянський час ця понура формула людського недовір'я і обурливо-непотрібної перестороги!

Гриша пробував ударитися в обхід.

— Тю! Котю, що то в тебе на щоці?

— Де?

— Та ось же. Дай покажу.

Та за руку. Та цмок її пальчики! А вона вільною рукою по щоці Гришу — лась!

— Ану ж не чіпай!

Теж мені залицьальник! Вже коли цілувати, то обидві руки водночас. Але як? Тут безсилим виявився б сам Варфоломій Кнурець, бо в діях людства ще не траплялося, мабуть, таке непокірливе створіння, як Котя.

**38.** У Щуса на садибі в ямі сидів єнот і вночі майже чоловічим голосом кричав: «Еге-ей!» Єнот, ясна річ, ніяк не міг належати до Гришиних ворогів, але, хоч як це малоймовірно, накликати своїм криком суперника хлопцеві зміг.

Вже почалася весна, в розпалі була посівна, вдень і вночі механізатори гиніли в полі, і все ж Гриша уривав часину, щоб заскочити до лісництва пізнім вечором

і одержати свою порцію «Відчепись!». Він уже придбав собі «Дніпро» з коляскою, Щусі добре вивчили звук його мотоцикла, можна сказати, звикли. Лісник часто виходив зустрічати хлопця і дуже шкодував, що той некурящий і з ним не постоїш мовчки, покурюючи та попльовуючи в темряву, де повітря — мов те вино. Так він вийшов і того вечора, який мав стати переломним з багатьох міркувань, не дуже й придивлявся до мотоцикліста, не зауважив, що той ніби вищий за Левенця, стояв собі, курив, ждав, поки той підійде. А той чомусь не йшов, теж стояв, мовчав і домовчався, поки єнот з своєї ями гукнув: «Еге-ей!»

— Все правильно! — сказав вдоволено мотоцикліст, і Щусь тільки тоді впізнав Самуся.

— Тю! — подивувався він. — Чого це ти прителюєшся? Посівна, а вас чорти носять. То ростучий механізатор вчашав, а це вже й ведучий?

— Все правильно, — повторив Самусь. — І посівну кинув, і ростучого випередив. Що то там у ямі в тебе, дядьку Василю, кричить?

— А єнот.

— Де взяв?

— Упіймав.

— Питаю — де?

— А яке твоє діло?

— Питаю — значить, діло. Я член товариства мисливців. У судді Верещачки.

— І що? Судитимеш? За дикого звіра?

— Все правильно. Читав у газеті? За змії судять. Наловив один у пустині торбу зміюк, йому й припаяли триста кербелів штрафу! Бо народне добро!

— Гадюки — добро? Та ти здурів!

— Зміїний яд, чув? Ліки від радикуліту.

— А в мене радикуліту нема, — сплюнув Щусь. — Ходімо краще, там моя Олеля таких кишок сьогодні наготувала, що й мертвий оживе, як попробує! Пізно ти приїхав. Побачив би, як у мене тут за дубами заходить сонце. Ну! А як сходить! Отак приїдь сюди, поклади мотоцикл у траву, ходи й дивись, як воно сходить, як піднімається туман, як висихає роса.

— Дурний час треба мати.

— Сам ти дурний. То йдеш? Борщ там теж сьогодні. З свининою.

Самусь мовчки пішов за Щусем. Високий, спина дов-  
га, як у коня, а обличчям вродливий, як чорт. Чоловік  
би як чоловік: і передовий механізатор, і заробляє,  
слава є, а щось у ньому не так, як у людей. Нагадує  
механізми, з якими завжди мав справу. Вже тобі ніби  
не чоловік, а трієр або кормоподрібнювач.

До борщу й до свинячих кишок знайшлася пляшка,  
пили по чарці, циганка крутилася довкола Самуся як  
ведена, а він тільки запихався та поблимував своїми  
окулярами. Він терпіти не міг, коли хтось говорить про  
борщ, як його затовкують салом, чи про свинячі кишки,  
чи їх начиняють пшоном, а тоді в макітерці ставлять на  
огоні цілий день у гарячу піч, щоб умліти. Він просто поїдав  
їх смачне, зовсім не цікавлячись, яким чином воно го-  
тується і де береться. Чи може такий чоловік хоч чимось  
цікавитися? Щусеві, попри його спокій, уже почав ури-  
ватися терпець (бо не приїхав же справді Самусь заради  
внота!), він зиркав на дружину, поглядом підохочуючи,  
щоб вона спробувала випитати в гостя, чого він пожа-  
дував, але циганка крутилася собі далі та напихала Са-  
муся своїми витребеньками. А той їв, як кінь, і не міг,  
здається, паїстися — теж, як кінь.

Аж тут загримів ще одиє мотоцикл, але замовк, не-  
вчасе подавившись, мабуть, наткнувшись на Самусеву  
техніку, а за хвилию в хаті з'явилася Котя. Вона вдала,  
що не помітила гостя, пройшла до хатини, але дверей  
за собою не зачинила, так що лісник міг гукнути до неї  
через поріг:

— Котю, а глянь, хто це в нас?

— Чи ба!

Вона вийшла, мружачись од яскравого світла, блим-  
нула на Самуся ще більшими, ще чорнішими, ніж у нього,  
очима. А той її за руку — хап!

— Ану ж відчепись! — почув він негайний ультима-  
тум у відповідь на свої протизаконні дії... Але те, що  
лякало й наповнювало розпачем Гришу, лише звеселило  
Самуся.

— Все правильно! — зраділо вигукнув він. — Відче-  
пись, аби не перечепивсь, а коли й зачепишся, то, зна-  
чить, не почепись і не вчепи, а таки ж підчепи!

— Ич, цицерон-макарон! — зареготав Щусь. А Котя  
знов у хатину, та в віконну раму — штовх, та в садок —  
плиг! А в садку стояв під деревом Гриша і був, як за-  
ведено казати в таких випадках, ні живий ні мертвий.

Стрибнула до нього лише для того, щоб він у мільйонний раз почув «Відчепись!», але ж стрибнула!

— Невже Самусь? — спитав Гриша, який уже давно впізнав і мотоцикл, і голос його власника, що долинав з хати.

— А тобі неоднаково?

І хоч плач, хоч скач.

Найзагрозливішим було те, що Самусь приїхав мотоциклом. Машина та обидва мотоцикли (бо мав їх два) слугували йому тільки в особливих випадках. Як усі Самусі, він був ощадливий, економний, попросту — скупий і жадібний. Тому власну техніку беріг, а з колгоспної брав навіть більше, ніж вона могла дати. Всі це бачили, і всі мовчали, бо треба ж мати свого передовика, а ще не народився той, хто перевищив би Самуся. Самусь їздив обідати трактором, а то й самохідним комбайном, трактором же їздив на всі збори, до магазину, до контори, до молодиць — вдів і розведених — так само. Його приймали, бо молодий і незжонатий, та ще й Самусь, але й не давали особливо розсиджуватися, бо сором перед людьми. Найбільше, що міг мати від молодиць, — чарку та сала з цибулею на загризання. Решта — зась. Не станеш же цілуватися, коли під хатою трактор гарчить на все село і люди сміються: «Вже Самусь у Дуньки!», «Вже в Наталки!», «Вже в Мотрі». Де трактор, там і Самусь. І щоразу до іншої. Виходить, у чоловіка ніяких серйозних намірів, а коли так — з богом та й до порога.

Самусеві вже було за тридцять, а він ні одружуватися, ні хоч би закохатися. Так ніби чоловік не знав, що таке любов, симпатії, переживання. Коли ж гримотів трактором до тої чи іншої молодиці, то, мабуть, просто хотілося йому в ту мить жінки так само, як хочеться хліба, води, спати.

А до Щуся прискочив, бач, мотоциклом і в темряві, та ще й пору вибрав таку гарячу. Так і всю посівну в колгоспі під загрозу можна поставити: один механізатор зривався щодня до лісництва, а тепер цілих два!

Гриші дуже хотілося обговорити всі ці проблеми з Котею, але, одержавши своє чергове «Відчепись!», він змушений був котити мотоцикл далі від лісничової садиби, щоб не нагадувати торохтінням про себе зайвий раз і їхати на тракторну бригаду з серцем, в якому

шкреблися навіть не традиційні миші, а всі знані й незнані сільськогосподарські гризуни.

Ну ж Самусь! І чого йому треба в Щуся?

А Самусь узявся за діло так, як він брався за все. Щовечора котив до лісника, їв смачні циганчині борщі, пив Щусеву горілку, слухав, казав «Усе правильно!» Коли ж появлялася Котя, норовив ухопити її за що доведеться і зовсім не ображався на дівчаче «Відчепись!», а її стрибань у вікно до Гриші Левенця мовби й не помічав.

Чудеса в решеті!

Щусь ще ніколи в житті так не тішився. Йому подобалося велике суперництво, оця неоголошена війна між двома механізаторами, подобалося ще більше гра, яку вела його Котя з ними обома і з ним самим. Він бачив, як Котя обкручує довкола пальця обох хлопців і його з циганкою, але знов і знов захоплював і навіть провокував цю безконечну гру, сидів після щедрої ситої вечері, дивився, як Котя вистрибує у вікно, бачив усе, покурював, посміювався. Хай покажеться, поки молоде! Циганка Олеля вела себе ще загадковіше. Співчувала і Самусеві, і Гриші, стояла за обох і ні за кого зокрема. Допитатися в неї Щусь нічого не міг, але знав: хитра циганка щось має на гадці. Має, то й хай. Тут головне було не в циганці, й не в Коті, і не в молодому Левенці, а в тому, що Самусі прийшли до Щусів! Прийшла коза до воза та й сказала: «Ме-ке-ке!» Зламали роги найславетнішому Самусеві, відмовився од своєї свинячої звички їздити до людей трактором, забув про посівну, сидить тихий та добрий у хаті й терпить усі Котині вибрики! Всі прикмети вказували на те, що настає небувале вознесення Щусів, і якою ціною! Ціною, можна сказати, принизливого впокорення Самусів у особі найвидатнішого, може, чоловіка, якого за цілі віки зміг сплодити цей рід.

Чи треба казати, як кортіло Щусеві підігнати події! Але він не квапився. Перше — що мав натуру повільну й терплячу. Друге: йому однаково було, кого вибере Котя, бо, коли Самуся, тоді для Самусів вічна залежність од Щусів, коли ж Левенця, то Самусям вічна ганьба й приниження, що знову ж грає на дудку Щусів. Третє: він боявся сполохати Котю, бо вона була як ляклива пташка або дике звірятко — махни необережно рукою, і все пропало. Полетить, побіжить, утече

забереться в найглибші нетрі дівчачої неприступності, віджене від себе своїх дивних (але ж і цінних, чорти його бери!) залицяльників, і тоді знов сиди в лісництві та слухай, як завивають вітри та пугукають сичі на сухих деревах ночами. Тому Щусь виказував терплячість на рівні світових стандартів, і Котя, мовби з бажання віддячити батькові за політику невтручання і поблажливості, а може, перейнявшись Щусевими хитрощами і міркуваннями династичного порядку, від дій односторонніх перейшла до загравань з обома своїми кавалерами, вже не щовечора вистрибувала у вікно до Гриші Левенця, так що той марно тупцював між темними деревами, а розімлілий від щастя Самусь блаженствував коло неприступної чортячої дівчини і вдоволено муркотів: «Усе правильно!»

Найбільшого напруження події набули вже перед самими жнивими. Конфлікт між Самусем і Гришею Левенцем загострювався більше й більше й загрожував вибухнути якимсь не баченим у цих краях катаклізмом, але глибоко й неприпустимо помилялися всі, хто звів би цей конфлікт до мовчазного й не до кінця зрозумілого суперництва двох механізаторів за чорняву доньку лісника Щуся. Хоч зовні, надто для людей невтаємничених, могло все видаватися саме таким, але ми не можемо припустити навіть думки про здрібнення намірів і життєвих устремлінь наших героїв. Бо в душах їхніх (у зовсім молодій Гришиній і старшій на десять років Самусевій) лунали не самі лиш пісні про кохання, але могутньо гримів і марш механізаторів (слова Негоди, музика Пашкевича, виконує хор механізаторів під керівництвом Безкоровайного): «Ой прослались довгі гони, степ розбуджений дріма, заправляймо, хлопці, коні та й сідаймо, друзі, до керма. Усміхнися, Земле-мати, дзвонить колосом врожай. Перемоги здобувати ми рушаєм на передній край. Не забудуть степ і зорі, ясний місяць, темний став, як ми в клетоті моторів йшли у наступ до нічних заграв». І приспів: «Гей, могутня, дужа сила відростила наші крила, запалила нас, поріднила нас!»

З таким маршем тяжко змагатися навіть Коті. А хіба ж тут справа обмежується самим маршем?

## 39.

Світлоярськ переживав цивілізаційний шок.

Шок був несподіваний і запізнілий. Міг би виникнути одразу після переселення, викликаний безліччю прекрасних причин: архітектурою нового села, електрикою, водогоном, газом, радіо, телевізором, телефоном, небаченими громадськими будівлями, монументами на просторих площах Світлоярська, зрошувальною системою, яка поклала край залежності від примх погоди, чайною, де давали не тільки чай, а й дещо міцніше, цілим загоном сільськогосподарської авіації, який отаборився за Світлоярськом, на колгоспному аеродромі, поряд з бригадою механізаторів. Усе це сприймалося як належне, як даність, як завойоване й закономірне, воно ставало побутом, звичайним життям, іноді навіть буденністю, ніхто не захоплювався всемогутньою силою електрики й не закликав побожно перед таємничою дією електронів, три трансформатори (один коло сільради, другий коло ферм, третій коло Самусів) привертали увагу не більше, ніж колись курінь на баштані або колодязь з журавлем; газ був балонний, але світлоярівці вже очікували, коли спорудять гозопровід Оренбург — Західний кордон, щоб десь втулитися з своєю трубочкою й собі, тим часом законно обурювалися, коли траплялися перебої з завезенням балонів, і в районній газеті «Голос степу» в рубриці «Листи трудящих» скаржилися: «Доки Світлоярськ сидітиме без газу? Іншим завозять, а нас минають». Деяке збурення вніс у життя світлоярівців телевізор. І не занадто цікаві програми Українського телебачення, а також не через те, як назвав його Варфоломій Кнурець, радіологічне оскаженіння ефіру, що його виклика́ли над Світлоярськом електромагнітні поля від радіо, телебачення й високовольтних енергетичних ліній, — просто розпочалося змагання, в кого вища телеантена, в кого красивіша сталева вежа, хто вловлює більше програм; коли ж Безкоровайному його сини, які давно вивчилися на інженерів сільгоспмашин і десь працювали на тракторних і комбайнових заводах, понаварювали до його телевежі сталевих драбинок, трубок, щіток та їжаків і телевізор бригадира колгоспних механізаторів став ловити не тільки всі радянські програми і програми Інтербачення, але й Рим, Париж і дрібненькі європейські країни, тоді село кілька місяців вело гарячі суперечки про те, де вродливіші

теледикторки: в Римі, в Парижі а чи в деяких дрібненьких європейських країнах.

Не дуже стривожилися світлоярівці, не почувши жайворонка в полі, бо якось не вміщалося в голові, щоб таку гарну пташку могли витравити гербіцидами, хотілося думати, що вона просто не прилетіла одну й другу весну, як не прилітають іноді ластівки. Трохи більше стурбувалися, не почувши деркача. Все ж таки жили колись на краю плавнів, коло високих трав, і шоліта чули, як у тих травах подає голос деркач. Ніхто його ніколи не бачив (бо втікав деркач навіть од всюдисущих косарів), деркач теж нікого не бачив, він собі дирчав у травах, всі люди те чули, а він чув людей. Повесні приходив пішки з Африки, восени знов мандрував туди, так тривало завжди, а от у нове село не прийшов. Чи то збройний конфлікт на Близькому Сході, чи гербіциди, чи безліч шосе по дорозі стали на заваді. Одним словом, цивілізація.

Світлоярівцям жалко було деркача. Вони вважали, що він все ж прибігав на старе місце, але не знайшов ні Карпового Яру, ні високих трав, засумував і відкинувся, більше не з'явився.

Досить спокійно сприйняли світлоярівці зникнення різнокольорових (іноді й вельми славних) українських горілок, всіх отих «Полтавських», «Сумських», «Чернігівських», «Вінницьких», «Запіданок», «Спотикачів», «Перцівок», «Вишнівок», «Слив'янок», і заміну їх універсальною «Екстрою». Непомітно перейшли також від домашніх паляниць до сільмагівського хліба; за статистичними даними товариша Зновобрать, в Світлоярську вже не було жодної жінки, молодшої за тридцять років, яка вміла б спекти українську паляницю; пампушки, книші, пиріжки поволі забувалися, плескачі вперто пекла, здається, тільки Вустя-Чухалка, бо це була її фірмова страва, навіть славу цього села — вареники — в найпростіших їх модифікаціях (з сиром і з давленою картоплею) спробували передати в систему громадського харчування, де вона втратила свої високі якості й неповторний смак і була названа дотепниками «недоварениками». Жінки радо відмовлялися від стояння коло печі, їх влаштовував перехід на державне постачання, чоловіки загалом теж були за вивільнення жінок од деяких домашніх справ, але по їхніх тонких натурах і вишуканих, як у всіх українців, гастрономічних смаках від-

чутно вдарило збіднення раціону, і вони гірко поспівували слідом за карпатським поетом Степаном Пушиком: «Гей, ча-ча, гей, чу-чу,— я вже хліба не печу. Якби ще хтось так зробив, щоб і їсти не варив!»

Але ж як подумати, то цивілізація не в тому, що їдять, що п'ють і які птахи співають тобі над вухом. Цивілізація навіть не в машинах, виявляється. Бо в Світлоярську тих машин, тих двигунів внутрішнього згорання, тих електродвигунів було стільки, що вистачило б на невеличку країну, яка розвивається. Але шоку це в Світлоярську не викликало ніякого, сприймалося знову ж таки як даність і закономірність.

Шок був викликаний великим науковим відкриттям, яке світлоярівці зробили пізньою весною того року. Виявилось, що цивілізація не в тім, на чому їздять, а *по чому їздять*. Поки ти ганяєш машини, мотоцикли, мопеди й велосипеди по пилюзі, по багнуці, по пісках, глині й чорнозему, по баюрах, бакаях, ямах, чорторнях, рівчаках і калюжах, то хоч які досконалі ті транспортні засоби, цивілізації ти не відчуєш і на копійку. Але проклади кам'яну дорогу, та залий її рівенько асфальтом, та прокотись по ній на гумових колесах, піддаючи газку,— ото воно, ото радість, захват, запаморочення і чудо з чудес!

Від першого дня переселення на нове місце світлоярівці вперто кидалися думкою до отих кількох кілометрів багнуки, що відокремлювали їх від широкого світу. Було багато розмов, суперечок, критики й самокритики, на кожних звітно-виборних зборах колгоспу «Дніпро», на всіх засіданнях сільвиконкому нагадувано керівництву про дорогу, але Зінька Федорівна, підтримувана товаришем Зновобрать, посилалася то на відсутність коштів, то на зайнятість важливішими справами, то на потребу виконання чергових завдань, то на недовиконання зобов'язань перед державою. Нарешті, в грудні минулого року на звітних зборах Зіньці Федорівні сказано так: або кладемо шосе, або сама бери молоток і бий камінь, коли в колгоспі не можна знайти десять чоловіків та п'ять автомашин. Критика, як відомо, рушійна сила, вона зрушила навіть Зіньку Федорівну, і вже до травня в Світлоярську відкрито першу чергу майбутнього колгоспного шосе. Щоправда, оті кілька кілометрів так і лишилися в первісному стані, асфальт був прокладений тільки в самому селі по головній вулиці, що з'єд-

нувала адміністративний центр Світлоярська з фермами. Всього два кілометри сірої широкої стрічки асфальту, а що зчинилося!

З раннього ранку до пізньої ночі, з невеличкою перервою чи то на сон, чи то на збирання нових сил для нових шаленств, по асфальту з диким ревінням, на максимальних швидкостях, в чорних вихлопах спрацьованих і недопрацьованих газів, в тріскотняві, стрілянині, пахканні, чмиханні, в завиванні, скреготі, гудінні, брязкоті котилося все, що могло котитися, бігло, летіло, мчало навмання, наосліп, оскаженіло, наввипередки. Їхали машини вантажні, легкові, державні, колгоспні, власні; їхали мотоцикли й трактори, колісні й гусеничні, з причепами й охляп, по ділу й без діла; їхали елегантні мопеди й велосипеди з саморобними моторчиками, всім треба було проїхатися саме по головній вулиці Світлоярська; завертали сюди трактори з поля, заїздили навіть із сусідніх сіл («Кажуть, у Світлоярську новий асфальт поклали, давай заскочимо!»), змагалися в швидкостях, у ревінні, в двигінні, в димових шлейфах, у вихлопах, хто більше, хто дужче, хто вище пальне в світлоярівську атмосферу. Дим-димок від машин... Гай-гай, минула пора, коли на всю Україну, на весь її безмежний повітряний простір пахкали димком два слабосилі трактори: один довженківський, другий тичинівський! Тепер Світлоярськ мав пережити справжній цивілізаційний шок не так від надміру техніки, як від її неприродного, сказати б, протизаконного й злочинного скупчення на коротенькому відрізку. Якийсь школяр, намагаючись перевершити трактор «Беларусь», що посилав свої вихлопи просто в небо, пристосував до свого змоторизованого велосипеда вихлопну трубу з довжелезного гумового шланга, закріпив його на двометровій тичці і вив'юнювався поміж технікою на асфальті, стріляючи чорним димом вище за всіх. Цивілізація! Кури боялися перебігти дорогу, всі візити півнів до сусідніх курочок відмінено, відкладено на час невизначений. Коти з переляку дерлися на дерева і зеленооко блимали на те, що відбувалося на дорозі. Собаки попервах були спробували чесно виконувати свої собачі обов'язки, тобто обгавкувати все, що пробігало повз них, але вже надвечір першого дня захрипли, знесилилися, а тоді й зовсім впали у відчай і або ж несміливо сідали на власних хвостах попід парканами, або залягали в

дворах, сподіваючись перечекати це новітнє нашестя. Марні сподівання!

Шалений біг не вгавав, він ще набирав на силі, машин більшало з кожним днем, техніки прибувало як у колгоспному господарстві, так і у власному користуванні в колгоспників. Самусь, наприклад, випробував і обидва свої мотоцикли, і машину; Рекордист Іванович, що спершу їздив тільки на мотоциклі, несподівано в неділю з'явився на новенькому «Москвичі», який щойно придбав йому батько його Іван Іванович Несвіжий; навіть Гриша Левенець, хоч який спокійний був хлопець, теж піддався всезагальному шалові й пірвав на мотоциклі туди й сюди по асфальту, катаючи то свого помічника Педана, то іноді Котю, яка від політики «відчепись — не чіпайсь», мабуть, від впливом асфальту, несподівано перейшла до підступної тактики гри на два фронти і каталася тепер на мотоциклі то з Левенцем, то з Самусем. Щастя, що відмовлялася їздити з Самусем на машині, бо мотоцикли — це справа видима, тут ні прихованості, ні таємничості, ні недозволеності, які можуть процвітати в закритій машині, та ще в такого типа, як Самусь.

Ганяла по асфальту не тільки молодь, а й люди поважні, з становищем, сама Зінька Федорівна тепер те й знала, що чухкала своєю «Волгою» то від контори до ферм, то від ферм до контори; товариш Зновобрать, який ще, на жаль, не мав для сільради ніяких транспортних засобів, змобілізував для себе то «Волгу» Зіньки Федорівни, то якусь вантажну машину, то й чий-небудь мотоцикл і теж проскакував разів з п'ять чи шість на день по асфальту, приглядаючись до порядку. Навіть Петро Безтурботний вирішив змінити свій усталений маршрут од плавнів до ферм так, щоб він захоплював асфальт, і пара його гнідків сонно плентала тепер щодня посеред знесамовитілої техніки.

Хто б усе це міг пояснити і як пояснити?

Дядько Обеліск, що звик підсумовувати всі нові явища в лаконічних формулах «знищить» і «водрузить», від заяв утримувався, мабуть, теж був приголомшений небувалим явищем, попросту кажучи, був у стані цивілізаційного шоку. Щусі й Самусі були учасниками великих перегонів на світлоярівському асфальті — отож їм було не до узагальнень, висновків і пояснень. Шкільні вчителі, аж до велемудрої й досвідченої Одарії Трохимівни, демонстрували цілковите безсилля, бо вчителі завжди

безсилі перед невідомим. Доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, коли автор розповів йому про те, що відбувається в Світлоярську, став наводити якісь занудливі статистичні дані про те, скільки в якій країні машин, але це було типово не те.

— Машини, про які ти кажеш, кудись їдуть і щось везуть,— зітхнув автор.— А в Світлоярську ніхто нікуди не їде. Тут просто їздять! Може їхати й повернути через сто метрів, може виписувати по шосе кола, вісімки, може їхати зигзагами, це вже просто їзда задля їзди, як мистецтво для мистецтва. Чим це можна пояснити?

— В діях людства подібних прецедентів не спостерігалось,— розвів руками Варфоломій Кнурець.

Чи не найближче до істини підійшов найстаріший житель Світлоярська столітній дід Гнат, який сказав просто й коротко: «Все ото нечиста сила казиться!»

Досі мова йшла тільки про речі видимі. А коли взятися за невидимі?

Тоді одразу й з'ясується, що цивілізаційний шок викликано у Світлоярську не наявністю асфальтованої вулиці, і не великою кількістю техніки, і не психічним складом світлоярівців, а космічним змаганням двох начал, биятикою двох темних сил, попросту кажучи, двох чортів: старосвітського карпоярівського чортяки і модерного світлоярівського чортика.

Карпоярівський чортяка був старий і рудий, бо щоразу появлявся на світ божий з глинища, де містився засекречений контрольно-пропускний пункт до пекла й назад. Від старості поточений склерозом, як старе дерево шашелем, а від роботи в шкідливих для здоров'я пекельних цехах розкашляний і розшмарканий, чортяка мав би давно піти на пенсію, якби міг підлягати людським законам, але верховний сатана, посилаючись на чортяче безсмертя, не давав своїм підлеглим не те що пенсій і щорічних відпусток, а скасував навіть вихідні дні й щонайкоротші перепочинки. Так воно й вийшло, що старому й кволому чортяці випала нелегка доля змагатися з модерним виродком бісівського племені. Світлоярівський молоденький чортик відзначався цивілізаційною бадьорістю, зухвалістю й неперебірливістю, хворощі йому були ще не знані, тому в майбуття він дивився з оптимізмом і взагалі сповнений був здорового нахабства і зневаги до всього старого, минулого, колишнього. Ночував він не в сухій вербі або в сухій груші і не

під бузиною, як споконвіку заведено було в усіх відсталих українських чортів, а в двигунах внутрішнього згорання (в електродвигуни не залазив, бо електрика лишалася незбагненою і загрозово-неприсступною навіть для диявольського племені), харчувався нафтою, соляркою, гасом і бензинами, найбільше полюбуючи високооктанові А-76 і А-93, а коли перепало, то й «Екстрою» (це вже тільки з столичних машин, бо для місцевих її не завозили, а інтуристи, які заправляють свої автомобілі тільки «Екстрою», до Світлоярська не добиралися за браком шосе). Вдень обидва чорти ширяли над землею, відганяючи од неї дух святий, для якого часи настали й геть нестерпні: на землі треба порядкувати, але й космосу не полишиш без нагляду, бо ж люди прорвалися вже й туди. Отож віковична битва між богом і чортом над Світлоярськом не відбувалася, зате розгорілася битва між силами сатанинськими за територію, сфери впливу і ринки збуту бісівського зілля, виробів і товарів.

Карпоярівський чортяка, окрім своїх старощів, склерозу і пошкодження дихальних шляхів, поступався чортикові світлоярівському в силі ще й тому, що змушений був тепер щоразу користуватися не звичним виходом з пекла у старому глинищі, затопленому, як відомо, дніпровськими водами, а пробивався з підземних нетрів у каменоломні, пропихатися ж крізь твердий камінь — це зовсім не те, що проникати крізь м'якеньку й податливу глину, тому добирався він до Світлоярська подряпаний, пошарпаний, знесилений і жалюгідний, тим часом як світлоярівський чортик, сьорбнувши, замість кави з сметанкою, високооктанового бензинчику, вискакував з машинного або комбайнового двигуна (він залюбки міняв місця своїх ночівель) свіженький, як огірочок, дужий, гнучкий, ініціативний, винахідливий і миттю налітав на свого старомодного й неповороткого суперника.

Коли ще бог був живий і порядкував на землі, то помічено, що мав він звичку втручатися в усі події безпосередньо, доходив навіть до того, що хапав для своєї втіхи гарних жінок або й привабливих хлопчиків, як те він зробив з древніми греками, вкравши в них Ганімеда. Диявол, навпаки, хитро тримався осторонь, використовуючи в кожному темнім ділі своїх уповноважених, яких вербував серед слабохарактерних, морально й політично нестійких елементів. Почав він це з Єви, яку вмовив підсунути Адамові заборонений плід, а там як пішло, як

пішло! Але підставних осіб дияволи використовували тільки для злочинних справ між людьми. Свої ж внутрішні справи вони вирішували власними силами, не допускаючи туди нічиїх втручань, щосили намагаючись не надавати їм зайвого розголосу, себто зберігати свої чортячі таємниці. Власне, і запекле змагання карпоярівського та світлоярівського чортів минуло б цілком непоміченим, якби старий чортяка був здоровіший і міг швидше пролазити крізь камінь, щоб з'являтися над Світлоярськом не перед самим сходом сонця, а в ту точно визначену вже тисячі років тому годину, коли чорти навкулачки б'ються. Він запізнився просто неприпустимо, чим порушував споконвічний кодекс чортячої честі, і розкривалася таємниця диявольських незгод перед людьми, тому модерний світлоярівський чортик теж вирішив не дотримуватися букви сатанинських законів, простіше кажучи, він знехтував усіма приписами й правилами ведення боїв і змагань. На його виправдання слід сказати, що модерний чортик попервах не порушував правил і пробував здолати свого відсталого й зужитого суперника способом прадідівським, тобто взяти його на кулак. Але старий чортяка виявився непіддатливий, як Мохаммед Алі. Кулаки мав тверді, мов камінь, бився вперто, запекло, хекав на молодого чортика такою тисячолітною зненавистю, дмухав такою сіркою, що куди там усім новітнім хімкомбінатам. Чортик злякався і вирішив удатися до хитрощів. Хитрощі ж у нечистої сили відомі здавна: знайти замітника, загібати жар чужими руками. Так надумавшись, світлоярівський модерний чортик став шукати, кого б же випхати проти карпоярівського чортяки з його камінними кулацюрями. Світлоярськ лежав перед ним як на долоні (доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець ласкаво й великодушно підказав авторові цю славетну ідіому, широко-вживану в українській літературі від Панаса Мирного до Юрія Збанацького). Вже не було тут тої поплутаності й нерозберихи, які панували в Карповому Яру, де хати стояли як попало й де попало, одна в леваді, друга в гайку, третя на белебні, четверта в закутку серед непролазної дерези, так що кум до куми міг прокрадатися не те що вночі, а й серед білого дня; де садиби вражали своєю невпорядкованістю й анархічністю, то розтягуючись і розпростуючись на цілі гектари, то стуюючись до таких клаптиків, що тільки й землі — коло

перелазу. В новому селі точна геометрія планування, кожна садиба має рівно двадцять п'ять соток, хати під шнурочок, вулиці під лінійку, ніяких стежок і стежечок, ніяких перелазів і перетинків, розміряно, розкреслено, впорядковано все так, що не сховається ніхто й ніщо ні від погляду людського, ні від господнього, ні від чортячого.

Та хоч як придивлявся й приглядався чортик до світлоярівців, не міг знайти для себе навіть скверненського помічника. Все передові трудівники, все народ свідомий, освічений, мудрий, найгірше ж — страшенно насмішкуватий. Ще б можна було зачепитися, скажімо, за Івана Безтурботного, який зрідка прискакував з району до Світлоярська, або за Рекордиста Івановича, але ж навіть ці ледацюги засміють на пень, бо від них тільки й чуєш: го-го-го та га-га-га! Надприродних істот у Світлоярську взагалі не водилося. Русалки й мавки лишилися десь у водах і в лісах, у степ за людьми не пішли. Всілякий нечистий дріб'язок не встиг порятуватися й був затоплений у старому селі. Перевертнів виловили після окупації і заслужено покарали за співробітництво з фашистами. Домовики не знайшли притулку в осяянім електрикою Світлоярську і змандрували в глухі й далекі степові села, описані Іваном Григурком. На сектантів покластися чортик ніяк не міг, бо вони, як відомо, не визнають ні бога, ні чорта. Відьми майже всі повимирали або повиходили на пенсію, а коли яка ще й продовжувала потихеньку свою трудову діяльність, то так утомлювалася за день на колгоспних фермах, що вночі не чула ніяких диявольських закликів і припросин, не почула б, мабуть, і трубного гласу перед страшним судом.

Треба було шукати обхідні шляхи. Чортик недовго й шукав, бо само до рук давалося: техніка, двигуни, машини. Чи воно живе, чи неживе, тут чорт не міг дати ради. Знав тільки, що іноді машина може бути ще живішою за чоловіка. Ну, а в тім, що люди так приклеїлися до тих машин, що нічим їх не відклеїш і не відірвеш, і кинуться за своїми машинами в вогонь і воду, модерний чортик не мав ніякісіньких сумнівів. І він вирішив кинути проти старого карпоярівського чортяки світлоярівську техніку, все, що рухалося, двигтіло, стріляло димом, чадом, вогнем і полум'ям, забруднювало довколишнє середовище, розлякувало курей і котів, драгувало

собак, примушувало богомільних бабусь дрібно хреститися й приказувати: «Свят-свят-свят!»,— а в дядька Обеліска викликало велику гордість і непереборне бажання «водрузити обеліск» на честь перемоги радянської техніки на селі.

Коли старий карпоярівський чортяка, виламавшись удосвіта із свого каменя, захекано примчав до світлоярівського повітряного простору, він не знайшов нахабного молодого супротивника, зате вдарило йому в кирпатий ніс таким димом з машин, тракторів, мотоциклів, що чорт захчав, закашлявся, запирхав, повітря над Світлоярськом од того рвалося й стріляло так, ніби реактивні літаки долали звуковий бар'єр, в чортячому організмі під дією вихлопних газів стали відбуватися непередбачені хімічні реакції, внаслідок яких чортяка задимів ще дужче, ніж усі світлоярівські двигуни, зведені його об землю та об небо, щось у ньому рвалося, стріляло, вибухало, так що світлоярівці старшого покоління тільки подивовано крутили головами й примовляли: «Нечиста сила лопається, чи що?»

А модерний чортяка, забравшись у колгоспне бензоховище до Івана Івановича Несвіжого, який за віком з обліковця тракторної бригади давно вже став вагарем і заодно розпоряджався паливом і мастилом, вдоволено потирав руки й досхочу смакував бензином А-93, призначеним для «Волги» Зіньки Федорівни. Тепер він нарешті міг переселитися в це благословенне місце назавжди і не тулитися більше цілі ночі в холодних двигунах, остерігаючись, щоб старий чортяка не напав зненацька. Тепер хай нападає! Хай понюхає диму-димку від машин, що мов дівочі літа... Знатимеш, чорте-бісе, дівочі літа й солоденький димок! Го-го-го! Хо-хо-хо!

Реготав, щоправда, модерний чортяка передчасно, бо хоч і унікав він штурханів та синців од старого загартованого бісяки, але подолати його остаточно не зміг, навіть виставивши всю справну техніку (може, вдалося б йому здобути перемогу, змобілізувавши всі наявні двигуни, але тут він виявився безсилим, попри весь свій дияволізм, бо значна частина техніки вічно простояє через брак запасних частин, і вже тут нічого не вдіє навіть районна сільгосптехніка, не те що там якийсь позаштатний чортяка). Старий чортяка, кашляючи, зітхаючи, хекаючи і навіть плачучи, щодня теліпався до Світлоярська,

гнаний своїм пекельним начальством, вмирав од машинних димів, стріляв, вибухав, лопався, але знов оклигував, сяк-так зшивав свою шкуру, латав; затикав дірки, конопатив щілини і знов з'являвся на розпрокляте поле бою, чув регітняву молодого чортика і тільки безсило відсапувався, неспроможний проломитися до нього із своїми кулаціорами крізь ревище й кіптяву техніки. Чортяка був упертий і хитрий. Задихаючись, втрачаючи рештки сил, він все ж не відступався, сподіваючись вловити бодай коротку перерву в роботі двигунів, щоб накинутися на молоденького чортика і показати йому міцність старих кулаків. Але той, хоч молодий та зелений, виявився не менш хитрим і невтомно штовхав світлоярівців з усією їхньою технікою на нову асфальтову трасу, і там творилося таке, що, виховані в душі минулого, світлоярівці тільки спльовували й казали: «От же ж коїться — наче чорти гопки б'ють!»

Як часто ми буваємо близькі до істини навіть у висловлюваннях несвідомих і відсталих.

Ясна річ, усі ці багатослівні пояснення не мають нічого спільного з матеріалістичним світоглядом. Але хай би спробував хтось пояснити той цивілізаційний шок, який переживали світлоярівці з побудовою асфальтованої вулиці і який — о диво й жах! — не мав кінця, тривав далі тривожно й загрозливо.

40.

Одним з найпереконливіших свідчень, що в Світлоярську не обійшлося без втручання сил містичних, була Щусева кукурудза. Для своєї першої біятики чорти вибрали саме Щусів город, мабуть, сподобалася їм кукурудза — висока, густа, щільна, ні в кого такої не було. Цілу ніч шелестіло й тупотіло в кукурудзі, старий Щусь ніби й чув отой шелест, але вважав, що то йому сниться, а коли прокинувся й не міг більше заснути від дивного шамотіння в кукурудзі, то теж не вийшов, бо телесувалося вже й не в самій кукурудзі, а било гопки в дворі, торгало віконниці, ломилося в двері, завивало в димарі, норовило навіть зідрати з хати шиферну покрівлю.

«Ох і вітрюган же ж!» — подумав старий Щусь і злякався за шифер, бо стелив його старий Самусь, а Самусям вірити не можна.

Передсвітом Щусь заснув і проспав аж до сходу сонця, що вже й геть було поганою прикметою.

— Потягло на вмируще, — шепотів старий, виходячи з хати, покректуючи й насилу прокліпуючись, щоб поглянути на світ божий, який він проспав чи не вперше в житті.

І перше, що побачив ще крізь прозорі шибки великої веранди, — була кукурудза, власне, й не кукурудза, а те, що від неї лишилося. Витолочена, витоптана, поламана й заламана так, ніби налетіли на неї всі бурі й вихори світу або ж безчинствував цілу ніч табуняка ошалілих диких свиней. Щусь тяжко застогнав, кинувся до своєї кукурудзи, спотикаючись, шпортаючись, бігав по ділянці, брав розтоптані, розкришені качани, підбирав навіщось з землі зернину по зернині, розправляв позаломлюване бадилля, мав би шукати слідів на вологій м'якій землі, але геть забув про будь-які сліди, бачив тільки понівечену кукурудзу, пропащу свою працю, свій піт, своє добро, глухо постогнував, мабуть, і проклинав би когось, але не знав, кого треба проклинати, та й не вмів до ладу цього робити.

На ніч прикликано стерегти кукурудзу лісника Щуся з двостволкою і з його «броньовиком», той прикотив у всеозброєнні, засів на краю кукурудзи, поклавши собі двостволку на коліна, тихо покурював, просидів так цілу ніч, але ніщо не прийшло, ніщо ніде й не шерхнуло, не подув навіть щонайменший вітерець. «Злякалося!» — вдоволено подумав лісник, випустивши з виду ту просту річ, що стерегти треба ціле, а не поламане й понівечене і берегтися не тоді, як тебе обікрадуть. Але такі істини були занадто обтяжливі для лінивого розуму лісникового, та й ніхто з Щусів ніколи не претендував на роль великого мислителя, належали вони до прихильників життя простого, спокійного, хитрощів не знали й не любили, і, здається, єдині хитрощі, які дозволили собі за цілі століття існування їхнього роду, — це ота подвійна гра Коті з своїми залицяльниками Левенцем і Самусем і мовчазне потурання тій грі лісником.

Увечері, ідучи до батька, лісник якось не звернув уваги, що під колесами його «броньовика» не звична баюриста вулиця, а гладенький асфальт. Коли ж розвиднілося і лісник поглянув на вулицю, то мало не вщипнув себе від подиву. Асфальт! Де взявся і коли? Та подивуватися досхочу лісник не встиг, бо по асфальту промчав

на мотоциклі з коляскою Самусь. І летів у такому очманінні, що й не помітив свого ймовірного тестя. От і жди добра від такого зятя. Але за Самусем, так ніби боявся відпустити того без нагляду, вже летів Гриша Левенець, теж на мотоциклі, але без коляски, мабуть, щоб було легше гнатися за важким Самусевим транспортом, та хоч як легко летів Левенець, він помітив лісника й зупинився, щоб привітатися, власне, й не привітатися, а гукнути:

— Дядьку Василю, до сільради?

— А чого я там не бачив удосвіта? — ліниво поцікавився лісник.

— Асфальт відкриватимуть. Мітинг буде!

— Який асфальт? Оцей?

— Та цей же, наш, перший світлоярівський асфальт.

— То чого ж його відкривати, як ти он береш та їдеш.

— Церемонія, дядьку Василю!

І він подимів на ту «церемонію», а як на лісника, то погнався він за Самусем, щоб той не вихопив Коті з теплої постелі та не привіз її на роботу до дитячого садка.

Щусь ще трохи постояв коло паркану, спокійно покурюючи, але тут на асфальті почалося таке, що коли б він вірив у бога, то неодмінно б перехрестився й покликав на поміч господа з усіма ангелами й архангелами. Вулиця вмить виповнилася такою масою техніки, що, здавалося, ніби машини кинуться на садиби, на городи, гусеничні трактори поповзуть на хати, гуло, гарчало, рехло, торохтіло, плювалося димом, чадом, вогнем, полум'ям, летіло, мчало, металося туди й сюди, одне втікало, друге гналося, всі втікали, і всі гналися, хотіли наздогнати, випередити, полетіти світ за очі, безвісти, зникнути, щоб з'явитися знову й знову гнати по сірому асфальту швидше за всіх, молодіючи й радіючи від тих гонів, від зухвалого вітру й ревіння моторів. Лісник, хоч який повільний і спокійний у своїх узвичаєннях чоловік, не втерпів, затоптав недокурка, побіг до свого «броньовика», хряпнув дверцятами, диркнув стартером, вдарив з вихлопу чорною хмарою диму і... рвонув слідом за отими всіма несамовитими, божевільними, одурілими, мовби хотів ствердити панівну закономірність для роду людського Бажанового твердження: «Шукання катастроф, і мандрів, і натхнень — утіха всіх утіх, розрада всіх розрад».

То був саме той час, коли чорти перенесли своє поле битви на асфальтову трасу Світлоярська.

Мітинг коло сільради товариш Зновобрать провів короткий і енергійний, балачок було небагато, бо ніхто не слухав, та й не чуто було слів за гримінням моторів, частина з яких поштиво затрималася коло трибуни, а друга половина ганяла по асфальту сюди й туди. Коли ж товариш Зновобрать перерізав символічну стрічку і таким чином перша світлоярівська асфальтова траса була відкрита, вся техніка ринулася у вузьке ложе цивілізованої вулиці, й почалося те, що не мало тепер ніякого кінця.

**41.** Коли вже лінкуватий Щусь-лісник піддався загальному шалові, то як могла утриматися його донька Котя, в якій вигравало стільки ж літрів молоді крові, як і в кожній української дівчини, та ще літрів зо три від циганки Олелі, та ще з півлітра на додачу за її вперту дівизну. Витерпіла Котя лише до вечора, бо все ж таки службовий обов'язок велів їй zostаватися з дітками в садочку, та щойно мами забрали своїх синочків і дочечок, дівчина рвонула туди, де гриміло й гуділо, але гріш ціна була б її залицяльникам, коли б вони у вік суцільної механізації дозволили своїй дівчині бігти через увесь Світлоярськ до асфальту, відкритого урочистим чином і освоюваного способом уже не урочистим, а божевільно-заклопотаним. На вулиці перед садочком, як стриножені коні, басували два чорні мотоцикли; один важкий, солідний, з коляскою, другий легенький, веселий, без коляски, обидва запрошували дівчину прокотитися, промчати, полетіти, залетіти, і Котя, відкинувши свою настороженість, покінчивши з політикою стриманості й недовір'я, стрибнула на задне сидіння до Гриші, встигнувши крикнути Самусеві: «А ти відчепи свою коляску!»

— Все правильно! — засміявся Самусь.— Я все засік!

І погнав поперед Левенця, здійснюючи велетенські хмари пилюги, не переймаючись тим, що пилюга припадає не самому лиш Левенцю, а й Коті, бо тут ішлося не про якісь там церемонії, а про швидкість передовсім, про максимальне використання часу, про те, щоб устигнути заскочити до свого двору, відчепити коляску, наздогнати Левенця на асфальті, і вже тоді...

Велика справа — життєвий досвід! Те, чого Левенець не мав і в думці, Самусь уже знав, як таблицю множення. Раз дівчина крикнула йому відчепити коляску, виходить, вона має охоту прокотитися саме на його мотоциклі, а до Левенця сіла тимчасово і тільки тому, що він без коляски. Дурощі в дівчат непередбачувані і не підлягають ніяким знаним законам і звичаям. Осб примандюрилося їй мотоцикла без коляски, і хоч ти її ріж. І не розпитуй, не вмовляй, не переконуй, а мерщій давай те, що хочеться, і тоді ти кум королю.

Самусь відчепив коляску, вимчав з двору, наздогнав Левенця, ще той лиш раз проїхав по асфальтованій вулиці, крутнувся перед Котею, і та застукотіла Гриші в спину кулаками, вимагаючи пересадки. Поки Левенець, нічого не розуміючи, пригальмовував і незграбно повертався до Коті, вона вже перескочила до Самуся, і його мотоцикл тільки майнув перед носом у розгубленого хлопця. Але Гриша, хоч і не знав ще дівчої психології, без роздумів, підкоряючись, мабуть, голосові предків, погнався за суперником і не прогадав, бо Котя з Самусем доїхала тільки до ферм, а там запрагла знов пересісти до Гриші. Коло сільради вона перескочила до Самуся, коло ферм знов до Левенця, так і їздила попеременно, як ото в «Енеїді»: «Свинину їли там до хрину і локшину напереміну». Хто був свининою, хто локшиною, — не важило. Це мав показати час. Самусь, радий, що добрався до Коті (та ще й перед усім Світлоярськом!), перехоплював її від Левенця на льоту, переносив на руках, кидав на сидіння свого мотоцикла майже грубо, як власну річ, брутально, типово по-самусівськи, а Левенець виказував делікатність і ласкавість, був обережний і несміливий, боявся поглянути Коті в очі, а все впирався поглядом їй у ту ямочку спереду під шиєю, що зветься душкою, і насилу гамував у собі дике бажання поцілувати ту ямочку. Поки він так стримувався, Самусь на льоту, газуючи чимдуж, обертався до Коті, щось їй чи то казав на вухо, коли вона трохи нахилилася, чи, може, й цілував дівчину в вухо, бо від такого нахаби можна було всього сподіватися. Тоді Гриша, відважившись, теж повернувся до Коті, а коли вона ледь схилилася до нього, спробував майже непомітно чмокнути в напрямку її кругленького ніжного вушка. Котя не відсмикнула голови, нахилилася до Гриші ще нижче, засміялася й гукнула: «Не цілуй мене у вухо!» Це вже

була перемога сил миру й демократії, порівнюючи з нестерпним «Відчепись!». Та тільки б знати, що вона те саме гукає й Самусеві. А коли тому дозволяє цілувати у вухо, а Гриші забороняє? Гриша ладен був обрати якусь іншу частину тіла для цілування, хоч би оту облюбвану попередньо душку-ямочку, але ж не смів і відчаєно тицькався тільки в Котине вушко і щоразу чув те саме: «Не цілуй мене у вухо!»

**42.**

Щусь-лісник цілий день метався по асфальту мов одурілий, надвечір все ж трохи вгамувався; став своїм «броньовиком» коло батькового обійстя, спокійно покурював, дивився, як божеволіють світлоярівці з своєю технікою, і ось тоді й побачив, яку хитру й велику гру повела його Котя з двома світлоярівськими механізаторами. Найбільше йому сподобалося, що Котя катається попеременно з обома, про свинину й локшину він теж колись читав у Котляревського і міг би радіти, що вивчення української літератури в школі знадобилося і його доньці, і йому самому.

Але коли почалися хихи та хахи, коли стала його Котя викаблучуватися та вигинатися на мотоциклах і виникла загроза, що не дотримається вона міри і перед одним із залицяльників вихихочуватиме більше, ніж перед іншим, Щусь стривожився й навіть розгнівався і, коли Котя пролітала повз нього, кричав їй:

— Чого розсілася, як попадай! Скантамир ноги до купи!

Може, кричав він ще й тому, що не хотів одкритого конфлікту між Самусем і Левенцем, бо конфлікти Щусь визнавав тільки в сфері господарського життя. А хіба ж дівчина могла належати до цієї сфери? Але Щусь помилився: Котя не тільки не призвела до конфлікту між Левенцем і Самусем — вона якраз погумувала перший тяжкий конфлікт, який неминуче мав між ними статися.

**43.**

Поки відбувалися описані вище і не до кінця з'ясовані матеріалістичними законами події, в полях все сходило, зеленіло, розвивалося. Українські степи споконвіку були так хитро влаштовані, що в них сходило тільки те, що посіяне, виростало

доглянуте, давало людині користь, отримавши від людини її працю, піт і дбання. Ну, а коли несіяне? Тоді або бур'ян, або гола рілля. Молитви й прокляття господь бог приймає в усному й письмовому вигляді, реагування ніякого, наслідки відомі, людям самим доводиться шукати винного.

Щовесни між головою колгоспу й агрономом Лисичкою виникала конфліктна ситуація. Зіньці Федорівні конче треба було знати точні види на врожай, а тітка Лисичка всіяко огиналася, викручувалася й відмахувалася і на всі домагання керівництва відповідала гнучкими, мало не дипломатичними формулами: «Коли зійде, то виросте. А коли виросте, то скосямо. А як скосямо, то й змолотимо. А коли так, то, може, цього року будемо й з хлібом».

Щоб покінчити з таким умовним способом висловлювань, Зінька Федорівна ставила свого агронома перед правлінням, на яке запрошувано весь актив, приходив і голова сільради Зновобрать, щоб подіяти на непоступливу Лисичку високим авторитетом, але не помагало й це, знов лунало «коли», та «якщо», та «якби».

А хіба ж влада може триматися на таких непевних формулюваннях!

— Ти, кажеться-говориться, без отих своїх «якби-кань» та «коликань» скажи активові! — погукував товариш Зновобрать. — Бо якби не баба, то була б дівкою, а коли б не пліш, то й голо б не було. А нам треба врожай. І не простий, а високий. І не високий, а рекордний, кажеться-говориться.

Ох, як усе ж таки хотілося почути заспокійливі обіцянки, великі надії, тверді запевнення! Якби сила та воля, то дядько Зновобрать заборонив би в школі вивчати умовну форму на уроках мови, але, на щастя, він не знав про існування такої граматичної категорії, тому в своєму громадянському обуренні до школи не доходив, обмежуючись тільки тіткою Лисичкою, а з тієї — як з козла молока: «Коли зійде, то виросте...»

Хоч на мілкому топись!

Але це тільки в сфері, сказати б, словесній. Коли ж до діла, то тітка Лисичка днювала й ночувала в полях, придивлялася й прислухалася до землі, ласкаво доторкувалася долонею, тулилася щокою. Може, чула вона, як кільчиться в землі набубнявіле зерно, як спалахує зеленим тендітним вогником паросток, помічала, як

простромлює бархатисту поверхню поля перший ніжний списик нового життя, в найщільнішій темряві помічала, як народжується на крихітній рослині перший її листочок, і готова була поцілувати той листочок, а за ним обціловувати всі-всі.

Поєми писати б про таку жінку, а про неї навіть пісні не було. Допитувався автор у свого знайомого поета-пісняра, чому той досі не добрав слів про тітку Лисичку, бо писав же колись і про Олену Хобту, і про Марка Озерного. Але поет не захотів і слухати.

— Що-о? Пісню? Як премії, то Ткачеві та Луценкові, а як пісні, то мені знову писати! Хай самі й пишуть! Читай і смійся!

Тітка Лисичка без пісень обійдеться. Коли треба, то заспіває «Забіліли сніги», а то послухає по телевізору «А моя любовь, быть может, ждет меня в двадцать первом веке...». А так — вона вічно в полі, там її пісні, сльози, радість, смуток, там усе життя, а поля — мов діти, ніби найвища поезія, неначе найскладніша наука. Бінарні опозиції, взаємодія контрастів у межах не району, не колгоспу навіть, а того самого поля: сухе й мокре, холодне й тепле, жирне й пісне, чисте й скаламучене, веселе й меланхолійне. Чи можуть бути поля веселі й меланхолійні? Спитайте тітку Лисичку.

Секретар райкому Степан Михайлович їде туди, де сходи найбуйніші або нічого не зійшло, для нього між цими двома полюсами цілий район і все життя зосереджується — так він і мотається; голова колгоспу так само б'ється тільки між крайніми протилежностями. А як же агроном? Не поля в їхній протилежності, в їхній неоднаковості й навіть у ворожому протистоянні іноді, а кожна латочка, кожен клаптик, кожна грудочка — у самому серці. Де посіяли в холодне й зерно запліснявіло, де вимокло, де вивіяло вітрами, де виїли жуки-шкідники, де зжер луговий метелик, де витоптано, виїжджено безжальною технікою і бездушними трактористами, а в агронома болить серце за кожен корінчик, і земля стогне, плаче, скаржиться від болю; а коли радість, то співає земля, мов орган, виграє, мов космічні оркестри, і тітка Лисичка, не думаючи, навіть не відчуваючи, вже мовби пускаючи в дію так звані нижні шари мислення, зненацька сягає вершин знання, за якими розкриваються їй велика істина й надія: ось вона тут, серед цих полів, вона вічна й безсмертна, вона не може

й не має права вмерти ніколи, бо ніхто не посіє так, як вона, і ніколи не проросте без неї оце благородне зело, дикі трави проростуть і несіяні, а добрі злаки, які годують людство, не проростуть, не виростуть, не дадуть плоду, коли не буде на світі її самої, її рук, її невсипучості.

Поки сію — живу!

Зате ж і ганяла тітка Лисичка трактористів на сівбі! Помічала щонайменший недосів, мовби з-під хмар, падала соколицею на нехлюя, ставала перед ним мовчазним докором, тяжкою скорботою полів, і це було страшніше, ніж лайка, ніж покарання, ніж економічні санкції, ніж усі критики й самокритики. І всі знали: тітку Лисичку не обдуриш, в неї вже коли сіяти, то треба сіяти на совість.

Але на Самуся не діяла навіть тітка Лисичка. Він не визнавав уповільнено-надокучливих способів роботи, хоч би кому вони належали, сповідував тільки швидкість, натиск, темп у всьому, марудитися не любив і не хотів, з усіх сільськогосподарських робіт визнавав тільки жнива, тільки оті два тижні на рік, коли він своїм комбайном міг заробити собі стільки, як дехто за триста, а то й за всі шістсот днів, поволі Самусь дійшов до переконання, що народився він саме комбайнером, а не кимось іншим і, ясна річ, не якимсь там рядовим трактористом, який має дряпати землю то плугами, то культиваторами, то боронами, то сівалками. Коли Безкоровайний все ж примушував Самуся в гарячу пору сідати на трактор, то трактор цей використовувався примхливим механізатором здебільшого як транспортний засіб, щоб їздити обідати й вечеряти до села, а в полі був вічний бій з тіткою Лисичкою. Самусь не знав музики сівби, не вірив у неї, не сприймав. Глухий не засіє поля? І сліпий не засіє? А хто це сказав? Кому, коли й навіщо? Сліпий і глухий на всі вказівки, вмовляння, докори й грозьби головного агронома колгоспу, Самусь знав тільки одне своє улюблене й заповітне слово, яке гриміло в ньому самусівськими ораторіями, маршами й гімнами: «Все правильно!»

— Все правильно! — спокійно зустрівач він атаки тітки Лисички. — Можете сіяти, як вам заманеться, а я посію достроково!

— Та ти мені не достроково, а в строк і якісно сій! — кричала тітка Лисичка, показуючи Самусеві, які

він робить «хвости» в кінці гін.— А ото посеред поля що за кренделі? Пересівати після тебе? Зніму з трактора!

— Зняти може той, хто посадив. А мені за дострокове виконання, між іншим, премія належиться, а не знімання з трактора, тітко Лисичко. Все правильно.

— Яка ж тобі премія, як після твоєї сійки нічого не зійде!

— Мое діло посіяти, а вже зійде чи не зійде, то ваша турбота, тітко Лисичко. Все правильно.

— Стида на тобі немає, то вже хоч би на Левенця подивився! Молодий механізатор, а як старається!

— Гришар — механізатор? Отой голоцмоник?

## 44.

Тверді приписи сюжетоскладання велять авторові саме в цьому пункті зіштовхувати Самуся й Левенця, щоб нарешті виникло те, довкола чого потиратимуть руки критики, — конфлікт. Досвідчений читач теж очікує конфлікту саме тут і саме між двома механізаторами. І автор капітулює. Засоромлений, мов хлопчик, упійманий тоді, коли простягає руку, щоб непомітно вхопити грудочку цукру з родинної цукернички, він визнає, що конспективним описом зіткнення тітки Лисички з Самусем він тільки маскував справжнє зіткнення двох механізаторів! (І хай живуть усі допитливі й досвідчені читачі!) Але, пам'ятаючи свою попередню обіцянку про те, що головний конфлікт між Гришею Левенцем і Самусем повинен спалахнути довкола стерні, автор вирішив вразити своїх читачів несподіванкою.

Конфлікт? Точно.

Між двома механізаторами? Будь ласка.

Але між якими саме двома? Тут автор не давав ніяких запевнень і тому має цілковите право, полишивши на полі несправедного бою Самуся, вислати проти нього не Левенця, а іншого механізатора, якого звать... Педан. І виступає тут Педан, власне, й не як механізатор і не напарник Гриші Левенця, навіть не як суб'єкт діяння, а просто як об'єкт або навіть жертва. Щоправда, треба володіти досить-таки розвогненою фантазією, щоб уявити Педана в ролі жертви. Бо цей любитель дешевих цигарок, здавалося б, самим тільки тютюновим духом міг знищувати всіх своїх ймовірних супротивників. Дихне — й нема! А зверху ще припечатает слівцем:

«Таке вже чуперадло!» (Про автора Педан так не казав, але прозвав його Доброписець Доброхотний, і дехто в Світлоярську згодом навіть вітався з автором у не зовсім звичний спосіб: «Здрастуй, товаришу Доброписець!» Або: «Добридень, товаришу Доброхотний!»)

Та не забуваймо, що маємо справу з Самусем. А що для Самуся Педан! Та ще коли вся ця весна йшла під знаком Щусевої Коті!

Весняну сімбу Самусь протиркав-продиркав на своїх мотоциклах та на нічних посиденьках з лісником Щусем, який успадкував од своїх ліниво-повільних предків такий камінний зад, що міг за чаркою та смачною закускою просидіти не те що ніч і день, а й тиждень, місяць, рік, ціле життя! Аби лиш металася по хаті його циганочка Олея, шурхала в піч та з печі рогачем, діставала горщечки, казаночки, макітерки, риночки, виставляла на стіл полив'яні полумиски та білі тарілки, а вже налити лісник міг і сам, бо відповідний посуд і в потрібній кількості мав завжди під столом, лиш намацай босою — аякже! — ногою пляшку, нахилися, вихитай кукурудзяний качан і...

«А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий...»

І яка там сімба, яка там якість, коли лісника не пересидиш, малого Левенця не пересилиш, а Котя вперто править своєї: «Відчепись!»

Тітка Лисичка, зрозпачена нехлюйством і нахабством Самуся, спробувала для викриття його бракоробства використати останні досягнення техніки. Вона попросила льотчиків з загону сільськогосподарської авіації провести аерофотозйомку полів, засіяних Самусем, і, як наочний доказ, поклала знімки на стіл голові колгоспу. Зінька Федорівна, ясна річ, була найвищої думки про головного агронома. Але дискредитувати найкращого механізатора? Товариш Зновобрать теж зайняв позицію неокреслену.

— Барбос цей Самусь — усі знаємо, але, кажеться-говориться, маяк же! А як ти будеш без маяка на території сільради?

Грицько Грицькович так само віддавав належне трудовим успіхам Самуся, але в питанні про якість роботи виявився так само непоступливим, як і тітка Лисичка.

— Запросимо Самуся, і хай нам відповість! — рішуче заявив він.

Самусь довго не йшов до контори, бо був відомо де. Коли ж забіг, то страшенно поспішав, не захотів навіть сідати, з Лисиччиних аерофотозвинувачень поглуимвся типово самусівським способом:

— Все правильно! Поля колгоспу «Дніпро» з пташиного льоту.

— Та ти придивись, придивись, безсовісний, — пригнала його до знімків Лисичка. — Це ж ти так сів! Дивись, які огріхи! Весь лан у латках.

— Все правильно! — згодився Самусь. — Латки маються. Повітряні ями.

— Та які повітряні? Земля ж!

— Літак провалювався, і апарат втрачав різкість. От у вас і получилися латки на знімках, тітко Лисичко. Все правильно!

— А може, й справді повітряні ями? — висловив сумнів і Грицько Грицькович. — Ми тут ще не досвідчені, та й літак же не пристосований. Розкидати добрива чи там обробляти поля гербіцидами — це одне, аерофотозйомка ж — зовсім інше. Як, Зінько Федорівно? Може, для цього треба найняти вертоліт?

— Ось побачите, що у вас зійде! — пообіцяла їм тітка Лисичка. — Буде вам вертоліт!

— А ти, кажеться-говориться, не пар парка! — заспокоїв її Зновобрать. — Самусь передовий механізатор, не міг же він ото допустити... Може, справді повітряні, як кажеться-говориться...

А як стало в полях сходити, на Світлоярськ упав цивілізаційний шок, якому піддалася навіть тітка Лисичка, що днів зо три металася своїм «Москвичем» по свіжому асфальту сюди й туди, щоправда, роблячи неспіливі спроби вивезти Зіньку Федорівну туди, де сходить найкраще, але спроби ті були занадто неспіливі, бо засіяне ще не зазеленіло як слід, а цивілізаційний шок діяв на головного агронома з силою майже такою, як на отого хлопця, що дочепив до саморобного мопеда вихлопну трубу з гумового шланга.

А тоді сталася катастрофа! На буряковому полі, що починалося коло крайньої в Світлоярську хати Педана, не було сходів не на якійсь там латочці, а на ділянці в гектар або й півтора! Буряк сів Самусь. Педан мав до цього відношення суто географічне (бо поле починалося коло його хати), але Педанова дружина Галинка — виробниче: не зійшло саме на її ланці.

Це вже був не аерознімок і не повітряна яма! Тітка Лисичка домоглася, щоб на поле виїхало правління колгоспу, Самуся кликати не довелося, бо він теж був член правління і разом з усіма міг доскочу, як заведено казати, помилуватися ділами рук своїх. Чорне поле посеред першої весняної зелені, поле без сходів, мертве й страшне — для хлібороба мов жива смерть перед очима. Всі мовчали, навіть тітка Лисичка не могла мовити бодай слово, зате Самусь не розгубився.

— Все правильно, — спокійно сказав він. — Кури.

— Які кури? — здивувалася Зінька Федорівна.

— Педанові, — пояснив Самусь. — Он спитайте в Гальки. Галько, в тебе курей скільки?

Галинка Педанова була з правлінням, бо ж її ланка!

— Курей? — нічого не розуміючи, подивилася вона на Самуся. — А що тобі до моїх курей? Ти он скажи, як буряк сів!

— То скільки, скільки? — не відставав од неї Самусь.

— Ну, дев'яносто дві курки і один півень.

— І один з усіма справляється? — поцікавився Зно-вобрать.

— А в нас несучок три десятки, а то м'ясні все. Троє діток, треба ж зварити й приготувити, бо я в ланці, а Педан коло машин...

— Свиридоне Карповичу, я протестую! — заявив Самусь.

— Проти чого, кажеться-говориться?

— Ви відходите од головного. Я все правління орієнтую, а ви збиваєте.

— Збиваю?

— Аякже! Чули всі, скільки курей у Гальки? Дев'яносто дві курки й півень! А ви питаєте, чому не зійшов буряк.

— То чому ж? — тихо спитала тітка Лисичка. — Чому?

— Все правильно. З'їли Педанові кури.

— Кури? Та ти здурів? — засміявся Зно-вобрать. — Де це бачено, щоб курка їла бурякове насіння!

— Ви не бачили, а я от бачив, — сказав Самусь. — В Одарії Трохимівни он по історії проходили — так там кози й вівці всю Древню Грецію з'їли.

— Ну, товаришу Самусь, це вже ви щось не те, — не стерпів і Грицько Грицькович. — Такі відкриття: то

кури буряки у вас їдять, то вівці Грецію. Де ви бачили таких овець?

— Кажу ж: в історії. Ви звикли до всього передового, а в історії всяке бувало. Передові кози та вівці, може, й не з'їли б Древньої Греції, а відстали з'їли.

— То мої кури, по-твоєму, теж відстали! — підійшла до Самуся Галинка, а всім було відомо, що коли ця жіночка отак іде з тобою на зближення і коли в неї звужуються очі, то добра не жди, бо в такі хвилини задкує від неї й сам Педан. Самусь теж на всяк випадок позадкував.

— І ти посіяв бурячок, а вони його склювали? — допитувалася Галинка, далі наступаючи на Самуся.

— Все правильно. Склювали.

— І ти це доведеш?

— А й доведу!

— Як же? Може, ловитимеш кожну курку й напихатимеш їй у рот бурякового насіння?

— Доведу, доведу! — погукував Самусь, відходячи на безпечну відстань і від Галинки, і від усього правління.

— Ну що ти йому скажеш, отакому? — зітхнув Зновобрать.— Підсій, Лисичко, може, ще доженуть ці бурячки всіх інших.

## 45.

Допитливі читачі вже, мабуть, помітили, що тут усе відбувається на передньому плані, або, як кажуть у театрі, на авансцені. На задньому плані — непробивна п'ятьма. Справа не в подіях: їх автор має в запасі скільки завгодно, добре знаючи, що тільки в багатому подіями й змінами житті люди набувають своєрідності й тих властивостей, якими, зрештою, різняться між собою. Отож подій у автора задосить і для переднього, і для заднього плану. Але як бути з темною непроглядністю психологічних ситуацій? Можна перелічити всі причини, які призвели до того, що Самусь лишив незасіяним добрий шмат бурякового лану, можна описати кожен крок цього чоловіка, проаналізувати кожен його вчинок і кожне слово, але незмога витлумачити мотивів поведінки, бо тут Самусь, на превеликий жаль, попри своє прізвище, далеко не самотній і діє за відомим принципом: «Іван киває на Петра».

Ну, скажи, як воно було, визнай свій гріх, покайся, тобто посамокритикуйся, пообіцяй виправити помилки,

засій той клопоть за власний рахунок, будь чистий совістю перед людьми й перед собою. Хай уже письменники вдаються до неправди, щоб подобатися, бо їм кортить подобатися завжди і всім і будь-якою ціною. А ти ж передовий механізатор, про тебе найвищої думки сам товариш Багатогаласу, сільське й колгоспне керівництво нікому не дозволяє тебе дискредитувати. І ось, замість розкошувати такими вигодами найбільшого сприяння, чоловік вдається до викрутів, вигадує курей, що клюють бурякове насіння (що може бути неапетитніше!), то вводить нову класифікацію овець на передових і відсталих, порушуючи прийняту в науці ознаку класифікації цих домашніх тварин за довжиною, формою і оброслістю їхнього хвоста (вочевидь, не пір'ям, а вовною). Після цього вся наша повага до Самуся неминуче пропаде і навіть вівці мали б заплакати над його подальшою долею в цій розповіді, бо вівці, на відміну від своїх родичів кіз, володіють здатністю плакати, наділені від природи так званими сльозовими залозами, яких кози за невідомі гріхи позбавлені.

Але не такий був Самусь, щоб відступати без боротьби! Коли він пообіцяв довести правдивість своїх слів, то...

**46.** Все ж таки автор не може допустити, щоб над усіма подіями панувала обтяжлива напруженість конфлікту. Відпочинь сам, дай відпочити й людям. Гомер у шістнадцятій пісні «Іліади», показавши, як троянці підпалили один з ахейських кораблів, і заспокоївши читачів повідомленням, що мірмідоняни, могутні й хижі в бою, мов вовцюгани, готові прийти на допомогу, і в гадці не має мерщій кидати мірмідонян у бій! Хай собі палає корабель, хай тупцюють войовничі мірмідоняни, а поет спокійно оспівує п'ятьох їхніх вождів, розповідає про походження кожного з них, неквапливо перелічує імена батьків і матерів, вимальовує в усіх деталях родовід і Алкімедона, і Фенікса, і Пізандра, і Євдора, і Менесфія. Без такої (відверто кажучи, неприродної) затримки дії епос немислимий. Зухвало ж авторові (не Гомеру, а Загребельному) конче кортить написати саме світлоярівський епос, хай і куценький та піддирканий, бо, кажуть, тепер епос страшенно модний.

Нормальний плин розповіді, здавалося б, не вимагав вводити в конфлікт довкола буряків нових героїв, бо й так зібрано там мало не всіх найповажніших людей Світлоярська. Але Самусеві потрібен помічник, а з присутніх на буряковому полі ніхто в такому темному ділі помічником не міг бути. Тоді хто ж? Не інакше, як Рекордист Іванович, син Івана Івановича Несвіжого, колишнього обліковця тракторної бригади, а тепер старшого вагаря, завідуючого колгоспним сховищем пального і отрутохімікатів. Між палим для машин і гербіцидами для обробки зерна й нищення бур'янів на полях спільного немає нічого, ці вкрай несхожі речовини об'єднуються тільки особою Івана Івановича Несвіжого, якому правлінням колгоспу довірені ключі і від одного, і від другого сховища. А що спільного між Самусем і сином Несвіжого Рекордистом? Один трудівник, другий ледащо, один гримить славою, про другого розлітається неслава, одного хоч, може, й не люблять, так шанують, другому — ні любові, ні шани, тільки махнуть рукою: «А-а, Рекордист Іванович?.. Отой жабоштрик?..» Що може об'єднувати таких несхожих своєю поведінкою людей? Вік? Але Рекордист був молодший. Мотоцикли? Але в Самуся — це премія за трудові успіхи, а в Рекордиста куплений за невідомі заощадження Івана Івановича Несвіжого, невідомі й не до кінця з'ясовані, бо зростаючи вони невпинно і з такою швидкістю, що незабаром дали змогу придбати ще й «Москвича», на якому Рекордист ганяв по світлоярівському асфальту в неділю, щоб показатися перед людьми в усьому блиску й розкошах. Тут би можна було трохи затриматися, щоб розповісти про вагарювання Івана Івановича. Але ця посада в колгоспі оточена майже такою таємницею, як деякі містичні культи, і навряд чи з нашими слабкими силами вдасться піднести бодай краєчок таємничої завіси. Дамо змогу зробити це колгоспній ревізійній комісії, очолюваній уже тридцять років дідом Левенцем, і повернемося до отого питання про спільність між Самусем і Рекордистом. В чому ж вона і чи була насправді? Була, і в такому пункті, про який не здогадуються ні найдопитливіші, ні найдоскіпливіші, ні найпричипливіші читачі.

Самусь і Рекордист Іванович були родичі! Бо Рекордист теж носив прізвище Самусь, а Несвіжими їх звали через те, що дід Рекордиста Івановича Іван Самусь ще до війни, відбуваючи військові збори в Яреськах...

Ах, яка це була типово карпоярівська історія! Але автор боїться, що її виклад неприпустимо уповільнить нашу розповідь, і вимушений утриматися від спокуси поговорити про те, що сталося колись у Яреськах. А як же з епосом і з навмисним уповільненням дії? Про епос автор пам'ятає, але не забуває й того, що він не Гомер, а Рекордист Іванович — не строкатозбройний Менесфій, тому про Яреськи поговоримо трохи згодом.

Отже, Самусь звернувся до Рекордиста Івановича як до родича з таким запитанням:

— Рекордя (це було пестливе від Рекордист), ти б поміг мені в однім ділі?

— Кики-брики! — блиснув Рекордист міцніючими зубами.— Кому ж і допомогти! Ми ж Самусі, а не собачі хвости!

— Все правильно. Слухай обома вухами.

— Кики-брики!

— Свисни в старого ключі від хімікатів, одімкни вночі сховище. Вночі, пойняв?

— Ну?

— І дістань там такого, щоб і верблюд здох. Можеш?

— Ну!

— І тоді зробимо одну штуку.

— Кики-брики!

«Робити штуки» — це для Рекордиста Івановича хоч і медом його не годуй. Все було зроблено мовчки, швидко, точно і, можна б сказати, з потрібною вишуканістю.

**47.** І, як пишеться в одній священній книзі, була ніч...

А тоді (без посилань на будь-які книги) настав день. Вночі засипалося, вдень змололося, а вже «гоп, мої гречаники!» за всіма законами мало б припасти на вечір.

Так воно й сталося. Зінька Федорівна скликала розширене засідання правління, щоб обговорити наслідки (і оті Самусеві, ясна річ!) весняної сівби, порадитись про догляд за посівами, поставити завдання на майбутнє, мобілізувати трудівників, взяти відповідні (тобто підвищені) зобов'язання, намітити й накреслити плани. Одним словом, усе, як воно ведеться і як має бути в порядних людей. Доповідь збиралася робити Зінька Федорівна, і вона б зробила ту доповідь, і зробила б, поза всякими сумнівами, прекрасну доповідь, але не встигла

розтулити рота, як до зали засідань нової контори (зауважимо, аж на другий поверх!) влетів помічник комбайнера Левенця Педан, поперед нього влетів дух дешевих сигарет, але не в дешевих сигаретах цього разу була суть, а в самому Педанові. Бо влетів він не для того, щоб мерщій сісти й слухати прекрасну доповідь Зіньки Федорівни. Ні, він став на порозі страшний і розкуйовджений, дико буксував очима, кривив рота — ось-ось скреготне зубами, ліву руку тримав у кишені штанів, але ніхто не помітив ні буксування Педанових очей, ні кривленого рота, ні глибоко засунутої в кишеню (вона там так і зоставалася впродовж усіх подальших подій) руки, — натомість усі побачили, що в правій руці Педан тримає величезного чорного півня. Півень був неживий, зате Педан — живіший за всіх живих, і з найглибших надр його душі так і рвалося обурення відчаю.

— Бачили оце? — крикнув він і махнув півнем, мовби хотів дістати до дванадцятиплафонної люстри, за яку колгоспний бухгалтер виклав шістдесят сім карбованців дев'яносто вісім копійок, а в колгоспного електромонтера Альоші Арсеновича перегоріло три лампочки, поки він її чіпляв і монтував.

— Товаришу Педан, як це називається? — суворо звернулася до Педана Зінька Федорівна.

— Бачили? — ступнув до залу Педан і знов махнув півнярою, що вражав розмірами й красою навіть неживий. А кожен з присутніх легко міг уявити цього півня живим і здоровим у його природному стані й природному оточенні, тобто серед курочок, як гордо походжає він, як стріпує високим червоним гребенем, як поклацує роговими шпорами на міцних ногах, як розставляє крила, нашорошує пір'я на шиї і кидає світові свій життєрадісний клич: «Ку-ку-рі-ку-у!»

Півень для українського селянина — це символ знищенності часу й самого життя. Вмирати він може тільки для борщу або для холодцю. Така смерть цілковито виправдана, бо в ній є достатня причина і благородна мета, адже нічого благороднішого не може бути для півня, ніж попасти в найсмачніший у світі український борщ.

Але щоб отака безглузда, невинуватна і, як видно з Педанового відчаю, трагічна смерть?

Весь колгоспний актив, як заведено казати, завмер і стежив за Педаном, але Зінька Федорівна не завмерла,

вона відчувала відповідальність за дотримання порядку в залі, тому знов гнівно гукнула Педанові:

— Перестаньте бешкетувати!

— А я не бешкетую, — спокійно мовив Педан, придивляючись до людей, уважно й швидко пробігаючи поглядом по рядах, когось шукаючи, і знаходячи, і пробираючись до нього швидко, вправно, майже бігом і по дорозі розкручуючи свого півня так, що тільки свистіло в повітрі чорне перо і віяло на всіх чимось справді чорним, як загроза, помста і жах. — Я не бешкетую! — повторив з притиском і смакуючи цим словом Педан, і всі побачили, що він став навпроти Самуся і закутив півнем у того над головою ще загрозливіше.

— Я вам не дозволяю дискредитувати нашого передового механізатора! — здогадуючись про Педанові наміри, крикнула Зінька Федорівна.

— Та я не буду його дискредитувать, а тільки мазну по морді оцим дохлим півнем! — спокійно промовив Педан і...

Але ж Зінька Федорівна кричала не по телефону й не по радіо, а Самусь сидів не посеред Аравійської пустелі. Він, як і всі інші, сидів у напівм'якому кріслі виробництва Київської фабрики імені Боженка, поставленому дуже близько до такого самого крісла (дерев'яне, покрите синтетичним лаком, оббивка — гобелен червоного кольору, тканина синтетична), і в тому кріслі сиділа Котя. Але й на цьому ми не можемо поставити крапку, бо до Котиного крісла притулене було ще одне таке саме, а в ньому — Гриша Левенець. А ви що хотіли? Щоб там сидів колгоспний ветфельдшер Федот Задорожній, який би засвідчив смерть Педанового півня? А Гриша щоб полишив Котю без нагляду біля Самуся? Пробачте, але свого не віддамо нікому! Прокаталася на мотоциклі з Самусем — прокатайся й зі мною. Сіла на правлінні поряд з Самусем — сядь і поряд зі мною. Принцип рівноправства й справедливості в усьому.

Отже, сиділи вони так: Самусь, Котя, Левенець. Або: Левенець, Котя, Самусь. З Самуся ми почали тільки тому, що Педан зупинився коло нього і мазнути півнем хотів саме його, для чого, відповідно замахнувшись, трохи відхилившись для зручності й щоб посмакувати актом покарання, він...

Дорогі товариші, ми не можемо спокійно спостерігати, як в одному з українських передових колгоспів

передового механізатора б'ють по обличчю дохлим півнем! І Гриша Левенець так само не міг спокійно спостерігати, він схопився зі свого розкішного крісла саме вчасно, щоб упіймати Педанову руку з дохлим півнем, повиснути на ній усім тягарем свого молодого, дужого тіла, пригнути її донизу і, таким чином, не допустити наруги над Самусем.

— Пусти! — закричав Педан.

— Не пущу! — відповів Гриша.

— Молокосос! — знов крикнув Педан.

— Однаково не пущу! — запевнив його Гриша.

— Голоцмоник! — уже Самусевим словом обізвав Левенця його помічник.

— Давай, давай, це в нас безплатно! — підохотив його Гриша.

Він захищав Самуся не від любові й поваги до того і навіть не керуючись вищими цілями дотримання порядку. Котя — ось пояснення! Вони з Самусем справді суперники, може, й непримиримі вороги, але боротьбу слід вести тільки благородну і засобами благородними. Тому Гриша ніколи й нікому не дозволив би зганьбити Самуся перед Котиними очима, та ще в такий брутальний і безглуздий спосіб, як надумав оце зробити п'яний Педан. Бо хіба неп'яний міг би?

Гриша нічого не знав про вчорашню подію на полі коло Педанової хати, про дев'яносто трьох курей Галинчиних, і про Самусеву погрозу довести свої слова про бурякоїдних курей, і взагалі про те, що «все правильно». Та хоч би й знав, то не зміг би, мабуть, пов'язати все те з оцим маханням дохлим півнем над Самусем, а коли б і пов'язав, то однаково кинувся б боронити Самуся, бо тим самим боронив честь Коті, власну честь і всього Світлоярська. Три грецькі богині вручили задовго до початку нашої ери яблуко краси рядовому пастухові не за те, що він був штангіст, боксер, вигравав м'язами, гнув підкови і кидав через себе бичка-третячка. Пастух Паріс покорив богинь своєю інтелігентністю і благородством. Благородство виказував і Гриша Левенець, вступаючи в боротьбу з Педаном, і хоч Педан був набагато дужчий за Гришу, але вдарити Самуся півнем ніяк не міг, бо клятий хлопець пригинав і пригинав йому праву руку (ліва ж, як сказано вище, була засунута глибоко в кишеню штанів і так там і зоставалася). Тоді Педан, переконавшись у марності своїх зусиль, потягнув Левенця

до столу президії, по дорозі смикаючи руку з півнем і таки висмикнув її (молодих сил Гришиних забракло для боротьби з жилавим помічником), і сталося це саме тоді, коли Педан опинився перед Зінькою Федорівною, яка стояла, спопеляючи непокірливого своїм керівним поглядом і тяжкою жіночою зневагою, бо жінка лишається жінкою навіть тоді, коли двадцять п'ять років незмінно очолює колгосп.

Але в Педанові палав вогонь набагато дужчий, ніж у Зіньці Федорівні, ото жінка, хоч і керівна, не змогла спопелити чоловіка, хоч і рядового, чоловік став розмахувати над головою в голови колгоспу неживим своїм півнем, супроводжуючи ці малопристойні дії ще непристойнішими словами. Ніякий папір і друкарський верстат не витримали б слів, промовлених Педаном, тому читачам доведеться напружити свою уяву, мобілізувати весь життєвий досвід, закликати на поміч деяких зарубіжних письменників, щоб здогадатися, які то були слова.

Оте крутіня дохлим півнем і барвисті слова Педанові остаточно затуманили суть подій, вже ніхто й не цікавився тепер нічим, окрім запитання: попаде Педанові чи не попаде? Про Самуся було забуто, і, коли б його спитали, чи це справедливо, він би відповів: «Все правильно».

**48.** А на Педана наслано дільничного міліціонера Воскобойника. Воскобойник не мав нічого спільного з сільським детективом Аніскіним, змальованим письменником Ліпатовим. На корнійчуківського міліціонера Редьку він теж не схожий. Це був, коли можна так висловитися, глибоко патріархальний міліціонер, який дотримувався того погляду, що не слід мозолити людям очі своєю присутністю і нагадувати їм про можливість порушення порядку або здійснення злочину. Він спокійно жив собі в райцентрі, лиш іноді об'їздив села своєї дільниці (до речі, за площею більшої, ніж велике герцогство Люксембурзьке), використовуючи для цього не новочасні знаряддя транспорту, а старенькі, ще довоєнні бігунки, запряжені сіренькою кобилкою. Їздив Воскобойник по селах нечасто, гармонійно узгоджуючи свої службові обов'язки з потребами матеріального порядку: в одному колгоспі розживався

клуночком борошна, в другому півсотнею (сотні він не брав ніколи, бо любив свіженькі) яечок, у третьому медком, за все плачено повновартісним карбованцем, але приємність полягала в тому, що купувалося свіженьке і не деінде, а в господарствах довіреної тобі дільниці, що дорівнювала, може, цілій Бельгії.

Уперті посилення на зарубіжні країни можуть видаватися декому недоречними стосовно скромної постаті сільського дільничного міліціонера. Але автор свідомо пішов на те, щоб створити для Воскобойника відповідний колорит, або, коли сказати пишніше, ореольність. Бо син простого українського міліціонера Воскобойника був дипломатом, весь час перебував саме в отих зарубіжних країнах. Правда, слово «Воскобойник» якимось не тулилося до жодної з іноземних мов, зате з додатком лягало скрізь, як влите: «Містер Воскобойникер», «Мо-сьє Воскобойнике», «Синьйор Воскобойникор», «Дон Воскобойникон» і так далі.

Міліціонерові Воскобойнику страшенно кортіло бодай зрідка вживати на території своєї дільниці якунебудь іноземну мову, щоб бути схожим не на вигаданого Ліпатовим Аніскіна і не на міліціонера Редьку, який тільки й знав «Давайте не будемо!», а на свого сина-дипломата, що так і чесав по-якому ти хочеш: чи по-англійському, чи по-німецькому, чи по-турецькому. Але звідки ж знати міліціонерові глибоко пенсійного віку іноземні мови? Воскобойник не міг запам'ятати жодного слова, хоч як допитувався в сина, коли той раз на три роки заскакував у гості по дорозі з одної Америки в іншу, з Близького Сходу на Далекий, з Таїті на Гаїті, з Японії в Патагонію і так далі, бо дільниця міліціонера Воскобойника лежала якраз посередині між цими континентами, країнами й державами.

Трохи подумавши, старий Воскобойник несподівано для себе зробив велике відкриття: в українській мові безліч слів неймовірно схожих на іноземні, а коли взяти до уваги той факт, що значення деяких з них ніхто з молодого покоління вже не знав і не міг знати, то виходило, що перше-ліпше з них надавалося до вжитку з вищеназваною метою. Наприклад: лемішка. Або: полукіпок. Або: жостір.

Воскобойник вибрав саме жостір. Вживав його попервах ошадливо, тоді запустив на орбіту своєї мови сміливіше, згодом уже не обходився без нього ні тоді,

коли злочинність неприпустимо зростала, ні коли падала порівняно з минулим роком, слово «жостір» в устах Воскобойника могло бути лайкою і похвалою, виконувало роль вставного і замінювало ціле речення, модифікувалося в різні частини мови, стаючи з іменника дієсловом, прикметником, займенником, іноді слугувало в ролі універсального замінника, і тоді Воскобойник, хоч що б йому казали, не говорив нічого, а тільки муркотів «жостір, жостір, жостір», щоразу надаючи слову різних інтонацій, відтінків і кольорів так, як це навчилася тепер робити легка промисловість, фарбуючи однакові спідниці то в темне, то в яскраве, то в безсистемне, то в пістряве.

Коли на ранок після події з Педановим півнем Воскобойника викликано до Світлоярська і він прикотив своїми бігунками до сільради, то спитав у дядька Зновобратя:

— Що в тебе за жостір?

Зновобратя виклав суть справи.

— Ну, нажостірили! — гмикнув Воскобойник.

— Треба скласти протокол на Педана, — сказав Зновобратя. — Не можна так пропустити безпорядку.

— Жостір! — махнув рукою Воскобойник і покотив шукати винуватця.

Власне, на той час усе вже роз'яснилося, і Світлоярськ зрозумів учинок Педана, а зрозумівши, простив. Бо й як не простити!

Самусь, добувши з допомогою Рекордиста (цього не знав ніхто, бо Самусь мовчав, але автор не має права мовчати навіть під загрозою звинувачення в надмірній балакучості) отруйних гербіцидів, обробив ними пшеницю і вночі посипав отруєну пшеницю від Педанового двору до бурякового поля. Щоб не звинуватили його в намірі потруїти людей, Самусь позакопував дерев'яні таблички з написом: «Стій! Отруєно!» Але Педанові кури, хоч народилися й зросли в країні суцільної грамотності, все ж були тяжко неписьменні, неписьменним виявився й чорний півень, що так героїчно справлявся з своїми обов'язками, успішно обслуговуючи аж дев'яносто дві курки, півень і повів курочок по пшеничному сліду, вони надзьобалися Самусевого зерна і до обіду подохли всі в кількості дев'яноста трьох штук, або осіб, як записав у складеному протоколі Воскобойник.

До протоколу він забув занести, що в Педана було троє маленьких діток, що кури несли для тих діток яєчка, а Галинка різала коли-не-коли курку, щоб смачнішим і поживнішим був борщ для діток, для механізатора Педана і для неї самої, бо ланковій теж потрібні були сила й енергія.

— Все це жостір! — заявив Воскобойник, з особливим смаком розписуючи курячу неписьменність, через яку вони не змогли прочитати милостивих Самусевих попереджень і внаслідок власної необережності поздихали всі до одної. Головне, ясна річ, було не в Самусеві й не в курях, а в дохлому півневі, яким Педан крутив над головою голови колгоспу в присутності всього колгоспного активу, висловлюючись при тому грубими нецензурними словами. Коли б Воскобойника спитали, чи є негрубі, або лагідні, нецензурні слова, він відповів би своє «жостір!», але його ніхто не питав, бо не для того ж чоловікові довірено дільницю завбільшки з Голландію.

Тут автор відчуває, що в своїх порівняннях Воскобойникової дільниці може дійти до цілої Австралії, тому передбачливо усуває міліціонера з розповіді, залишаючи тільки його протокол, який другого дня був переданий слідчому районної прокуратури Саламасі, а той, оформивши справу, мав доповісти прокуророві Дашку, який уже передав би її (тобто справу і, звичайно ж, на Педана) судді Верещаці.

**49.** Як ця справа потрапила до рук секретаря райкому партії Степана Михайловича, не може пояснити навіть доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, який твердо вірить у те, що рушниця, повішена на стіні в першій дії п'єси, конче має вистрелити, а суддя Верещака, введений автором у цей не зовсім серйозний роман уже в перших розділах, повинен неодмінно когось засудити коли не в середині книжки, то хоча б наприкінці. Бо такі закони жанру, а всі закони, правила, постулати, формули, теореми, аксіоми, гіпотези Варфоломій Кнурець знає і вірить у своє знання так само, як вірить у своє призначення когось укусити великий злий собака, припнутий у дворі на довгому ланцюгу.

Від Воскобойника ж нам повинно перейти у спадок словечко «жостір», яке багатьма студентами може бути

успішно використане для складання екзаменів з іноземних мов навіть при цілковитому їх незнанні. Тут немає помилки ні в застосуванні множини до слова «іноземних», ні в слові «незнання». Бо «жостір» у справі складання екзаменів може стати ще могутнішим, ніж Грیشин «талатай».

Скажімо, вам треба здати англійську. Хай вас не бентежить та обставина, що ви не знаєте жодного англійського слова! Не знаєте, то й не треба. Не морочте собі голови. Зате ви знаєте «жостір», якого не знає жоден викладач англійської, і цей викладач буде так приголомшений своїм незнанням, що негайно поставить вам п'ятірку. Коли на здачу англійської буде черга, ідіть здавати французьку. Адже вам однаково! Французи «жостіра» теж не знають! Не потовпитесь на французьку — здавайте португальську, хінді, суахілі, малайялам, будь-яку з живих і мертвих мов, навіть з отих вигаданих кібернетиками для їхніх ЕОМ! Успіх скрізь стопроцентний! Автор досі не може збагнути, як це Іван Безтурботний, що сотні разів чув од міліціонера Воскобойника всемогутньо-магічне слово, не скористався ним для того, щоб вступити в який-небудь інститут, захистити дисертацію і організувати (очоливши, ясна річ!) кафедру жостірознавства! Мабуть, тільки неймовірна зайнятість на багато важливішими справами стала Безтурботному на заваді.

Але про Безтурботного мова ще попереду, а нам треба повернутися до Педанових курей. Шкода, що тут не застосуєш веселої формули Франсуа Рабле про постійну необхідність повертатися «до своїх баранів», бо нам доведеться повернутися лише один раз, та й кури — це все ж не барани, хоч з вівцями Самусь і спробував їх порівняти, як ми бачили. Про баранів же можемо сказати тут тільки те, що їм, на відміну від козлів, бракує борода і що в них, як засвідчував це ще вісімдесят років тому професор агрономії імператорського університету святого Володимира С. М. Богданов, — своєрідний голос. До чого тут козли і баранячі голоси? От цього вже не знають ні автор, ні сам доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець. Єдина надія на тих (деяких, деяких, дорогі товариші, а ще точніше — поодиноких) літературних критиків, які вміють гребтися в тексті, мов кури в попелі, і завжди щось там вигрібають (до речі, чи не існує якогось ще не встановленого наукового

зв'язку між цим процесом і прізвиськом автора? Це могло б дати матеріал ще для одного роману, і, дивись, може, й вийшла б непогана штучка).

**50.** Як стають секретарями райкому? В наш час, у нашій країні це надзвичайно просто. Спитайте Степана Михайловича. Він примружено погляне в далину голубими своїми очима, збере добрі зморшки у куточках очей, пустить ті зморшки понад вилицями і... не відповість вам нічого або ж відповість так: «А що казати?» Шістнадцятилітнім пішов на фронт, всю війну автоматником, лишив руку в Празі, інвалід. Але з одною рукою став комбайнером, косив перші пововенні пшениці (негусті, ой негусті!), вчився, головував у колгоспі, завідував райсільгоспвідділом, потім обрали головою райвиконкому, останнє семиліття — секретар райкому. Життя типове, але нестабільне. Не те, що в дядька Зновобрать, де тридцять років безперервного стажу на посту. Ото стабільність!

До Світлоярська Степан Михайлович їздив частіше, ніж колись до Карпового Яру, і не тому, що й ним заволодів цивілізаційний синдром, а через те, що було ж на що подивитися! Взірцем було не саме село, а й поля колгоспу «Дніпро», бо чи й знайдеш такі ще десь, а вже що такого агронома, як тітка Лисичка, ніде більше немає, то це вже напевне. Степан Михайлович приїздив у поля «Дніпра» без об'явлень, не любив, щоб йому вїздили назустріч, давали пояснення, шанобливо стримували віддихи, ловили вказівки й мудрі зауваження. Та хоч як зненацька налітав на світлоярівські поля Степан Михайлович, завжди стрічав у степу тітку Лисичку і вже тут відводив свою душу, сповідався, причащався, надихався, карався, каювся, питав порад, тоді слухав скарги, просьби і просив сам.

— Не можу тобі давати порад для чужих полів,— казала тітка Лисичка.— Поля — мов люди. Знаю свої поля, а більше — ні. Повчатиму людей, а в них не вийде, і вони скажуть: «Ота Лисичка набалакала...» Все на світі неоднакове, неоднаковий і підхід до нього.

Цього разу, як завжди, Степан Михайлович спіткав у полі Лисичку, але про зустріч ту ніхто не знав, не знали й того, що в машині з ним приїхала з райцентру Педанова Галинка і попросилася зійти саме тут, коло

тітки Лисички. А ще попросила нікому не казати про те, що морочила вона голову секретареві райкому, ну і все інше, що в таких випадках може сказати молода колгоспниця, в якій сталося те, що читачам уже відомо і без пояснень.

— Ви вже нікому ж,— ще попросила Галинка трохи мовби аж засоромлено.

— Не турбуйтеся,— сказав Степан Михайлович.— Знаємо ми втрюх, і все. Але ми люди свої. (Про автора забув, і доводиться самочинно примазуватися до «своїх»).

І поїхав не до голови колгоспу, як звичайно, а до товариша Зновобрать.

Той сидів у новій сільраді, в новому кабінеті, на новому стільці, за новим столом і розглядав свіжий ілюстрований журнал.

— Щось цікаве? — спитав Степан Михайлович.

— Колгоспна контора. Костромська область. Контора, а з білими колонами. От і думаю: для сільської Ради колони б підійшли. Тут я проморгав трохи.

— Може, й проморгав,— з підозрілою загадковістю в голосі мовив секретар райкому. Зновобрать, завдяки величезному своєму керівному досвіду, вмить уловив щось не те в тоні голосу Степана Михайловича і стривожився.

— Не те кажу?

— Тобі видніше, Свиридоне Карповичу.

— Тоді, кажеться-говориться, все ясно. Приїхав ти неспроста.

— А спроста мені трудно їздити.

— Хтось навиковбасював?

— Та ні.

— Що ж, коли не секрет, кажеться-говориться?

— Школу нову відкриваєш? — присів коло відчиненого вікна Степан Михайлович. Перетинаючи центральну площу Світлоярська, порушуючи всі правила й здоровий глузд, летіли не знати звідки й не знати куди два мотоцикли «Дніпро» з колясками, одразу сімдесят дві кінські сили в гримінні й ревінні везли на собі всього лиш трюх: у передньому мотоциклі білявий хлопець і циганкувата дівчина, в задньому — прямоспинний, картинно-вродливий, гордий і пишний Самусь власною персоною. Переднього Степан Михайлович теж упізнав: Левенець. Дівчини секретар не знав і сам до себе сумно

всміхнувся: коли вже не знаєш усіх дівчат у районі — вважай, що постарів. Зновобрать теж підійшов до вікна і теж подивився вслід сімдесяти двом кінським силам.

— Асфальт проклали — тепер хоч з шапки вбийся. Катаються, а діло стоїть. Ти про яку школу, Степане Михайловичу? В нас же й так найновіша в районі.

— Чув, ще одну відкриваєте?

— Яку?

— Для курей, чи що.

— Для курей? Та ти, Степане Михайловичу, кажеться-говориться, шуткуєш із старого?

— Ну, як же? Таблички в полях виставляєте для курей. Написи там усякі. Попередження й застереження. А кури — неграмотні.

— Степане Михайловичу, та хіба ж тут кури? Цей Педан прибіг, кажеться-говориться, прицурпелив дохлого півняру і ну крутити над головою в Зіньки Федорівни і всякими такими й не такими словами...

— Кого, Зіньку Федорівну?

— Та весь актив!

— Слова такі й не такі — це погано. Але ж і актив ваш. Як ви допустили, щоб Самусь...

— Та чи ти не знаєш цього чоловіка? Над ним же ніяких контрольних органів нема!

— Як то нема? Ти хто тут?

— Ну...

— Пам'ятаєш, хто ти в Світлоярську?

— Кажеться-говориться, тридцять літ і зим...

— То як же ти, старий комуніст, допустив, щоб маленьких дітей лишили голодними, та ще й на їхнього батька заводили судову справу?

— Так словами ж такими і півнем крутив над головою, кажеться-говориться...

— Де ваш радіовузол? — різко підвівся Степан Михайлович. — В Будинку культури?

— Там самі пластинки. А переключка — в конторі в Зіньки Федорівни.

— Сільрада що ж — не має?

— Та про нас самі постанови, а матеріальної основи ніхто не підводить. Вся основа в колгоспі, туди все й забирають.

— Ну, ви тут сусіди, можна помиритися.

— Миримосья, Степане Михайловичу, але ж авторитет не той. От візьми церкву. Чого вона стояла тисячу

років? Бо вся в золоті, в іконах, в солодкому кадіні. На неї грошей не жаліли, люди й валили туди валом. Досі он шукають, де б дитину охрестити. Народові пишноти треба.

— Ти ж зал урочистих церемоній маєш у сільраді?

— А скільки в районі таких сільрад? Світлоярівська, та й уже?

— Пишнота — це правильно. Але справедливість — ще важливіша. Ходімо до Зіньки Федорівни. Вестимеш радіоперекличку. Даси належну оцінку і все інше. Самуся знайдеш по радіо. Хай зсадять з мотоцикла — і до мікрофона. Добре, що ніхто його не бачитиме, тільки почують. І хай заплатить Педанові за всіх курей. По риночній ціні.

— А Педан же як?

— Сам і вирішиш.

— Хай просить пробачення у Зіньки Федорівни і в усього активу.

— Правильно. А ти попросиш пробачення в його маленьких діток.

— Степане Михайловичу, щось воно, кажеться-говориться...

— Не так? А як? Підкажи, Свиридоне Карповичу. Тебе як у селі звуть?

— Ну, кажеться-говориться...

— Кажи, кажи! Як?

— Ти ж знаєш.

— Зновобрать? І це ж не з посміху, а з любові. То й виправдуй своє звання щодня і в усьому. Звідки в тебе така косоокість на людей? Ті чорненькі, ті біленькі, тих тільки по голівці, а тих — так проти шерсті. Самусь хай ще пересіє буряк. І віднести за його рахунок. Бракоробства не простимо нікому. Не подивимось на заслуги.

— Вже пересіяв. Хай би спробував не пересіяти нашій Лисичці — де б він був!

Радіоперекликів Зновобрать ніколи не проводив. Чув, як це робить Степан Михайлович, Зінька Федорівна теж оволоділа новим способом управління, але Свиридону Карповичу надавав перевагу контактам особистим. Звертатися до чоловіка, якого не бачиш, не можеш узяти його за гудзик, покласти йому руку на плече, зазирнути в очі, закурити з ним міцненького, — ну як це можна?

Тому коли сів до мікрофона в кабінеті голови колгоспу, то на всій території Світлоярівської сільради чулося лиш відкашлювання, похмикування й погмикування, тоді все потонуло в грюкоті (Зновобрать випадково звалив мікрофон), тоді щось чхнуло на весь Світлоярськ (може, старий карпоярівський чортяка від машинних вихлопів), але все ж таки голова сільради спромігся сказати слово й друге, а далі так захопився, що вже й забув: мікрофон перед ним чи Самусь, Педан, колгоспний актив і всі справи світлоярівського населення.

Радіопереклик вдався на славу, його згадували, може б, і досі, якби не дванадцять примірників «Королеви Марго».

**51.** Як підказав авторові доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, у середньовічних містеріях писали: «В перервах нехай чорти гасають по сцені з відповідними рухами». Ми вже запустили двох чортів у повітряний простір над Світлоярськом, але то була чиста містика, вигадка, далека від матеріалізму, серйозна ж розповідь вимагає дійових осіб так само серйозних, обґрунтованих, земних і правдивих. Питається: до чого тут приписи середньовічних містерій? Яке відношення мають вони до стилю соціалістичного реалізму, що ним послідовно керується автор цього роману? Ні до чого і ніякого, скажемо одразу, щоб відвести від себе всі ймовірні підозри і звинувачення. Про давно забуту містерію Варфоломій Кнурець нагадав авторові вже після того, коли автор розповів йому про Івана Безтурботного і спитав, куди б його втулити, бо Іван Безтурботний не лягав нікуди, не вмщувався ні в яке ложе, не входив ні до яких рубрик: ні до трудівників, ні до керівників, ні до передових, ні до відсталих.

— Зроби його чортом для інтермедії, — порадив Кнурець.

— Та який же з Безтурботного чорт?

— Тоді — чортиком.

— А що скаже громадськість?

— Громадськість теж повинна мати почуття гумору.

— Почуття гумору — це все ж суто індивідуальна риса. Чи може воно бути колективним?

— Ще й як може! — зареготав Кнурець. — Коли хочеш, то це почуття саме колективне, воно характерне

для цілих народів, для великих мас, які передають його окремим індивідуумам, примушуючи сміятися навіть тих, хто ніколи не сміявся і не мав наміру сміятися взагалі. Бо коли ти потрапляєш на площу, де регочуть, що ти робитимеш?

— Ну, гаразд. Але хтось же має сміятися перший?

— Ти автор — ти й смійся. Бо коли й література не сміятиметься, тоді хто ж це робитиме?

— Але Безтурботний викликає в мене вже й не сміх, а стурбованість.

— Він твій герой — твій і клопіт, — сказав Кнурець і вмив руки, як це він умів завжди робити, бо порадики, консультанти, ерудити завжди вміють стати осторонь і вмити руки за прикладом римського прокуратора Пілата.

І все ж таки автор вирішив збунтуватися проти ерудита Кнурця. Бо який же з Безтурботного чорт або й чортик? Те, що він зумів дістати для району цілих дванадцять примірників «Королеви Марго», ще не свідчить про його надприродну силу, хоча, загалом кажучи, в цьому ділі без втручань нечистого не обійшлося, в чому легко переконатися, помноживши кількість тільки сільських районів нашої країни на дванадцять. Вийде цифра, яка перебиває всі видавничі можливості, а ще ж не враховано райони міські, столиці союзних республік, Москву й Ленінград, БАМ, Самотлор, Нурек, антарктичні експедиції, а також Товариство книголюбів. Як при таких потребах, та ще враховуючи ту обставину, що українські видавці взагалі чомусь не друкують «Королеви Марго», — як, питаємо, чоловік міг дістати для району одразу дванадцять примірників цього славетного роману, причому сім примірників — видання алматинського, а п'ять кишинівського? Звичайно, в районі макулатури було зібрано стільки, що не вистачило б і тисячі двісті «Королев Марго», але Безтурботний знайшов вихід і з цієї ситуації: він роздав свої дванадцять примірників начальству, а за макулатуру не дав нічого, щоб нікого не ображати відмовою, бо, коли не одержує ніхто, тоді ображених немає, всі рівні, а рівність — це штука значно вища й дорожча, ніж там якийсь роман Олександра Дюма (чи й Павла Загребельного, додамо, використовуючи своє становище).

Про книжки довелося говорити позачергово не тому, що це для Безтурботного було головне, а тільки

зважаючи на конфлікти між книготоргівлею і збирачами паперової макулатури. Для самого ж Безтурботного це був не більше, ніж епізод, дрібничка, ніщо порівняно з тими висотами, якими він оволодів і заволодів після того, як автор цієї розповіді мав необачність штовхнути цього вигодуваного смачними плескачами хлопця в сферу діяльності по охороні пам'яток історії й культури.

Іван Безтурботний почав з рідного села (бо завжди треба з чогось починати і бажано не з нуля) і, хоч не мав ні високої грамотності, ні особливих знань, незабаром наробив страшного гамору завдяки своїй енергійності, яка опиралась на добру вгодованість. Він поєднав у своїй особі керівництво (на громадських засадах!) добровільним спортивним товариством «Урожай» і Товариством по охороні пам'яток історії і культури, тоді взявся за Товариство по охороні природи, тоді випросив у судді Верещаки первинну організацію ружжа і вудки, тоді приєднав Червоний Хрест і Півмісяць, Товариство рятування на водах, Товариство книголюбів; він колекціонував товариства, як нумізмати збирають монети або філателісти — марки. Але колекціонери, як правило, вимушені вкладати в свою пристрасть і власні кошти, а Безтурботний не витрачав жодної копійки. Всі товариства добровільні, але членство в них обов'язкове! — ось лозунг, який проголосив Безтурботний, примусивши правління колгоспу зробити колгосп «Дніпро» членом дванадцяти добровільних товариств і сплатити колективні внески в сумах, які відраховувалися з річних прибутків колгоспу. Сам Безтурботний, хоч не платив ні копійки, не мав і зиску від цього жодної копійки! Він працював за ідею і для ідеї, він горів, кипів, клекотав на громадській роботі безкорисливо і самовіддано.

Він сподівався тільки на одне: його помітять, повинні помітити й належно оцінити його запопадливість так само, як помітили колись швидкісні методи Самуся.

І він не помилився. Його помітив той самий товариш Багатогаласу, що підняв колись Самуся, але чи то вже Багатогаласу постарів, чи злякала його енергійність Безтурботного, яка перевершувала все бачене й знане високосвідченим вічним районним уповноваженим, чи, може, не хотів він втручатися не в своє, але Багатогаласу не став возносити славу Безтурботному, а передав його заступникові голови райвиконкому Крикливцю, на якого,

крім основних його обов'язків, покладено керівництво сорока двома комісіями. Там були комісії по охороні, по боротьбі, по розвитку, по стримуванню, по освоєнню, по роботі з жінками, по роботі з молоддю, в справах пенсіонерів, у справах культур, по культурі, по обрядах, по торгівлі, по дорогах і містках, по радіофікації й електрифікації, по боротьбі з хуліганством, по боротьбі з пияцтвом, по охороні природи, по виловлюванню бездомних псів і котів, по обов'язковій організації добровільних товариств, по вивченню дедалі зростаючих потреб, по підтримці того, що народжується, і по виявленню того, що має народитися. Посада заступника голови сільського райвиконкому, мабуть, найуніверсальніша в діях людства. Але Крикливець, як і сотні його колег, не губився, не демонстрував світової скорботи, не підпускав до себе ні інфарктів, ні інсультів, мужньо ніс увесь огром своїх неймовірних обов'язків, був бадьорий, оптимістичний, привітний, дивився на життя з надіями і ніколи не втрачав перспективи і не впадав у відчай. Коли провалювався десь у районі місток, Крикливець будував два нових, коли завалювалися два скверненькі — споруджував один, але такий, що аж дзвенів! Коли Крикливицю казали, що в Стамбулі щороку виловлюють усіх бездомних псів, а в Римі всіх нічий котів і їх за рік стає ще більше, Крикливець тільки всміхався таємниче, бо вірив, що вже коли він виловить, то ніхто так не виловить. Він пробував навіть поєднати не поєднане: з одного боку, боровся за розвиток торгівлі, який неминуче включав і продавання «Екстри», а з другого, боровся проти пияцтва, яке ця продана «Екстра» чомусь викликала, бо хто її купив, той випивав, і якось ніхто не знайшов для клятої горілки ніякого кориснішого застосування.

Отже, як видно з цього коротенького опису, Крикливець приречений був жити й працювати серед суцільних протиріч, у майже безнадійній перевантаженості, без ніяких сподівань на те, що з'явиться чоловік, який візьме на свої плечі бодай часточку його тягара.

І тут з'являється Багатогаласу і безвідповідально заявляє: є такий чоловік! Де? В Світлоярську! Хто такий? Звідки? Місцевий вихованець. Звуть — Іван Безтурботний.

Крикливець метнувся до Світлоярська. Поїхав, розпитав, переконався. Безтурботний хоч не вразив його грамотністю, зате зачарував здоровою напористістю, а

ще більше (як і автора свого часу) плескачами своєї матері. Крикливець, який, до речі, відповідав також і за розвиток системи громадського харчування в районі, одразу ж подумав, що добре було б у райцентрі поряд з «Чайною» і «Вареничною» відкрити ще й «Плескачну», запросивши туди шеф-поваром тітку Вустю. Але Іван Безтурботний і слухати не хотів, щоб тягти її за собою до райцентру.

— Давайте так,— заявив він з усією рішучістю і відвертістю, якими відзначався,— коли берете мене в район, то беріть самого! Батьків зрушати з місця не хочу. Вони тут приросли. Берете мене?

— Беру,— сказав Крикливець.— Нам треба організувати товариства у всьому районі.

— Все організуємо, і буде блиск! Мені аби квартира в районі.

— З квартирами трудно, але знайдемо.

— Ну, й зарплатня.

— Це просто. Зробимо тебе відповідальним секретарем якогось товариства.

— Товариства? — засміявся Безтурботний.— Та ви шуткуєте? Ото б я ради якогось товариства кинув матеріні плескачі? Та ще — секретарем? Хоч би вже головою.

— Голова в нас — на громадських засадах. Без зарплати. Ми зобов'язуємо відповідальних працівників очолювати добровільні товариства. Хоч, правду кажучи, вже в районі не вистачає й відповідальних працівників.

— Гаразд,— зітхнув Безтурботний,— коли вже секретарем, то всіх товариств, які є. І щоб скрізь зарплата.

— А фінансова дисципліна? — нагадав Крикливець.

— Яке мені діло до фінансової дисципліни? Хочете, щоб я вам підняв діло, я й підніму! Аби гроші! А ви вже знаєте, як там зробити...

— Та знаю,— почухав потилицю Крикливець, згадуючи, що він, крім усього іншого, очолює також комісії по якості й ефективності, по режиму економії, по внутрішніх резервах, по скороченню адміністративно-управлінського апарату, а також комісію по затиканню дірок, хоч де б вони виникали і хоч які великі були. Він уявив, скільки дірок наробить у районнім бюджеті Іван Безтурботний, і все ж таки вигукнув:

— Ну, хай буде! Беру!

Так Іван Безтурботний опинився в райцентрі, став власником двокімнатної квартири, мав у своєму розпо-

рядженні мотоцикл добровільного спортивного товариства «Урожай», одержував зарплату в Товариствах охорони пам'ятників, охорони природи і книголюбів, мав вільний доступ на всі бази райспоживспілки, володів правом полювати й рибалити в усіх заповідниках і заборонених угіддях, знайомство водив не тільки з районними керівниками, а й з усіма, хто приїздив з області й столиці, автора цієї розповіді не впізнав і не помітив, автор же його хоч і помітив, але не впізнав попервах, так змінився Іван Безтурботний, таким розкішним і поважним чоловіком став за якогось півроку! Коли ж, упізнавши Безтурботного, автор спробував йому нагадати про себе, той довго тер собі лоб, марно намагаючись зобразити на добре вгодованому обличчі те, що зветься думанням.

— А-а,— нарешті сказав він.— Припоминаю, припоминаю. Це я вам колись розказував про Товариство по охороні пам'ятників.

— Навпаки, це я тобі розказував.

— Не може бути! Я перший усім розказую, а мені ніхто не може!

— Ми ще їли плескачі в твоєї матері,— нагадав автор.

— Плескачі? А що це таке? Я оце в столиці на семінарі був, так севрюгу по-московськи їв, а ви — плескачі! Мене солянкою вгощав знаєте хто? До нас он на качок сам міністр приїздив, а рибу — так боже ж ти мій — з ким я вже її тут не ловив! Навіть з отою народною артисткою — як її? І фотографувався теж. Які вже тут плескачі!

Автор хотів був спитати, чи не фотографувався Безтурботний з Александром Македонським, Юлієм Цезарем, Ярославом Мудрим і Бріжжіт Бардо, але побоявся, що той не тільки ствердить факт фотографування, а й покаже знімки,— такою нахабною всемогутністю дихала вся постать цього продукту нашої соціальної поблажливості.

Скажуть: Іван Безтурботний — це суцільна авторська вигадка, бо такого ніколи не може бути!

Але відтоді, як світ розпався на слова, весь час хтось щось каже, а Безтурботні виникають, як бульки від дощу.

52.

Дванадцять примірників «Королеви Марго» Іван Безтурботний роздобув не для якихось незаконних махінацій, а тільки щоб показати розміри свого організаторського таланту. От ніхто не може дістати, а я дістав! І не вимагаю ні похвал, ні нагород, ні підвищення зарплатні (бо куди ж підвищувати!). Все чесно, ніяких приховувань, ніякого роздавання дефіцитної книжки по знайомству, з цілями підлабузницькими, з намірами нечесними. Кожен, хто здасть стільки й стільки кілограмів макулатури і одержить відповідну кількість талонів, матиме у довічне користування примірник «Королеви Марго»! Ясна річ, зважаючи на особливу цінність роману, норми здачі макулатури в районі вмиль підскачили до рекордних розмірів...

Макулатура й рекорди — співвідношення не зовсім природне, але не забуваймо, що в нашій розповіді згадувався чоловік, званий Рекордистом, тож легко здогадатися, що діялося в його душі, коли він довідався про дванадцять примірників «Королеви Марго», про норми здачі макулатури і... про можливість встановити небувалий рекорд: здобути стільки талонів, щоб захопити всі дванадцять примірників роману Дюма. Все це не має ніякого відношення до тваринницьких комплексів у радгоспах, ні до підвищення загальнокультурного рівня сільських трудівників. Рекордист Іванович взагалі ні до чого не мав відношення, бо трудової діяльності цурався, весь вільний час прогаював у катанні на мотоциклі або на новому «Москвичі», в ганянні по району, в пошуках друзів по неробству, гультьяйству, пустомельству і марнуванню життя. І це тоді, коли батько його Іван Іванович Несвіжий трудився в поті чола, всі сили віддавав колгоспові, десятиліттями був на постійних роботах, коли ні вихідних, ні свят, ні перерви, ні перепочинку. Як міг у такого працьовитого чоловіка народитися і вирости (оце головне! Бо народитися може будь-що, але ж виростає те, що виховують батьки) Рекордист Іванович? Це запитання слід класифікувати як риторичне, попросту кажучи, дурне. Бо Рекордист Іванович перейняв саме від Івана Івановича, свого батька, весь генотип і геноряд, весь характер і всю систему поглядів на життя.

Десь автор уже несміливо натякав, що Іван Іванович теж походив з роду Самусів (хоч і з бокового колі-

на), прізвище його було Самусь, а Несвіжий — прізвисько. Прізвисько Несвіжого заробив не сам Іван Іванович, а батько його Іван Іванович ще до війни, коли вони з Щусем (лісниковим батьком) відбували в Яреськах територіальні військові збори (в Карповім Яру це звалось «відбувати терчасті»). Про Яреськи багато розповідати немає потреби. Це те саме село, де Довженко знімав свою славетну «Землю» і куди щоліта їздить з Харкова Микола Шаповал їсти вареники з вишнями. Дмитро Косарик ходить в Яреськи пішки... хоч з Києва, хоч з Тбілісі, хоч з Білорусії — завжди пішки, бо на транспорт він не надіється. Одним словом, хто хоче подивитися на Яреськи, то можна — або з Миколою Шаповалом на автобусі, або з Косариком пішки. Від Карпового Яру до Яресьок теж завжди добиралися пішки. Чоловіки — щоб гартувати ноги для можливих воєнних походів, жінки — щоб відвідати чоловіків і принести гостинця, а гостинець, відомо ж, смачніший саме тоді, коли він не привезений, не присланий, не переданий, а принесений власноручно з таким приємним додатком, як рідна (та ще, дивись, і кохана!) жінка.

Отож, карпоярівські жінки, поклавши в плетені з білої лози гарненькі кошики по паляниці, четвертині сала, кільцю ковбаси, пляшці перваку, зібралися до Яресьок. Але не станеш же нести той кошик у руці — руку відтягне, то зв'язано його вишитим рушничком ще з одним таким самим кошичком, у який для противаги теж накладено сього-того, тоді завдано це на плече, і вже можна мандрувати хоч і разом з Дмитром Косариком.

Одарка Івана Івановича Самуся принесла чоловікові те, що й усім носили, а в отой кошик, що для противаги, насипала грушок, вибираючи спілі, влечані, м'якенькі, щоб смачніше.

Жіноче гостювання в Яреськах ніколи не затягувалося більше одної ночі, бо чоловіки досить ревниво ставилися до жіночих зазіхань на їхню особисту свободу і відправляли дружин додому, посилаючись на потребу безперешкодного виконання священного обов'язку.

Після відходу жінок випивалося і з'їдалося принесене ними, починаючи з закоркованих кукурудзяними качанами пляшок, паляниць і сала, кінчаючи десертом: в кого яблука, в кого груші, в кого сливи чи абрикоси.

Самусь, од природи скупий, як усі Самусі, грушок, принесених Одаркою, нікому б і не дав, але помітив, що вони перележані і деякі починають уже навіть гнити. Тоді він і намірився почастувати Щуся, бо все ж таки були односельчанами, та ще й куми.

— Куме,— сказав Самусь Щусеві увечері,— а чим я вас хочу вгостити?

— Скажеш, то й знатиму,— лінкувато відгукнувся Щусь, який на цьому світі ні з чого не дивувався, звикнувши сприймати все як належне.

— Одарка моя грушок принесла. Та вже ж і грушки! Давайте покуштуємо.

— Можна й покуштувати, можна й посмакувати,— згодився Щусь.

Самусь дістав кошик, розстелив білий рушничок на тумбочці між їхніми залізними коечками, почав викладати на нього грушки.

— Дурна баба насипала переспілих,— буркітливо пояснював він,— і деякі трохи несвіжі, куме, то ми вже давайте їх і поїмо, щоб не пропали, а завтра ціленькі.

— Твої грушки, то ти несвіжі і їж,— порадив добродушно Щусь,— а я вже якось буду ціленькі.— І він запустив свої міцніючі зуби в тверду, соковиту грушу, аж чвиркнуло соком, а Самусь тим часом їв гниленькі, що тільки пшакали йому на зубах, мов порожні капшуки.

Він сподівався, що сьогодні поїсть усі гнилі й завтра їстиме з Щусем уже цілі й свіжі, але за ніч частина груш (от клята Одарка — набрала переспілих!) знов підгнила, і знов Самусь вимушений був підбирати попсоване, а Щусь трощив ціле й неушкоджене! Так і з'їли вони весь кошик грушок: хазяїн підбирав несвіжі, гниленькі, а гість розкошував добірними. Коли повернулися з Яресьок і Щусь комусь розповів про ті грушки, Самуся продражнили Несвіжим, і вже те прізвисько успадкував і його син Іван Іванович, воно пристало до нього ще дужче, ніж до родоначальника, бо Іван Іванович відзначався скупістю такою, ніби заповзвся поганьбити все колгоспне селянство степової зони України. В Карповім Яру ця скупість ще не так давалася взнаки, бо в старому селі все було поплутане, пережитки проклятого минулого гніздилися в кожному куці дерези і під кожною стріхою. У Світлоярську ж з його точним плануванням і цілком новим стилем життя всі одразу помітили, що Іван Іванович Несвіжий не просто скупий, а чоловік мовби

хворий якоюсь капіталістичною, а то й феодальною хворобою, чи що.

Хату він будував останнім, вичікуючи, якого розміру поставлять собі голова колгоспу й голова сільради, всі багатодітні світлоярівці, директор школи і бригадир механізаторів Безкоровайний. Він не піддався на хитру тактику старого Самуся, який узяв дві ділянки, заявивши, що хоче відділяти того сина, який жениться, а тоді вигідно продав одну з них. Така операція була занадто і відверто незаконна, щоб на неї пішов Несвіжий, який завжди був прихильником і прибічником законності в усьому.

Зате ніщо не заважало йому поставити хату найбільшу в Світлоярську — на сто двадцять квадратних метрів, окрім того, поряд з хатою, сказати б, головною, збудувати в дворі й літню кухню, власне, маленьку хатку, в якій він і поселився з дружиною і сином Рекордистом. У велику хату було куплено гарнітури полірованих меблів, розставлено по-міському: спальний — у спальні; сервант, стіл, стільці — в їдальні, яка правила й за вітальню; диван, крісла, журнальний столик, письмовий стіл — у «кабінеті», що для Світлоярська мало стати вічно нерозгаданою таємницею, бо для кого той кабінет — для Рекордиста Івановича? Писати мемуари про свої походеньки? Хату замкнуто на цілу систему замків, ключі від яких зберігалися в самого Івана Івановича, нікого туди він ніколи не пускав, раз на місяць ходив Несвіжий попідвіконню, зазирає у шибки, притуляючись носом так, що мимоволі виникала загроза роздавити або шибку, або носа, і кричав дружині:

— Манько, візьми-но ганчірку та зітри пиляку в кабінеті! На палець зібралось, а ти куди дивишся!

— Позамикав же ж, рота б тобі замкнуло, щоб і губами не плямкнув! — огризалася огрядна Манька.

— Та м'якеньку, м'якеньку ганчірочку, щоб не подряпала! — напучував, незважаючи на її огризання, Іван Іванович.

Нова хата, набита новісінькими меблями, стала з часом хіба ж такою розвагою для світлоярівської молоді. Хлопці, катаючи дівчат на мотоциклах, пригальмовували коло двору Івана Івановича, гукали йому через височенний червоний паркан:

— Іване Івановичу, новину чули?

— Яку? — з'являвся він у хвіртці з мокрим віхтем у руці (завжди щось мив і чистив, коли не був на роботі).

— Мода на меблі змінилася.

— Що — дивани без спинок? Хай міняється. А я люблю зі спинкою.

— Та ні, не те.

— А що ж?

— Блискуча мебля вже не в моді.

— Не блискуча? А яка ж?

— Тьмава. І не фарбована, як ото в сільраді у Зновобрать.

— Не фарбована? Та як же це?

— Отак. Беріть наждак і обдирайте.

— Обдирати новісіньку меблю! Ану ж гетьте від мого двору, розбишаки!

Садки були в кожного ще в Карповім Яру, в Світлоярській ж садівництво стало явищем престижним, своєрідною мірою суспільної значимості. Гектарних садів, щоправда, тут не могло бути (ми пам'ятаємо, що всі присадибні ділянки дорівнювали двадцяти п'яти соткам), зате не було меж винахідливості світлоярівців у доборі дерев, сортів, щеп, з'явилися виноградники, виривали під світлоярівським сонцем персики, один хвалився чорноплідною горобиною, що має цілющі властивості, інший культивував обліпіху, в якій властивості вже й не просто цілющі, а чудодійні.

Іван Іванович Несвіжий роздобув персикових дерев рідкісних сортів, доглядав молодий садочок з такою дбайливістю й умінням, що вже за п'ять років мав на деревцях першу зав'язь; він підійшов до цього врожаю суто по-науковому, переписав собі в конторську книгу, куди заносив видачу пального й мастила з колгоспного бензосховища, пильнував, щоб ніхто не зірвав жодного персика, щоб не поклювали кури, не обтрусив вітер, завмираючи серцем, спостерігав, як жовтіють, зарум'янюються ніжні плоди, щоранку й щовечора обходив усі деревця, тицяючи пальцем, голосно шепотів: «Один, два, три... дванадцять... двадцять один... тридцять три...» Ганяв од персиків не тільки малечу й птаство небесне — не підпускав і улюбленого (бо єдиний!) сина Рекордиста, який, на відміну від батька, любив споживати всі продукти у вигляді не просто свіжому, а в найсвіжішому. Ну та Рекордист занадто заклопотаний був

вишукуванням способів якнайдоцільнішого вбивання вільного часу, що валився на нього, як лава з діючого вулкана, тому він не переймався дуже ні тим, що батько не пускає його до нової хати з новими меблями, ні отими персиками, які, ясно ж, ніколи не зрівняються не те що зі свіжою півлітрякою, а навіть з нікчемним стограмовичем.

Іванові Івановичу, отже, не було ні серйозних ворогів, ні супротивників у справі оберігання персиків, єдине, чого він не врахував, — це законів природи. Бо закони природи діяли собі й далі невпинно й уперто, і під їхньою дією персики стали досягати і падати на землю. Іван Іванович дбайливо піднімав з землі кожен персик, перелічував решту на деревах, виводив дебет-кредит у своїй бухгалтерській книзі, а підібраний персик ніс у нову хату і клав на новий диван, перед тим підстеливши клейонку. Персик, полежавши на клейонці, підгнивав знизу, тоді Іван Іванович перевертав його, коли плід обгнивав з усіх боків, тоді доводилося класти його у відерце, виносити в садок і закопувати під тими самими деревами, які спородили такий незвичайний плід. Ворущачи губами, Іван Іванович перелічував, скільки ще лишилося персиків на деревах, скільки лежить на дивані, скільки закопано. Все це записувалося в книгу, бо головне в житті свідомої людини — це облік, і ось так, перелічуючи, закопуючи, записуючи, і вправився Несвіжий з усім урожаєм своїх персиків, а коли хто пробував дивуватися, чому ж чоловік не з'їв жодного плода, Іван Іванович казав:

— Так ми ж їх терпіти не можемо — ні я, ні Манька, ні Рекордист!

Світлоярівці нарешті точно визначили ціну Несвіжому: «Такий скупердяйничатиме навіть у космосі!»

З Рекордистом спільність у них була не в рекламованій відразі до персиків, — їх об'єднувало дідівське золото. Так-так, не золото скіфів, не золоті розсипи душ їхніх доблесних сучасників, а найзвичайнісіньке золото діда Самуся, отой жовтий метал, що про нього в підручниках політекономії пишуться цілі розділи, серед широких натур має він назву «презренного», а в художній літературі «проклятого».

Для Самусів-Несвіжих в останніх двох поколіннях метал металів воістину мав стати проклятим. Почалося це тоді, коли дід Івана Івановича, прадід Рекордиста,

рідний батько того Івана Самуся, завдяки якому наступні покоління мали зватися Несвіжими, отож коли дід (прадід, батько в тій самій особі) лежав на смертнім одрі, готуючись до вічного плавання, а його рідний син Іван, не даючи батькові упокоїтися навіть у цю найвідповідальнішу хвилину життя, бігав довкола батькової постелі, по-жіночому стукав кулак об кулак, суто по-чоловічому вискрегочував зубами й знай доскіпувавсь:

— Тату, скажіть, де золото закопали!

— Не скажу! — хрипів умираючий.

— Скажіть!

— Не скажу, сукиного сина стерво!

— Ну скажіть же, бо вмрете!

— Вмру, а тобі зась!

— Чи вам для сина жалко? Чорти вам кісточки всі порозносять по пеклу за те, що з сином отак!

— Бісової віри ти син, а не мій, коли рідному батькові вмрети спокійно не даєш!

Несвіжий-перший кинувся на батька, торсав його, стукав головою об дерев'яне бильце ліжка, тоді, вкрай знавіснівши, вхопив за горлянку. Старий хрипів, задихався, вже майже доходив, а не казав нічого, тільки мотав головою, мовляв, і на тім світі не довідаєшся від мене про таємницю.

Було те золото чи його й не було зовсім? Старий Самусь добився, щоб йому нарізали «отруба», люди казали, що назбирав за довге життя пуд золота й тепер хоче загосподарювати на всю губу, але дід не встиг заволодіти «отрубом», захворів, став помирати, і тут син його сполошився: а що, коли люди не брешуть? До того ж зник у хазяйстві величезний, синьої емалі глекрукомий з видовженою підкористо шийкою і широким розтрубом-зливом на кінці; Іван допитувався матері, вона мовчала. Батько... Клятий старий умирав, і з ним умирало золото. Несвіжий так запопадливо провадив дізнання на рідному батькові, що той, здається, й помер завдяки його старанням. Мати прокляла сина за це, відкинулася від нього зовсім, притулилася до внука Івана Івановича, жила з ним у Карповому Яру, за сином, який перед війною замерз у степу, навіть не заплакала, найбільшу втіху знайшла в правнукові Рекордисті, якого не спускала з рук, і тут уже Івану Івановичу блиснула надія, що його баба хоч правнукові

розкриє таємницю золота, але баба взяла і вмерла мовчки й якимсь швидкісним методом, тобто раптово.

Тепер дідове (а для Рекордиста прадідове) золото перейшло в область мріянь і футурології. Іван Іванович годинами, загинаючи пальці, міг вилічувати, що б вони купили за те золото, а Рекордист і собі загинав пальці й поплямкував губами, вишепочуючи затаєні мрії, аж поки спохоплювався:

— Що ви ото все про золото та про золото? Я он з суддею Верещакою рибу ловив та розпитував, то знаєте, що він каже?

— А що він може казати? Аби хто знав, а то ж ніхто-ніхто...

— Суддя каже, що все, каже, що в землі, каже, належить державі. Чи то дорогоцінні метали, чи то черепок, чи деревина, чи залізяка, чи мертвяк. І всі скарби тож. Кики-брики!

— Як то державі? А коли я знайшов? Коли викопав?

— Здати державі — і чверть вартості твоя. Не здаси — кримінальна відповідальність. Кики-брики!

— І за дідове золото — мені суд?

— Дідового нема. Нічийого нема. Все державне.

— Ну, гаразд. Хай четвертина. А на четвертину, ти думаєш, мало можна б купити?

І починалися підрахунки хоч і з відповідним зниженням, але однаково з таким розмахом, що не снівся навіть світлоярівському колгоспному бухгалтерові. Іван Іванович купався в солодких мріяннях, а Рекордист привчився багатіти думкою, і з часом це стало для нього ніби своєрідним наркотиком. Він навіть приставав до батька:

— Тату, а що, коли б ми справді відкопали отого емалевого глечика?

Тож не дивно, що, почувши про дванадцять «Королев Марго», Рекордист Іванович першим у районі змикитив, скільки б можна заробити на цьому ділі, якби заволодіти всіма дванадцятьма примірниками. Куди там тому дурному золоту!

Але де взяти стільки макулатури?

## 53.

Макулатурою в сільській (як, до речі, і в міській) місцевості можуть стати: старі газети, непотрібні квитанції, за давності бланки звітності, списані учнівські зошити, торішні підручни-

ки (бо ж однаково їх щороку передруковують, витрачаючи на це половину наявного в державі паперу), збережені ще з ХІХ століття любовні листи (бо в двадцятому ніхто вже їх не пише), твори сучасних українських письменників (прозаїки набагато корисніші, бо дають більше паперової маси), окремі книжки, а то й зібрання творів класиків, бо які ж класики можуть зрівнятися з «Королевою Марго»! Все це Рекордист знав, бо метався по району не даремно, а придивлявся, вивчав життя, набирився досвіду. Ще знав він, що ніде не знайде стільки паперу, як на обчислювальному центрі, який відкрили в районі для точного облікування того, що могло б вирости. Обчислювальний центр просто пожирив папір! У колгоспних конторах сиділо тепер не по двоє й по троє бухгалтерських працівників, а чоловік по дванадцять, і всі писали день і ніч, заповнюючи тисячі рубрик на величезних відомостях, яких вимагав обчислювальний центр.

Рекордист рвонув на обчислювальний центр, переморгнувся з одною-другою дівчатами-операторами, вже мовби й домовився, тоді підскочив на районну базу макулатури, з директором якої не раз пила «фірмову» у Вусті-Чухалки, але там його ждав удар: ніяких паперів з обчислювального центру на макулатуру не приймали!

— Та чому ж? — здивувався Рекордист.

— Сказано: прогрес, а хто проти прогресу — до відповідальності!

— Ти не бери на себе, я звалю тобі грузач отих стрічок їхніх та відомостей — ти й не побачиш. Видай мені талони — і кики-брики!

— І талонів не дам. Сказав — заборонено! Чи тобі сказати, хто заборонив? Інтересуєшся?

— Чим я інтересуюсь — я сам знаю. А вже коли я надумав, то допнись! Ти ще мені видаси всі мої талони!

І Рекордист, порушуючи звичай, за яким він на «Москвичі» їздив тільки в неділю, бо всі будні відводилися на безперервне миття машини Іваном Івановичем і його Манькою, пересів з мотоцикла на «Москвич» і рвонув уже не по своєму району, а по сусідніх, об'їздив, здасться, районів зо три.

А потім він кілька днів пиряв на базу макулатури грузовики паперу, талонів зібрав уже на цілу бібліотеку «Королев Марго», та, коли з'явився з ними до свого земляка Івана Безтурботного, той підняв його на сміх.

— Ти газети читаєш?

— А я радіо слухаю. Що мені твої газети?

— По радіо не було, а в райгазеті прочитав би, що видача на талони за макулатуру художніх творів тимчасово припинена. Розподіл дефіцитних книжок бере в свої руки Товариство книголюбів.

— Ге, книголюби! А де ж дванадцять «Королев Марго?»

— Пішли за призначенням.

— Я цього діла так не оставлю,— сказав Рекордист Іванович,— бачили субчиків: книголюби знайшлися! Та я сам он який книголюб! Я до самого судді Верещаки! Я з ним качок бив і зайців... Тут діло темне...

— Слухай, Рекордя,— сказав йому Безтурботний.— З Верещакою я теж і рибу вудив, і качок бахкав. І одна «Королева Марго» йому перепала. Бо кому ж і давати?

— І без талонів?

— Плюнь ти на ці талони!

— Та я тиждень по всьому району... Стільки макулатури... А нерви? Та в мене тепер розстройство всієї системи на рік, а то й на цілу п'ятирічку!

— Ну, Рекордя, ти мене послухай...

— Та що тебе слухати!..

— Хочеш мати «Королеву Марго»?

— Сnilась мені твоя «Марго»!

— Чого ж морочив голову?

— Бо хотів усі дванадцять? Пойняв?

— Усі дванадцять?

— Кики-брики!

— Нащо вони тобі?

— А тобі?

— Я роздав, кому треба.

— Думаєш, я б не роздав?

Безтурботний подивився на Рекордиста з деякою повагою: нарешті в районі знайшовся чоловік, що міг хоч у чомусь зрівнятися з ним. І, головне, обійшовся без славетних плескачів мами Вусті. Видно, карпоярівське повітря має в собі якусь особливу силу. А може, там ґрунти такі, якась радіоактивність?

— Слухай,— сказав Безтурботний,— а коли я тобі дві «Марго» дам? Нікому по дві не давав.

— Нікому?

— Тобі одному.

— Ну, це вже кики-брики. На талони?

— Я ж сказав: плюнь і розітри. Художню літературу ставити поряд з якоюсь брудною макулатурою? Так дам, без нічого. Як земляку. А ти мені, як земляк, можеш... Я б і сам, та не хочу, щоб знали в Світлоярську. Ну, береш? Поможеш?

— Питаєш! Вже як я поможу, то ніхто так... Можеш Самуся спитати. Чув про операцію «Чорний півень»? Ще й по півня прийшли — півника не знайшли...

— Ото-ото,— зрадив Безтурботний.— Ти Самусеві, а Самуся тобі. Для мене, але через тебе.

— Та ти кажи прямо.

— Треба мені отой великий навіс на механізаторському стані. Комбайновий.

— У Світлоярську?

— У Світлоярську.

— Гопки там вибиватимеш?

— Може, й гопки. Кажу ж тобі: міг би й сам. Через товариша Крикливця — раз плюнути. Але не хочу. Зробиш?

— Та це я тобі й без «Марго»!

— Ну, а дві «Марго» від мене — подарунок! Та які ж книжки! В колінкорі. Зелененькі. Папір — лощений. Ні в кого таких.

— Ну ж, кики-брики! А я триногу протарабанив по всьому району!

— Триногу? Яку триногу?

Але в Рекордиста Івановича теж були свої професійні таємниці, в які зась було проникати навіть такому впливовому чоловікові, як Іван Безтурботний.

Процедура дарування не зайняла надто багато часу. Безтурботний підійшов до сейфа (два сталеві куби сургучного кольору, поставлені один на другий), відімкнув верхню половину, відчинив товстезні сталеві двері, запустив руку вглиб, аж Рекордист Іванович мимоволі видовжив шию і, напруживши свій молодий зір, шугнув поглядом навздогін за тією рукою в сподіванні вивідати таємниці всіх добровільних товариств району. Та хоч яке зірке око мав Рекордист Іванович, нічого, окрім пляшки «Екстри», двох пляшок чеського пива, двох таранок і аркуша паперу, він у сейфі не побачив. Були там ще два примірники «Королеви Марго», але їх Безтурботний якраз видобував з глибин сейфа, так що обстеження сховища можна було вважати проведеним.

— Кики-брики! — розчаровано протягнув Рекордист. — А я думав...

— Що ти думав?

— Думав, раз тобі сейф поставили, так там секретні документи...

— У нас тут секретів від народу немає і не повинно бути, — повчально мовив Безтурботний. — У нас усе, брат, на гласності тримається. Ти думаєш, я ці дванадцять «Королев» захарлав? Ось список. Відомість. Кожен одержує і розписується. Розписуйся й ти.

— Так тут же за одну, а ти мені дві даєш!

— Аби не навпаки. Може, я тобі свою віддаю. Розписуйся!

Але Рекордист Іванович не розписався, поки не одержав обох «Королев» і не переконався, що вони справжні, що сторінки не повіривані, не засмальцьовані і що тираж відповідний...

— Ну, дають! — сказав він захоплено. — Оце врзали! А кажуть, паперу немає.

У Світлоярську є така приказка: ліпше собака без хвоста, ніж хвіст без собаки. Але здається, вона тут не зовсім доречна, тому обличимо ці осоружні дванадцять примірників і згадаємо все-таки про наших голвних героїв.

**54.** Самусь був обсміяний, зганыблений, його примусили заплатити Педанові за дев'яносто дві курки й чорного півня, тітка Лисичка записала на його рахунок пересів буряків, — такого з передовим механізатором ще не було ніколи.

Може, кінець Самусеві?

— Ще наплачетесь без мене! Ще згадаєте Самуся незлим, тихим словом! — покрикував Самусь перед Безкоровайним, погрожуючи кинути комбайн, і хай, мовляв, косить пшеницю хто хоче. Але Безкоровайний ніби тільки й чекав такої пустої похвальби. Він спокійно заявив, що за місяць підготує з своїх гуртківців-школярів п'ять комбайнерів і п'ять помічників.

— Комбайнерів за місяць? — зареготав Самусь. — Все правильно. Курям на сміх.

— Тим, що ти потравив, — буркнув Безкоровайний. — Під час війни за три місяці офіцерів готували.

Танкістів і артилеристів. А там ішлося не про косовицю хлібів, а про життя людське і смерть.

Гриша, довідавшись про сутичку між Самусем і Безкоровайним, зголосився помагати бригадірові механізаторів.

— Чули? Професор-хехесор! — кривив красиві різьблені губи Самусь, сидючи з Щусем-лісником у холодочку за хатою і безтурботно вмєгелюючи Олеліні пундики-мундики, що з них особливого згадування вимагають: борщ з голуб'ятами, пшеничні товченики з курчатами, смажені лини завбільшки з ночовки, вареники з вишнями й з майським медом.

— А ти чув, дядьку Василю? — запихаючись варениками, розплямувався Самусь. — Цей голоцмоник Левенців заявляє, що він відкрив Котю. Я йому кажу: наша радянська дівчина — це тобі не Америка, щоб ти її відкривав. А він своєї: я перший! Все правильно, кажу. А що в минулому робили з усякими першовідкривачами? Кидали в каталажки, тягли на шибениці, палили на вогнищах, щоб не баламутили народ. От і вибирай, і все правильно.

— Ти вибирай вареники, де менше тіста, — порадив спокійно Щусь, — воно тоді в животі легше. Олелю! Що там у тебе ще?

— Та буде, буде! — задзвеніла з-за хати циганка, яка сьогодні догоджала Самусеві з такою старанністю, ніби хотіла відшкодувати його приниження, якого зазнав з Педановими півнем і курми. Самусь розкошував, нахабнів і возносився в гордині, навіть у гадці не маючи, що ця ласкава й гостинна циганочка може завдати йому такого удару в спину, якого ще не завдавав ніхто. Бо саме тоді, як Щусь із своїм гостем, смикнувши по кухлику відомої в помірних широтах рідини, взялися тьопати борщ з голуб'ятами, Котя, випхана матір'ю з обійстя, вирушила на лісниковому човні у загадково-небезпечне плавання по дніпровських затоках і розташувалася в човні з такою передбачливістю, що сама опинилася на чардаку, тобто на носі, а на кормі сидів не хто інший, як Гриша Левенець.

Усе сталося несподівано як для Гриші, так і для Коті. Олеля не відстала від них, поки не зіштовхнула доньку в човен, тоді звеліла Гриші: «Спихай!» — і мерщій зникла.

Сонце в той день пекло, парило, ніби аж душило. Промені відскакували від мертвої поверхні води, били в обличчя. Спека простягала свої жовтогарячі руки з такою пожадливістю, що Котя забула про своє «Відчепись», безпорадно стояла посеред човна, ждала, коли ж Гриша зіпхне, щоб пливати, спробувати знайти прохолоду десь посеред вод, між лозами, очеретами, зеленими заростями.

— Ну, чого ж ти? — нетерпляче гукнула вона хлопцеві.

Гриша пхнув човен, стрибнув у нього, налетів спорого на Котю, щоб не впасти, обхопив її руками і тицьнувся дівчині в шию. «Не цілуй мене у вухо!» — тріпнула вона головою і, здається, здригнулася, але він сам здригнувся і не помітив Котиного здригання. А таке не прощається ніколи. Що вдієш: навіть коли ти вже навчився на слух визначати щонайменші порушення в роботі комбайнового чи тракторного мотора, це ще не означає, що так само вмієш вловлювати зміни в ритмах дівочого дихання. Котя — це тобі не трактор і не комбайн.

— Сідай на корму і бери весло! — звеліла дівчина. — Чи ти хоч умієш?

Він мовчки підкорився. Коли циганка пхала їх до води, і до човна, і в човен, Гриша вже ладен був подумати, що нарешті йому надано перевагу, хоч і не знав ким: матір'ю чи дочкою. Тепер непевність знов шматувала йому душу, і, не дуже вміло брѳохкаючи в теплій воді веслом, він подумав, що циганка підлаштувала це катання, щоб подратувати Самуся. Геометрії після школи Гриша ще не забув і добре пам'ятав таку фігуру, як трикутник.

Що ж — любовний трикутник? Ми перевертаємо його так і сяк, а він однаково лишається трикутником, а в літературі така ситуація належить до найзаяложеніших. То що ж — і далі гратимемося в цю набридливу гру? Ге-ге! Ми приберегли дещо. Щоправда, життєві ситуації майже завжди мають трикутну форму, як поетична груша в Андрія Вознесенського. За двома неодмінно стоїть хтось третій, часто набагато важливіший, впливовіший, солідніший. А чи не бовваніє тут хтось ще й за третім? Традиція не велить передчасно зазирати за спину третьому, і ми не станемо порушувати

традицію, надто що й досі не вирішили, кого ж вважати третім: Левенця чи Самуся?

Тим часом можемо відзначити високе почуття справедливості, яке виказала в той день циганка Олеля. Самусеві припали її пундики-мундики, Гриші — плавання на човні з Котею.

Гриша плив назустріч Котиному обличчю. Човен прослизав по воді, як промінь. Полиць сонця й води зливався в суцільне сяяння, і посеред того сяяння сиділа Котя, впершись підборіддям у свої високі коліна і насмішкувато стежачи за Гришиним силкуванням на кормі. Весло виривалося в нього з рук, стукало об човен, бризало водою, зачіпалося за водорості, за якусь таємниче зілля, що проростало на мілководдях мовби й не з землі, і не з води, а з самого неба. Котине обличчя, до якого він плив і ніяк не міг допливти, затуляло Гриші півсвіту. Він не бачив ні зеленого блиску низьких верб, ні густих вузьколистих лоз, ні зелених русалкових нетрів, у паморочливу празелень яких вганявся човен, рятуючись од спеки, а може, ховаючи цих двох від людських очей і від самих себе. День ішов у полицьку вод, у ярінні сонця, в шелесті гілля, в шурхоті й сплесках серед мізерної тіні від лозового пруття.

— Куди ми запливли? — засміялася Котя.

Гриша не відповів. Бо хіба знав? Далина зникла, повітря не було, вода стала якимсь зеленим борщем, з якого несила витягнути весло, зелена каламуть спалахувала довкола, проростала мовби крізь них, вони самі ставали гнучкими стеблами, вузьким довгастим листям, всюдисущими теплими рослинами. Все переплуталося в цьому задушливому зеленому мороку, рослини звисали з невидимого неба, здіймали виткі руки з води, проростали мовби з самого центру землі, вони ущільнювалися тривожно й загрозливо, несли з собою таємниче, тихе шаленство, і Котя злякалася того шаленства, стала розривати руками міцні лози, розплутувати склубочені зарості, затупотіла ногами об дно човна:

— Куди ж ти правуєш? Виберемося ми сьогодні звідси чи ні?

Гриша плутався у лозах, у водоростях, у власному збентеженні, як у пастках, він не злякався сам, зате вперше бачив злякану Котю, і видовище було таке незвичне, що він з радістю переживав його якомога довше. Але човен так само непомітно вислизнув з чіпких

гушавин і опинився за їхніми валами в широкій мілководній затоці. Це вже була мертва нетеча, забита рогозом, лепехою, чортівнею, тут завелися чи то тропічні водорості, чи щось інопланетне: не вода, а паризька зелень, хоч бери її оббризкувати садки від гусені. Пролопотіла ондатра, вивертаючи після себе попідрізувану лепеху, поринула мало не під самий човен налякана лиска, в повітрі стояв задушливий сморід од дохлої риби, од болотного гниття. Тут Гриша злякався по-справжньому. От завіз, так завіз дівчину! І знов не вгадав Котиного настрою. Вона зраділа.

— Ти знаєш, де ми?

— Ні, не знаю.

— Це ж отруб діда Несвіжого!

— Який отруб? Де?

— А під нами. Ти чув про зрото Несвіжого?

— Хто ж про нього не чув?

— То знай же: Рекордист знайшов зрото.

— Рекордист? Зрото?

Гриша не міг повірити навіть Коті. Ну, сміялися в Світлоярську, розповідали байки, але щоб насправді?

— Ось я тобі покажу — переконаєшся, — пообіцяла Котя. — Правуй до отого бугра. Бачиш, бузиною поріс? А далі ота фашистська трава.

Бугор починався просто з води, бузина трималася на ньому з другого боку, так ніби боялася помочити свої ноги, зате чорно-зелена чужинська трава, власне, й не трава, а якась страхотливе паліччя, схоже на гігантські коноплі, густе, щільне, нахабне, двома стінами охоплювало бугор знизу, тиснуло його до води, так наче хотіло зіпхнути туди й утопити. Цю траву нібито привезли сюди фашисти під час війни, висівали її в степу перед своїми окопами для маскування, і вона виростала на голому місці мало не за тиждень, вибехкувала така, що міг сховатися в ній вершник, коли ж після визволення спробували вивести фашистський бур'ян, він виявився чіпким, ніби якась рослинна чума, розораний і викорчований в одному місці, миттю перескакував на інше, творив дикі джунглі то серед пшеничного лану, то в просах, то серед кукурудзи. Все це діялося ще до Гришиної появи, а за його пам'яті фашистське зілля перекинулося в плавні, мовби збагнувши, що в степу йому спокою не дадуть, і вже коло води розрослося так, що страшно було поглянути. Затоплене, воно вискакувало на сухі

місця і тепер розкошувало там, відлякуючи не тільки випадкових рибалок, а й таких небоязких і спокійних людей, як Шусь.

— Ти що — була там? — показав очима Гриша на гидкі гущавини на березі.

— Правуй, правуй, там побачиш! Держи на оту латочку з піском. Бачиш?

Він бачив маленьку лисинку піску коло самої води, єдине місце, де можна було приткнутися, човен плив уже й не по воді, а по траві, трава пружинила під днищем і відштовхувала човен точнісінько, як Котя Левенця і всіх, хто наближався до неї на недозволену відстань. Невже Гриша був перший, з ким дівчина пливла до цих таємничих заростей?

Човен тицьнувся в пісок, Котя вистригнула на берег, підтягнула човен вище, сміливо попрямувала до найбільшого куща бузини, і Гриша тільки тепер помітив на ньому густі кетяги білого цвіту, і в ніздрі йому вдарило млосними пахощами, згадалися сороміцькі чоловічі примовки-недомовки про те, як казяться жінки в час цвітіння бузини, здивувався, що не помічав цього цвіту в Світлоярську. А може, там уже й відцвіло або ще не зацвітало і Котя привезла його сюди навмисне, щоб подати знак? Знак? Який знак?

Трохи одурілий, він вибрався з човна, подерся слідом за Котею, увесь здригаючись од передчуття, може, найголовнішої пригоди в його житті. Мало не навпацки знайшов Котю, захопився за неї руками так само, як тоді, коли штовхнула його в човен циганка Олеля, але тут був не хисткий човен, а тверда земля, на ногах треба було триматися самому, Котя відступилася від хлопця і пирснула:

— Сп'янів чи осліп? Он, бачиш? Та не туди дивишся! Під тим кущем.

Під великим бузиновим кущем лежав великий, літрів на десять, емалевий глек. З довгою вигнутою підкористо шиєю, з великою ручкою, зверху голубий, всередині білий.

— Впізнаєш? — спитала Котя.

— Кого?

— Кого-кого? Та глек же!

— А-а... Звідки ж я можу?..

Чи вона сміється, чи просто знущається? Припровадила його сюди, щоб морочити цим глеком. А може,

натяк? Мовляв, нічого не вийде з твоїх залицянь, розіб'ємо глека? Але цей глек цілий і, видно, такий міцний, що й трактором не роздавиш.

— Несвіжих цей глек, той, що з золотом, — граючи очима і всіма (Гришиними, ясна річ!) нервами, недбалю пояснила Котя.

— А ти як це знаєш?

— Тю на тебе! Та весь Світлоярськ знає про цей глек! Вже років з тридцять тільки й говорять, що про золото та про глек.

Все ж таки Гриша, незважаючи на свою закінчену середню освіту, училище механізації і загальну технічну обдарованість, ніяк не міг пов'язати все до купи: Котю, себе, глек, золото і Несвіжого Івана Івановича. Він шурхотів піском, сипав його з-під ніг у спокійну тиху воду, крадькома зиркав на Котю, що на тлі розквітлої бузини була ще привабливіша, ніж завжди, і не знав, що ж далі казати. Знов про цей глек і про золото? А Коті кортіло, щоб він розпитував, цікавився, вона штовхнула Гришу, зачепила його плечем, тоді стегном, тоді відскочила і вдарила поглядом. Ну ж бо, ну!

— То його як?.. Може, під час війни викопали? — спромігся на здогад Гриша.

— Під час війни? Коли в Несвіжого «Москвич» з'явився?

— Ну... недавно.

— А за що він його купив?

— Заробив грошей і купив. Чи я знаю?

— На вагарюванні хіба що вкрадеш, а не заробиш! Рекордист це золото знайшов! Під водою. З аквалангом тут плавав цілий місяць.

— Рекордист? З аквалангом? Та на його пику ніяка маска не налізе!

— Налізла! І знайшов!

— Чому ж він не викопав, поки не заливало тут водою?

— Не міг знайти. А тут водою вимило глек, він і побачив на дні.

Нарешті Гриша збагнув, що з нього насміхаються відверто й послідовно. Вимило водою! Ну, що може вимити оця стояча, оця навіки мертва вода, оця нетеча, оце болото? Замулити навіки — так. Заховати від людських очей всі спогади, людську пам'ять, всю історію Карпового Яру — так. Але вимити глек, повен золота,

покласти його на дно перед очі Рекордиста-аквалангіста?

— Хто це тобі голову морочив такою байкою? — вже трохи розізлено спитав Гриша.

— Рекордист Іванович.

— Рекордист?

— А ти ж думав! Думав, тільки ви з своїм Самусем... Рекордист і показав мені цей острів і цей глек... І все розповів, як було.

— Може, він і фашистської трави тут насіяв, твій Рекордист?

Але вона не звернула уваги на оте розпачливе «твій», спокійно знущалася далі:

— Хотів зі мною одружитися.

— Хто? — крикнув Гриша. — Хто?

— Рекордист Іванович. До батька приїздили вони з Іваном Івановичем. Цілий вечір сиділи. Показували золотом.

— Тобі показували?

— Навіщо воно мені? Мама бачила. Думали так: державі здати — чверть їм буде, а продати валютчикам — тоді все їхнє і можна цілий колгосп купити, але можуть до суду. Та й четвертини вистачить. Вони хотіли купити оту машину, що в землі дірки провірчує.

— В землі дірки?

— Ну, от як стовпи ставлять — бачив? Тепер люди садки розводять, під кожне дерево треба ямку. Копати довго і важко, а машина дирк — і вже. Як дірка, так і троячка. За день сто дірок — от тобі й триста. За місяць дев'ять тисяч. За рік сто тисяч. Десять років — мільйон. Отака машина. А тільки приватним особам її не продають, вони й хотіли, щоб для лісництва купити, а дірки вертити — для себе. Ну, і щоб я пішла за Рекордиста.

— А ти? Що ж ти?

— Хіба я з ними про це говорила? Батько порадив їм купити краще «Волгу». «Котя моя, — каже, — на «Волзі» любить їздити». Вони ото й купили. Але «Волги» їм не продали, бо не передовики виробництва. Це якби тобі...

— Та я тобі й «Волгу», й що хоч! — аж задихнувся Гриша.

— Відчепись ти з своєю «Волгою». Що я тобі? Ти ж бачиш, золотом Рекордист спокушав!

Отак з нашого трикутника несподівано утворився чотирикутник, і найстрашніше в ньому було те, що таємничий і навіть, сказати б, злочинний. Хоча вся історія про золото могла бути вигадана Рекордистом від початку й до кінця. Для виду він міг роздобути десь акваланг і поринути перед Котею, тоді привезти сюди на острівцець емалевий глек, позичивши, а то й поцупивши його, показати дівчині... Все це так, але як же Гриша міг не помітити Рекордистових залищань? Така неприпустима, просто злочинна втрата пильності! Ганьба, ганьба!

— Як же я міг не знати про Рекордиста? Коли це він до тебе? — простогнав Гриша.

— Багато дечого ти ще не знаєш! — засміялася Котя. — Думаєш, тільки Рекордист? Ще дехто...

— Дехто? Хто ж саме?

Чотирикутник перетворювався на багатокутник, який наповзав на Гришу темною стіною, моз ота чужинська рослинність.

— Хто? — прошепотів Гриша, страждаючи безмірно. Та що дужче він страждав, то більше сміялася Котя.

— З почуттями люди, — лукаво блиснула вона своїми чорними очима. — Не те, що ви з Самусем.

— Ти... мене з Самусем?

— А ви ж однакові. Той тільки жере з батьком та щипає мене за литки, а ти зітхаєш.

— Ну, зітхаю. Так це ж почуття! Чого тобі ще треба?

— А я там розберусь у твоїх зітханнях? В словах почуття — от де!

— В яких же? І що тобі слова? Я на тебе... молитися... На коліна...

— Відчепись ти зі своїми колінами! Молитися! Теж мені вигадав! Ще мені богів не вистачало.

Щусі, як усі діти природи, були в душі анархістами. Ні богів, ні царів! А від анархізму до тиранії — раз ступнути. В Коті прокинулася тиранія, що визрівала в Щусях цілі покоління, і жертвою тієї тиранії мав стати Гриша, але добродушність заважала йому помітити своє незavidне становище, і тільки тут, на клятому цьому острові, здається, щось почало роз'яснюватися. Але закохані сліпі, як кошенята. А Гриша до того ж був закоханий у Котю якимось, сказати б, розманіжено. Самусь був практичний, швидкий і нахабний, та й то не

здобув Котиної прихильності, а з Гришиною мрійливістю в цієї незбагненної дівчини можна було заробити хіба що отаку поїздки на цей новітній острів скарбів. Тепер Гриша міг би нарешті збагнути, що циганка Олеся штовхнула його в човен до Коті не для того, щоб надати йому відчутну перевагу над Самусем, а тільки для знушання. Але засліпленість паралізувала йому всі мозкові центри, і він тепер думав тільки про те, як би вибратися мерщій з цього клятушого острівця, сподіваючись, що за його межами Котя коли й не стане приступнішою, ніж була досі, то принаймні позбудеться своїх тиранічних настроїв.

Гриша був народжений, щоб його рятували обставини. Щоправда, іноді вони виступали й проти нього, але це вже діалектика: любиш катагтися — люби й сачочки возити. Або: любиш смородину — люби й оскомину.

Обставини загнали хлопця на острів, щоб вислухати тут речі прикрі, гіркі й жорстокі, але обставини й вивольили його з-під Котиної влади.

— Ко-о-отю-у-у! — долинуло через лози, через води і трави. — Ко-о-отю-у-у-у!

— Мене кличуть? — здивувалася дівчина. — Ач, припекло!

Гриша майже зраділо стрибнув у човен.

— А спихати хто буде? — поцікавилася Котя. — Пустити мене на корму. Бо ти знов кудись запливеш. Спихай!

Вони помінялися місцями, Гриша штовхнув човен, м'яко зашурхотіла трава під днищем, Котя вправно відпихалася веслом, тепер виходило, ніби вона пливе назустріч Гришиному обличчю, а Гриша не підпускає дівчини до себе, втікає від неї, відлітає. Хоч хто б же це втікав од такої дівчини!

На березі стояло троє. Щусь і його циганка по боках, Самусь — між ними. Олеся заголосила назустріч човнові:

— Ой божечку, ой лишенько, та ти ж їздиш, та катаєшся, а нічого ж і не знаєш, Котюню-у-у!..

Гриша перелякано повернувся до берега, нічого не міг збагнути.

— Ой, нещасні ж ми, — лементувала циганка, — ой, сироти ж навіки, Котюню, бо вмерли ж дідусь наш та переставилися...

Човен ще не пристав до берега, але Котя пожбурила весло, стрибнула в воду, побігла до батька, важко брѣхкаючись у водоростях.

— Тату, правда?

Щусь мовчки впіймав доньку в обійми, пригорнув. Циганка лементувала, неспроможна зупинитися, аж лісник вимушений був цитькнути на неї. Гриша витягнув човен, не знав, як має повестися. Самусь прямоспинний, вродливий, роздуваючи ніздрі, як Муслім Магомаєв, кинув майже вдоволено:

— Все правильно!

Тоді всі трое, Самусь четвертий швидко пішли до лісництва, а Гриша, забутий і непотрібний, почвалав слідом. Бачив, як вирвався з лісництва Щусів «броньовик», як почесним ескортом помчав слідом за ним Самусів мотоцикл, як закрила їх висока хмара пилюги. Зітхаючи, виволік з кушів свій мотоцикл, вдарив по заводній ручці, стрибнув на сідло і увігнався просто в темну хмарюку над дорогою, ковтаючи здійснений Самусем пил і гіркі сльози розпуки.

Як ото співалося колись:

Ой під лісом та під Лебедином  
Курілася доріженька димом...

**55.** Старий Щусь занедужав після тої ночі, коли в городі щось витолочило кукурудзу. Діагнозу не зміг би встановити навіть міністр охорони здоров'я, бо причина хвороби перебувала поза межами світу матеріального. Щусь захворів не від горя, що загинула його праця, не від скупості й не від злості. Такі почуття характерні були для Самусів, а не для Щусів — занедужати, а тоді й умерти від таких незначних душевних переживань старий Щусь ніколи б не міг, вважаючи це негідним і просто принизливим для свого прізвища. Причина, сказано вже, лежала глибше.

Вдень після тої загадкової ночі старий пішов поглянути на понищену кукурудзу, жалко йому було понівечених рослин, кожне поламане стебло, кожен розірваний листок і розшматований качан боліли в ньому й кричали, неначе власні рани на живому тілі, але й це він би пережив, бо за довгі роки не раз бачив і смерті тварин, і загибель рослин. Вразило, приголомшило, перелякало на смерть старого Щуса те, що в кукурудзі він

не знайшов жодного сліду на землі. Табун диких сви-ней? Але жодна ратичка не вгрузла в м'яку, розпушену землю. Якийсь злий, недобрий чоловік? Не ступнуто й ногою ніде. Може, якісь небачені птахи налетіли й покошляли кукурудзу? Але при такому колошканні мала б же впасти з них бодай пір'іна?

Ніде нічого. Щусь півдня мало не повзав по кукурудзі — все марно. Слідів не було. Ніяких і нічиїх. Старий перехрестився, поворушив губами, поглянув на сонце. Воно світило, як завжди, світило всім, але вже не йому. Це він знав точно. Був ще живий, а живий думав про живе, тому переказав синові-лісникові, щоб приїхав на ніч постерегти кукурудзу від вепрів (а що стерегти, що?), добре пообідав і так само добре повечеряв (з сином-лісником ще й по чарці взяли), уночі спав, але й сонний думав про своє. Як проминуло його життя? В полі та в своєму дворі. Поодинокі виходи в світ були короткочасні й випадкові і тільки ще виразнішим робили його щастя, замкнене між хатою, городом, коровою, курочками, собакою на цепку, котом на теплій черені. І все те оточувало тебе своїми слідами, низало їх, мов старовинні письмена в священних книгах: слід курки на глині за хатою, слід од глибоко вгрузлої коров'ячої ратиці, м'який відбиток ніжки малої дитини на теплій весняній землі. Хіба це не щастя? І хіба не це життя? Так минали літа, поки настав цей страшний день, день без слідів.

Удосвіта старий Щусь не втерпів. Вчувши, що дружина заворушилася, покликав:

— Стара!

— Чого тобі? — озвалася вона.

— Ото виламало кукурудзу знаєш що?

— Та дикі ж свині.

— Не свині.

— А яка ж нечиста сила?

— По мою душу приходило.

— Хто приходив?

— Нечистий і приходив. Зашпортався в кукурудзі.

Не проломився до мене. Та однаково ж добереться. Смерть моя йде. Вже чую.

— Тю на тебе! Чи ти перепився звечора?

— Ти слухай, що я тобі кажу. В кукурудзі ні слі-дочка.

— Здурів на старість! Які там тобі сліди!

— А ніяких. Ні пташиних. Ні тобі голкою в землю не кольнуло.

— Дивився, чи що?

— І дивився, і шукав. Нічого.

— Дош, мабуть, уночі пішов та й позмивав там сліди.

— Не було дощу.

— Та чи ти знаєш? А може, був? Або роса, як вода, стояла та й змила все. Спитай он Василя, він тобі скаже, що й дош був, і роса була.

— Хоч і була, може, а слід би я знайшов. На погрібнику вдосвіта голубка сіла — так слід і відбився.

— То ж удосвіта, а то вночі. Не задурюй собі старої голови.

— Вмру я, — вперто повторив Щусь. — Ще тиждень поживу і вмру. Так і знай.

Лісник посміявся з батькових балачок про сліди й про смерть, до того ж на Світлоярськ того ранку впав цивілізаційний шок, у владу якого потрапило на кілька днів старе й мале, тоді сталася пригода з Педановими курми й чорним півнем, окрім того, в самому розпалі була велика гра з двома Котиними женихами, — так і забулися слова старого Щуся, а його недуга сприйнялася, як звичайні хворощі, що вряди-годи навідуються до старих людей.

І ось несподівано, серед білого дня, старий Щусь помер, або, як казали колись про єгипетських фараонів, «відійшов за лінію обрію».

Споконвіку засновників імперій їхні нащадки згадували з шанобою навіть тоді, коли вони проциндрювали ті імперії до нитки, як, скажімо, те зробили Діадохи із спадком Александра Македонського. У Світлоярську всі пам'ятали, що фундаторами, тобто засновниками, їхнього села були Щусі й Самусі. Тому коли помер старий Щусь, то провести його в останню путь прийшли всі. Найпершими, звісно, Щусі, тоді Самусі, офіційні особи на чолі з дядьком Зновобрать, Грицьком Грицьковичем і Зінькою Федорівною, комсомольська організація, Безкоровайний, дід Левенець, Утюжок, Петро Безтурботний, автору треба добряче надутися, щоб перелічити всіх світлоярівців, але він знає, що справа це ще безнадійніша, ніж перелічити всіх талановитих письменників, бо якось воно так виходить, що кількість талановитих завжди перевищує кількість самих письмен-

ників. Колись з цим був страшенний клопіт, але тепер усі заспокоїлися, бо фізики нарешті відкрили теоретичні світи, де частка може бути більшою за ціле, і письменники можуть розкошувати в такій не контрольованій здоровим глуздом обстановці.

За цими несуттєвими розбалакуваннями автор загубив головного героя, забувши сказати, що Гриша Левенець віддав шану покійному одним з перших, бо це ж був рідний Котин дідусь! Щоправда, Самусь випередив Левенця, але про це зайвий раз згадувати не варто, бо читачі про все здогадалися вже й самі. Зате ніхто не міг здогадатися, який буде ритуал похорону старого Щуся.

Початок був звичайний. Діда обмили, одягли в усе нове, припасене старим для цієї найурочистішої події його буття на землі, поклали в труну із свіжоструганих дощок, поставили труну на стіл, але не в хаті, а в холодній хатині, у великій же хаті на столи мершій понаставляли страв та білої горілки, і чоловіки, що приходили вшанувати померлого, всідалися за столи, пили, їли, гомоніли, і так було всю ніч, тоді день, ніч, ще день, а мало все тривати рівно дев'ять днів. Розкіш, яку могли собі дозволити тільки в Світлоярську і тільки такі діти природи, як Щусі.

Робота в колгоспі йшла собі, кожен робив своє, але кожен влучав вільну хвилю чи то вдень, чи вночі, щоб заскочити на обійстя старого Щуся, посидіти за столом, щось там з'їсти, помовчати, подумати, посумувати, погомоніти. Щусі закололи кабанця, тоді зарізали теличку, яку виписали в колгоспі, в городника Гайдука визріла латочка картоплі-скороспілки, пішла в діло й молода картопелька, палали печі, розпікалися до червоного газові плити, жінки варили, пекли, жарили й парили, носили й носили до Щусевої хати, а чоловіки знай їли та згадували небіжчика, навіть Петро Безтурботний, який од вічного спання порозгублював усі слова, теж пробував устрявати в балачку, підкидаючи досить глибокодумне «текання» й «тогокання»: «Те... ото... ото-го... те...»

З боку сільського керівництва була спроба переконати Щусів, щоб вони не тримали небіжчика аж дев'ять днів, а поховали на другий, ну хай на третій день. Бо все ж таки небіжчик, хоч що там кажи, відволікає увагу від трудових зусиль, та й гігієна. Але Щусі заталися: дев'ять днів, як веліли ще предки. Дід Левенець, як

колишній найперший інтелігент у селі, спробував науково пояснити предківський звичай:

— Значить, це встановлено так, бо чоловік дев'ять днів чи то вмер, чи то живий ще. Може й ожити. І не дихає, і лікарі скажуть, що вмер, а він бере й оживає. Бо природа всесильна. А чого справляють сорок днів? Бо сорок днів у чоловіка ще мозок працює. Клітинки гаснуть, як лампочки. На сороковий день згасає остання лампочка — і чоловік падає в тьму. А вічність — це і є тьма. Бо світло живе й переблискує, як людина.

— А правда ото, — спитав хтось за столом, — що коли переносили кладовище, то багато мертвяків були перевернуті в трунах?

— Це може сказати тільки представник влади, — поважно заявив дід Левенець. — Бо факт дуже відповідальний.

— Хто ж їх там перевертав? — поцікавився хтось інший.

— А самі й переверталися. І все ті, кого ховали молодими.

— Мертвими?

— Та мертвими ж, а й молодими. Хіба молоді не вмирали? А колись воно було як? Ні тобі лікаря, ні хвершала, заплющив чоловік очі, склав руки — готов. Закопали його, а він оживає під землею, стогне, ворочається, може, й кричить, а вже тоді вмирає навсправжки і ото припадає лицем до землі. Страх і горе!

— Вигадки! — заявив дядько Обеліск. — І кладовища не треба було чіпати. Нащо з кістками носитися?

— Знищить як клас і водрузить обеліск, — кольнув хтось Обеліска.

— А що? Правильно! — не розгубився той.

— І не простий, а плавучий, — додав ще хтось.

— І плавучий! — не здався Обеліск. — А на ньому світящую звізду, щоб і пам'ятник і символ! І тоді б оцих малокультурних балачок не було. Ви ще про душу...

— Душа є, — сказав хтось. — Без душі як же ти проживеш?

— В одного вона є, а в другого й катма...

— Небіжчик і вмер од того, що побачив, як від нього душа відлітає...

— Еге ж... Бо чоловік кудись іде, то слід од нього, а від душі — ніякого сліду... Ота кукурудза без слів і показала дідові...

- Та дощ же був тої ночі! Дощ і змив сліди...
- Який дощ! Корова або свиня як стане в м'яке, так і дощі репіжать, і сніги метуть, і морозом сковує, а на весну протряхло — і слід од ратиць!
- Гади он сліди на камінні на мільйони років оставили,— сказав дід Левенець.
- Як же вони на камені оставляють? Хіба камінь, як глина, м'який? — спитав хтось.
- Могло бути, що камінь розплавлений,— пояснив дід Левенець.
- А гад же як? Згоріти ж мав би?
- Гад згорів, а слід остався.
- Та який же слід од попелу? Коли згоріло, то згоріло.
- Природа має свої тайни,— глибокодумно зауважив хтось, рятуючи діда Левенця від конфузу.
- От узяти хоч воду,— сказав інший,— є такі люди: стоїть тобі і чує, де в нього під ногами в землі вода тече.
- І лелека чує. Ніколи не помостить гнізда на дереві, яке стоїть над підземними водами.
- А чого?
- Бо туди громи б'ють. Надто коли води перехрещуються або течуть некорисливо. В грозу не ховайся під дубом або ясенем. Люблять вони воду і притягають блискавиці.
- Верба й ліщина теж.
- А он у Стъопи кривого ще в Карповім Яру на обійсті дуб ріс — так щоліта палило йому хату.
- Ховатися од грому найліпше під голчастими деревами, під буком, березою, яблунею, черешнею, абрикосою.
- Колись люди й хати ставили так, щоб не било громом.
- А ми в Світлоярську як ставили?
- У нас громовідводи, нам не страшно.
- Колись, кажуть, люди, перш ніж закласти село або гóрод, пасли там худобу, тоді різали й дивилися печінку. Як печінка ушкоджена — місце негодяще, хворобливе.
- Нащо тобі переводити худобу? Дивися, де сидять сови, кубляться гадюки, метушаться мурашки, бджоли беруть великі взятки, коти справляють свої свайби — ото все місця шкідливі.

Хоч як далеко відбігали в розмовах од небіжчика, знов і знов згадували про нього, вірили, що завжди повертатиметься до них пам'яттю або ж розмовлятиме з ними в час обіду, як стверджується в піфагорейських міфах. Піфагора в Світлоярську не знали (теорему Піфагора в школі проходили, але забували одразу ж по складанню екзаменів), міфів не вчили й не хотіли вчити, бо ж «мы рождены, чтоб сказку сделать былью, преодолеть пространство и простор, нам разум дал стальные руки-крылья, а вместо сердца — пламенный мотор».

Пісня все-таки про Самуся, а не про Гришу Левенця. Бо в Гриші серце було, ніяким мотором воно не замінювалося, і клопотів з тим серцем хлопець мав по саме нікуди.

Котя поралася з жінками, носила на столи, прибирала посуд, іноді мало не черкала Гришу ліктем — і жодного тобі погляду! Ну, правда, й ні на кого не споглядала, не стріляла своїми очиськами, бо ж сум, туга, траур, але на нього могла б позирнути.

Сказано вже було, що Самусі прийшли на похорон усі, чорти принесли й Роксолянчу. Та про траур і не думала. Світила своїми безсоромними ногами, сокоріла перед чоловіками:

— Моя мама при народинах мастила мене медом, і через тоте сільські лєгені липли до мене безтямно...

Там он у хатині лежить мертвий чоловік, а вона із своїм медом! І хоч би ж тобі самі балачки, а то липла до Гриші, догоджала йому, підставляла то холодець, то смаженю, а він одвертався, ловив поглядом Котю і не міг упіймати.

Люд прибував і прибував. Посидівши, йшли в свої справи, верталися знову. Балачки з проблем філософських спадали на щоденне життя, на врожай, на жнива, тоді підскакували знов до тем абстрактних, завертали й до питань династичних. Скажімо, про Левенців — це вже всім відомо, що мали своїм предком полтавського полковника Левенця Прокопа. А тим часом до Карпового Яру перший Левенець прибився вже тоді, коли там хазяйнували Щусі й Самусі. Хто ж тоді вони? Ну, фундатори, засновники, корифеї — це ясно. А ще? Вся трагедія цих великих родів була в незнанні власного походження. Корені губилися в такій пітьмі, що не могли просвітити її найзухваліші мислителі. Зненацька ось тут, коло мертвого, хтось серед ночі бовкнув, що Самусі —

теж з полковників. З яких? Звідки? Будь ласка. Всі чули про фастівського полковника Семена Палія? Ще Шевченко про нього писав. Ну, чули. А хто був тоді ще полковником? І сільський ерудит, схований темрявою, став перелічувати. Палій — у Фастові, в Корсуні — Іскра, а в Богуславі — Самусь. І всі помагали Яну Собеському громити під Віднем турецьке військо Кара-Мустафи-паші. Лихо з розуму! Без ерудита сьогодні людство не може навіть чхнути. Миттю вискакує вам з-за спини вже й не чорт з приказки, а доктор медичних наук і пояснює вам, що таке чхання. Консультанти, радники, помічники, експерти, знавці, а то й просто набридливі люди, яких заідає надмірна освіченість, як оцей невідомий світлоярівський житель (молодий учитель, чи хто він там такий?). Ну, хто просив? Жили собі люди в рівності, іноді пробували довести одним свою вищість, але не могли цього зробити і, потай радіючи цій неспроможі, втішалися рівністю, бо що може бути на світі краще! А тут тобі — ляп дурним язиком! Самусі — з полковників! А Щусі? Та й потім — що таке всі оті козацькі полковники? Хіба ми не маємо своїх радянських полковників, які громили чорні війська і під Берліном, і під Віднем, і під Будапештом, і під Белградом! Ну, не дали полковників ні Щусі, ні Самусі, але ж могли дати? Розумний чоловік, аніж ляпати про сумнівне полковництво Самусів, задумався б ліпше над кричущою несправедливістю законів природи. Бо й справді! Старий Щусь, як і весь його рід, був ближчий до природи, ніж старий Самусь і всі Самусі, природа ж, як відомо, вічна. Чи означає це, що й до вічності Щусь був ближчий, ніж Самусь? Для умів обмежених таке твердження самоочевидне, але чим же тоді пояснити, що ось тепер Щусь лежить у домовині, а Самусь, який усе життя клепав цеберки й торохтів залізом, живе й царює? А самодіяльний сільський ерудит ще й додає горя своєю недоречною ляпаниною!

Тут автор, правду кажучи, став каратися в душі з приводу того, що, не спитавши нічиєї згоди, ввів у свій роман доктора ерудичних наук Варфоломія Кнурця, наївно вважаючи, що знання — то сила і найперша ознака цивілізації. Насправді ж найперша ознака цивілізації полягає в тому, щоб уміти сміятися не лише з чужих, але й з власних домагань, надто коли ці домагання пусті й дріб'язкові. А що може бути дріб'язковіше, ніж хизування так званою вченістю?

От хто вже ніколи не страждав цим, так це Іван Безтурботний.

Він з'явився в хаті небіжчика надвечір третього дня, можна було подумати, що прибув з райцентру, щоб висловити співчуття від імені відповідальних працівників, але з такою високою місією не зовсім узгоджувався той факт, що до Шусевого двору Безтурботний прикотив на мотоциклі, в колясці якого розсідався Рекордист Іванович. До хати Іван теж увійшов разом з Рекордистом, обидва були такі мордаті, що якось про траур відразу забулося. Разом вони впали за стіл і їли наввипередки, мов за себе кидали, так що Котя не встигала й представляти їм полумиски. Щастя, що Гриші Левенця на той час у хаті не було і він не бачив, як його кохана дівчина догоджає цим двом мордоворотам. Щоправда, обидва вони довго й не затримувалися. Набили животи, витерли долонями масні губи, смачно закурили і гайда! Мертвий хай спочиває, а живий про живе думає. Безтурботний метнувся по Світлоярську туди й сюди, тоді пометався Рекордист; тоді знов Безтурботний. Не інакше, пахло якимсь новим добровільним товариством. Утворити можна будь-що. Аби охота. Налякати дядьків, що Дніпро починає лупати їхню гору і Світлоярськ скоро завалиться в воду, втоне, капець йому. Єдиний порятунок: бетонувати гору! А для цього доведеться створити добровільне товариство порятунку Світлоярська. Венецію он рятують, і леопардів у Африці рятують, і білих ведмедів у Арктиці. А чим Світлоярськ гірший?

Але все ж таки сумна подія завадила Іванові Безтурботному взятися за свою улюблену справу, і на четвертий день його вже не було в Світлоярську. Зате якісь люди привезли цілих дві машини прекрасних дощок, вивантажили їх на механізаторському стані й поїхали собі, а ще якісь чужі люди стали стругати ті дошки, настилати підлогу в комбайновому навісі і збивати з дощок довжелезні столи.

Тут авторові доведеться шаткувати подальшу розповідь на дрібненькі розділи, бо події так і наскують одна на одну.

**56.** Стругання дощок, настилання підлоги, збивання столів відбувалося під наглядом і керівництвом — чим би ви думали? — Петра Безтурботного! Чоловік забув про сон, конячок своїх пустив

на пашу, сам цілий день тинявся серед отих заклопотаних майстрів, підганяв, підказував, показував, наказував, і все це з допомогою двох слів: «То... того...» Іноді він пробував збагатити лексику, трохи змінюючи свій словниковий набуток: «Ото... отого...» Цим Петро мало кого здивував, бо до його способу мовлення в Світлоярську давно звикли, але що не спав уночі — це вже перевершувало все можливе й неможливе! Дядьки вночі просто від небіжчика йшли в поле до механізаторського стану, щоб переконатися в тому, що чудасія — поруч. Петро Безтурботний не спав, бадьоро ходив довкола новеньких дощок, в руках мав добрячу ломаку, коли хтось підходив до нього, щоб покурити, показував ломакою на дошки, охоче пояснював: «Ото... отого...» Мовляв, тільки відвернись — розтягнуть і розікрадуть до цурки! Бо в степу дошка — однаково що золото.

**57.** На шостий день у Світлоярську знов з'явився Іван Безтурботний, але до батька на стан не завернув, у матері теж не побував, небіжчикові шани більше не віддавав, до півночі катав по асфальту на мотоциклі якусь дівчину, а яку — ніхто не розпізнав, бо була закутана і відверталася від занадто цікавих і настирливих. На сьомий день Іван Безтурботний знову зник.

**58.** Виходило, що Петро Безтурботний стругав столи не за районівським завданням, яке могло йти від сина, і не для колгоспу (бо про це б знали), а для себе особисто? Але навіщо? Тут думки розділилися. Може, хоче святкувати срібне весілля з Вустею-Чухалкою? Може, присудили йому премію за переворот у психології, зроблений вічним Петровим сном, і під навісом буде бенкет, якого світ не бачив? А може, в Світлоярську скликається міжнародний конгрес спирторобів для дегустації Вустиних самогонок, які вона вміла варити з усіх відомих злаків, ягід, з садовини й городини, з табуреток, з макухи, з силосу, сінажу і навіть з того шпагату, яким на цукрозаводах зав'язують мішки з цукром (саме звідси й пішли початки славетної української пісні про те, «як смикнули хлопці тої шпагатівки...»). Висловлювалося безліч щонайфантастичні-

ших припущень, але перевірити жодного з них не вдавалося через обмеженість Петрового словника. Він одповідав або «То... того...», або ж «Ото... отого...» — і хоч плач, хоч скач.

Але вранці сьомого дня (лік дням ведемо від Щусевої смерті, не забуваймо) до Петра навідалась його власна дружина, це бачили дуже відповідальні люди, які могли засвідчити, що Вустя прибула на стан, всупереч своєму звичаєві, ще до схід сонця, що пробувала вона столи, налягаючи на них своєю досить рельєфною фігурою, що, взявшись у боки, протанцювала по свіжонастеленій підлозі, що всміхалась до свого Петра і, здається, говорила йому щось ласкаве.

Аж тоді світлоярівці полегшено зітхнули. Згадали про ідею товариша Крикливця збудувати в райцентрі «Плескачну» з шеф-кухарем Вустею і вирішили, що для проби «Плескачна» обладнується в них. А що робиться все без оголошень і без відома навіть товариша Зновобрать, то це для сюрпризу. От у вас через тиждень жнива, а ми вам до жнив таку апетитну точку громадського харчування!

**59.** Авторитетними й відповідальними людьми, які засвідчили візит Вусті-Чухалки до Петра на його новобудові, були члени комісії по визначенню врожайності на світлоярівських полях. Комісію ось уже тридцять років незмінно очолював Свирид Карпович, тобто голова сільради Зновобрать. Були в ній ще голова колгоспу Зінька Федорівна, головний агроном Лисичка, бригадир механізаторів Безкоровайний, голова ревізійної комісії дід Левенець і член ревкомісії дід Утюжок. Обеліск представляв найрадикальнішу частину світлоярівського населення, колгоспний ветсанітар Щусь — найконсервативнішу, що не заважало їм обом дотримуватися єдності в формі одягу (тверді, довоєнної моди картузи, такі самі френчі, бавовняні галіфе з поворозочками) і взуття (взуття вони обидва не визнавали і незмінно виступали босими, незважаючи на високу свою місію).

Визначати врожайність треба було саме тоді, коли треба. Щоб ні передчасно, ні запізно. Щоб зерно налилося і зміцніло. Бо буває й налите зерно від суховію так за тиждень зморщиться, що від планового врожаю —

самі сльози. Отже, вгадати час — це було найголовніше, і Зновобрать робив це щоразу просто ідеально.

В чому полягав процес визначення? Для цього використовувався особистий картуз товариша Зновобрать, пошитий точнісінько так і з такого самого матеріалу, як і в Обеліска та Щуся-ветеринара, але років, може, з п'ятдесят, а то й шістдесят тому. Картуз дістався Свиридону Карповичу від його батька Карпа Свиридоновича, а тому — від його батька Свиридона Карповича (не плутати з головою сільради). Це був історичний картуз, реліквія, величезна коштовність. Зновобрать уже й не носив картуз, надягав його тільки в день визначення врожайності, виступав у ньому, як генерал, — ішов на чолі комісії понад тим чи іншим ланом і в щонайнесподіваніших місцях зненацька зривав картуз зі своєї сивої, стриженої їжачком голови і чимдуж жбурляв його вгору.

Картуз мовби зависав у повітрі, це вже був і не картуз, а якась літаюче блюдце; світлоярівці, як люди практичні, використовували час польоту картуза для перепочинку, а на них дивлячись, автор і собі переставав писати романи, прислухаючись до настирливих порад критика Сивоконя, який твердо переконаний, що людина думає тільки тоді, коли не пише і взагалі нічого не робить, а не тоді, коли пише, добуває руду, плавить метал, оре землю, летить у космос, керує державою.

Отож, добряче перепочивши, всі зацікавлені особи простежували поглядом шлях польоту картуза, і там, де він падав, дід Левенець відмірював квадратний метр, на тому метрі зрізали всі колосочки, виминали з них зерно, зважували його, тоді пускали в діло арифметику — і ставало відомо, скільки буде центнерів з гектара. Але й це ще було не все, бо треба ж вивести середнє число з кожного лану, а тоді середнє по кожній культурі, а тоді по всьому колгоспу. Роботи комісії вистачало на день, на два, а то й на три. Справи своєї комісія не відкладала ніколи, так було й цього разу. Інтерес до її роботи щороку затьмарював усі події в Світлоярську, цього ж року мимоволі виникало припущення, що цікавість не буде занадто гострою, бо й небіжчик у селі, і Петро Безтурботний з своєю химерною новобудовою. Але вже надвечір першого дня роботи комісії дядько Зновобрать зробив сенсаційну заяву: на світлоярівських полях досягав такий небувалий урожай, що колгосп «Дніпро» міг цього літа дати державі мільйон пудів

хліба! Коли ж по всій Україні стоять такі хліба, тоді республіка вперше в своїй історії дасть мільярд пудів хліба. Ось тобі й піфагорейські міфи! Про таке не чувано тут зроду, а люди ж ці жили в самому центрі грандіозного землеробства, може, найстарішого на планеті, яке зародилося в часи непростежені, певно, за багато тисяч років до скіфів, розквітало, вмирало, земля заростала полином і пирієм, ставала цілиною, твердю, тоді знов розорювалась і цілі тисячоліття годувала свої й чужі цивілізації хлібом, щоб умирати ще й ще і ставати цілиною, а тоді знов пухкою ріллею, чорним родючим лоном, яке приймало з рук людських кругле зерно, і щедро проростала злаками, просом, ячменем, житом-пшеницею і всякою пашницею.

Всього було, але щоб мільйон і мільярд!

Автор негайно помчав до Світлоярська (не подумайте, що на весілля, ні!) і по телефону передав у центральну газету свою захоплену кореспонденцію, яка звалася «Колос братерства»:

«Коли йдеться про хліб, про обов'язок республіки перед Радянською державою, ми призвичаєні до словосполучення «в засіки держави». Нині хотілося б сказати піднесеніше: «В житниці держави», — і це відповідало б народним уявленням про хліб як про синонім життя — не дарма ж один з найвідоміших злаків здавна зветься у нас житом. Але мені сьогодні, в цю високу й незмірно урочисту хвилину, хочеться вжити трохи невластиве слово «чаша», може, згадавши оті стародавні кам'яні зображення на могилах у степах, отих добрих і спокійних жінок — втілення родючості, які тисячоліттями стоять серед золотистого похилого колосся і тримають у руках чаші достатку й гостинності.

Мільярди пудів хліба Росії, мільярд казахстанський — це вже було і ще буде. Мільярда українського ще не було ніколи. Ми сотворили його вперше і даємо в спільну чашу братерства. На цій землі пшеницю і жито вирощували здавна, але ще ніколи не бачили тут такого врожаю, не лилося ще ніколи таким потоком добірне зерно, і є щось символічне в тому, що Україна дає свій мільярд після того, як брати її російські й казахстанські вже не раз і не двічі наповнювали чашу братерства своїми мільярдами. Наш хліб мовби зродився сторицею від

щедроти хлібів російських і казахстанських, справдилася народна мудрість: хліб — хлібу брат. Сьогодні думаємо про ту велику битву за врожай і за хліб, яку веде наш народ, про працю, тяжку й солодку водночас, про безсонні ночі на жнивях, про нестомне гудіння моторів у полях, про нескінченні валки машин із зерном, про надзвичайно мудрі заходи по збереженню кожної зернини, бо ж надзвичайний уродився хліб, бо ж навіть для керування наддостатком потрібна сувора ощадливість. Але сьогодні слід неодмінно згадати й інше — про трактори з Уралу, про машини з Москви і Волги, про комбайни з Ростова, про незвичайні селекційні сорти пшениці з Кубані, про добрива з Білорусії і Закавказзя, а ще, може, й про те зерно, яке давали брати для посіву в українську землю першої повоєнної весни. А ще й про історію, протягом якої зароджувалася, розвивалася й міцніла дружба народів Радянського Союзу. Земля у нас та сама, що й тисячоліття тому, але інші на ній люди, інший у них спосіб буття, і вже не в самотній відчаєності змагається сьогодні український селянин із землею і стихіями, а в дружній і могутній родині. І коли визріває на українських полях небувалий в історії врожай, то це врожай братерства, це хліб братів і для братів. Доречно згадати сьогодні слова Миколи Бажана:

Ми в спільних битвах братство закріпляли.  
По-братськи хліб ділили.

Слово «хліб» завжди стояло в ряду таких зримих понять, як «земля», «вода», «небо», воно невіддільне од слів «життя», «добро», «світ», «мир».

Хліб порівнюють із сонцем, і рік небачено високого врожаю має увійти в літописи радянської епохи роком радісного і яскравого сонця. Маємо всі підстави назвати цей великий хліб хлібом миру.

Золоте колосся в Гербі Радянського Союзу, туге, тучне, прекрасно обважніле. Цього літа воно немовби зішло з Герба на поля, і пшениці стояли непробивні, як золота вода, жито нагадувало якусь інопланетну фантастичну рослину, ячмінь вражав небаченою могутністю, ваговитість бронзи й широго золота була в кожному колоску, але не була вона мертвою, як у металі, а живою, радісною, розсіяною, як сміх дитини, як добрі очі хлібодара, як вродливі лица матерів, що печуть паляниці.

Мені пощастило бути в перші дні жнив на полях

Світлоярська. Бачив я поля ніби всуціль відлиті з благородного металу, сповнювався захвату від цього казкового видовища, бо справді ще ніколи не віддячувала земля за невтомну працю такою щедрістю, ніколи не стояв на цій землі такий хліб. І хоч знаємо, що хліб лише тоді хліб, коли він зібраний, звезений і засипаний у засіки, але мимоволі хочеться затримати оту чарівну мить споглядання, вберегти її від неминучого забуття, залишити для нагадування, для історії десь бодай один невеличкий лан або клаптик поля з небувалою пшеницею на ньому. Сміючись із своєї недоречної мрійливості, ми, однак, гаразд відаємо, що неодмінно стоятимуть у колгоспних конторах, у райкомівських кабінетах, в обласних музеях снопи цієї рідкісної пшениці, оцих житів, ячменів, вівсів.

Та вже сьогодні хочеться відмовитися од слова «рідкісний». Можемо стверджувати, що нав'язлива ідея селянської стурбованості щодо прийдешніх врожаїв поступилася — і то назавжди! — перед ідеєю мудрої передбачливості, точного розрахунку, наукового планування і забезпечення майбутнього хліба. І нинішній український мільярд у наших сміливих планах стає першим, щоб повести за собою подальші, а рідкісний урожай стане звичайним і звичним — великим хлібом, хлібом братерства».

— Ну як? — закінчивши диктувати по телефону, спитав автор товариша Зновобрать і Грицька Грицьковича, присутніх при цьому високому творчому акті.

— Та, кажеться-говориться... — не міг знайти відповідних слів Зновобрать, не маючи досвіду роботи з амбітними письменниками, кожен з яких вважає себе принаймні Львом Толстим і готовий розтерзати того, хто з цим не згоден. Зате Грицько Грицькович, з чутливістю партійного вожака вловивши бурю в авторовій душі, заспокійливо промовив:

— Підходяще, підходяще...

— Дуже чи не дуже підходяще? — доскіпувався автор.

— Та дуже, дуже...

— Я, кажеться-говориться, — нарешті спохопився й Зновобрать, — хотів якраз сказати, яке то щастя, що ви до нас нагодилися і, кажеться-говориться, ото написали...

Але автор уже не потребував більше похвал. Він великодушно відмахнувся від слів Зновобрать, вчасно згадавши про свого героя, бо вже коли й говорити про

щастя, то тільки про те, яке випадало Гриші Левенцю. Справді, збирати такий урожай — яке ще може бути щастя? Але навіть воно могло б побільшати, коли б ота вередлива чорноока дівчина... Гай-гай! Нам як мед — то вже й ложкою!

**60.** А чи не хотіли ви шістдесятого розділу, найтрагічнішого в усій цій не вельми стрункій розповіді? Ніхто тут не вмере, бо ж дід Щусь ще лежить непохований, іде восьмий день після його смерті, день шойно починається, ще й не зійшло сонце...

А мама Сашка вже встигла подоїти свою групу корів і прибігла з ферми, ще Гриша не встиг піти й до своєї техніки.

— Чого це ви, мамо? — здивувався він.

— Та нічого. Впоралася, то хочу тобі пиріжечків з сиром на сніданок спекти.

— Чи я б сам не знайшов, що поснідати?

— Е-е, то ти сам, а то я.

Вона місила тісто, поставила сковороду на газову плиту, кинула на сковорідку масло, вмити зліпила плесканий пиріжок, другий, третій. Хоч на міжнародний конкурс по пиріжках.

— Чув? — промовила зумисне буденним голосом. — Котя розписується сьогодні.

— Котя розпис..? Яка Котя?

— Щусева!

— Шу..?

Він не міг говорити. Ні говорити, ні дихати, ні жити! Навіщо жити? І взагалі навіщо було народжуватися! Удар був навіть тяжчий, ніж колись у героя роману Василя Кучера «Трудна любов». Гриша стояв, дивився на маму Сашку і не знав, чи він ще живий, чи вже вмер. Один святий казав: учіться підпірати своє серце руками. Але то був католицький святий. Нам не підходить.

— Стида на неї нема, — перевертаючи на сковороді пиріжок, сказала мама Сашка. — Дід лежить непохований, а їй свайбувати! А цей Зновобрать здурів на старість. «Ніякого, — каже, — трауру. Траур — це пережиток, як свідчить Обеліск. А коли й почнеться траур, то після похорону, а до того нема нічого». Ну, чи ти бачив таке? Злякався цього горлохвата!

«Самусь!» — подумав Гриша, і ожив, і захотів боротися, змагатися, отруїти, задушити, зарізати, спалити, розвіяти попіл! Самусь скористався з смерті старого Щуся. Три місяці сидів з лісником, пив і жер, поблимував, як кіт на пташку, а тоді — гам! — і хоче проковтнути! Не дати!

— Самусь? — гукнув він на всю хату. — Так я й знав! Ну, він же ще в мене!..

— Та який Самусь, дитино моя? — аж випустила з рук виделку мама Сашка. — Сідай хоч з'їж пиріжечка, хай вони всі покажуться.

Любовний трикутник, так дбайливо вибудований автором, хилився, падав, руйнувався. Чи думав хто, що ця фігура така нестійка? А хіба чотирикутник міцніший?

— Не Самусь, то хто ж? — перескакуючи від розпачу до надії, спитав Гриша. Може, жарт? Може, Котя хоче налякати?

— Безтурботний отой, — кинула мама Сашка.

— Без... Безтурботний? Та ви смієтеся, мамо!

— Лихо б моє так сміялося!

— Та не може ж бути! Іван? Та ніколи! Це чиясь брехня!

— Брехня! А ото Петро струже столи третій день та поли настеляє? А Вустя вже жарить і шкварить, солому січе, пироги пече, а сіно смажить, пироги мажить?

Гриша збілів лицем і впав на стілець Київської фабрики імені Боженка. І стілець, хоч і без Знака якості, не поламався, витримав таке тяжке випробування. Ми витримали найтрагічніший розділ. А мама Сашка? Годі й казати! Як крижулечка при тузі в лузі...

## 61.

Зал урочистих церемоній у новому приміщенні Світлоярівської сільради. Герб Української Радянської Соціалістичної Республіки над столом запису актів громадянського стану. Державні прапори. Темні меблі, зроблені в лісництві в Щуся (так ніби знав, що Котя першою освятить ці меблі) з липи й сосни і не фарбовані, а тільки тоновані жигалом, бо фарба полускається, пооббивається, а жигало — на вікі!

Молоді (чорняві, гожі) стали на рушничок перед товаришем Зновобрать, той виголосив напутнє слово про потребу любитися-кохатися, нагадав про високі принципи і революційні традиції, спитав про обопільну згоду,

скріпив союз двох сердець і від імені й за дорученням побажав усього того, чого треба в таких випадках бажати.

У цій офіційній обстановці єдиною неофіційною деталлю був рушничок. Перше, що не освячений законодавчими актами, а успадкований від епох минулих, від звичаїв, а може, й від забобонів. Друге: не входив у сільрадівський реквізит, а принесений був молодими. А де могли його взяти молоді? Витягти з бабусиної скрині, дістати з самого дна, де він лежав як солодкий спогад про літа бабиного дівування, про вечорниці, тюкання, смішки-хішки, співання та вишивання.

Рушник ярів червоними квітками, півні й павичі пиш-но розпускали на ньому червоно-чорні хвости, на червоній калині витьохкував червоно-чорний соловейко, коло криниці чорновусий парубок обіймав засоромлену дівку, а вороненький коник терпляче ждав, чим воно все те закінчиться. Як і годилося, на такому рушнику був неодмінний напис. Читати його не було ні часу, ні охоти, бо й так усі знали: або «Дівка в сінях стояла», або «Лугом іду, коня веду», або «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Написи, треба визнати, досить безпредметні й безідейні, суті сучасного життя не передають ніяк, але щоб прямо шкодили, то теж ні, отож товариш Зновобрать і не звернув уваги на те, що написано на рушнику. Та коли скріпив словом і гербовою печаткою несподіваний для всього Світлоярська (навіть для Щуся, який тільки тепер збагнув, що готувала тихцем його підступна циганка) союз двох сердець, тобто серце Івана Безтурботного, яке, коли вірити медицині, що цей орган має розмір кулака, було завбільшки з добрячий горщик, і серце Коті Щусевої (маленьке й гаряче, як пташечка), а тоді випадково глянув їм під ноги, то аж затрясся від обурення.

— Де ви взяли оту контрреволюцію?! — вигукнув він.

Безтурботний і собі зиркнув під ноги на гарний широкий рушник, весь у ярінні червоної заповолі, в закрутистих чорних вензелях, у поплутаній в'язі слов'янських літер. На рушнику було вигаптувано: «Боже, царя храни!»

— Виміняла! — ляснув об поли Безтурботний. — Виміняла й підстелила мені, щоб скомпроментувати як районного працівника! Ну, я ж!..

Не треба було пояснювати, хто виміняв рушника і за що виміняв. Винуватиця, рідна мати Іванова Вустя, стояла трохи позаду молодих із сонним своїм Петром і з сватом і свахою і ні тобі збентежилася, ні тобі схвилювалася! Бо хто там читає на рушниках? Тут же не читальня, а зала для женіння! Але син її перелякався не на жарт. Ану ж дядько Зновобрать визнає його шлюб недійсним, а Котя тим часом передумає! Тому він мерщій стягнув Котю з рушника, зібгав його, відкинув убік і тремтячим голосом (а кажуть, у здоровім тілі — здоровий дух!) звернувся до керівника урочистої церемонії:

— Свиридоне Карповичу, ми з Котею все повторимо заново... Щоб без цього...

— Правильно! — гукнув десь ззаду дядько Обеліск, який присутній був на церемонії від самого себе, хоч вважав, що — від активу. — Повторить усе без контрреволюційного напису, бо обряд не дійсний.

Але Зновобрать, успокоєний проявом високої свідомості в жениха, милостиво дозволив церемонії не повторювати, бо ж сталося все ненавмисне, тільки заявив, що цей шкідливий рушник має бути прилюдно знищений, як знищене все прокляте минуле, бо не можна ж допустити, щоб на радянське весілля хтось знов отак несвідомо або й злочинно приносив богів та царів.

Акт знищення рушника було доручено дядьку Обеліску. Той спалив його на вогнищі коло причілкової сільрадівської стіни, щоб бачило все село, про обеліск на честь знищення, щоправда, мови не заводив, але прийшов до Зновобрать з ініціативою, або пропозицією:

— От усе вже ми тут створили, а нашого світлоярівського рушника як не було, так і нема. Треба створити — хоч кров з носа!

— Чув я, що вже є радянські рушники, — спробував відмовити його від наміру Зновобрать. — Он двом жінкам навіть Шевченківську премію за рушники дали.

— А які ті рушники? Бачив я в журналі. В одній все про Шевченка, а в другій — самий орнамент. А нам треба з написом.

— Напис — справа відповідальна, — промовив Зновобрать роздумливо, — тут так одразу не розв'яжеш, кажеться-говориться.

— А хто каже — не відповідальна? Напишать примірно так: «Життя наше розквітає». І все — червоним.

— Так рушники ж вишивають червоним і чорним. У пісні он як співають? «Червоними і чорними нитками».

— «Життя» і «розквітає» треба неодмінно червоним.

— Слід над цим подумати.

— Чого думати, чого? — закричав дядько Обеліск. — Посадити жінок — і хай вишивають.

— Тобі легко сказати, а мені треба вирішувати першочергові завдання, — заклопотано підвівся Зновобрать. — Он жнива на носі, врожай, кажеється-говориться, небувалий. Завтра ховати Щуся, а післязавтра свайба — і скрізь треба. Більше чи менше, вже як там воно діло покаже, а з'явись. От ти б, кажеється-говориться, міг мені пояснити, хто тут кого полюбив-покохав і за що: чи за районне положення чи за лісникові достатки?

— Чого не можу, того не можу, — зніяковіло, що з ним траплялося надзвичайно рідко, сказав Обеліск.

**62.** А от автор повинен пояснювати. І поки в Світлоярську триватиме похорон старого Щуся, а тоді кричатимуть «гірко» і вибиватимуть гопака на нових дошках під комбайновим навісом, автор має без будь-чиєї допомоги, не використовуючи нічиїх свідчень, обома ногами стоячи на суто науковому ґрунті, спробувати з'ясувати причини, які примусили Котю потоптати чисті почуття Гриші Левенця, відкинути мужню руку прославленого Самуся і вискочити заміж за Івана Безтурботного. Читачі можуть ще сподіватися на чудо: Котя втече до Гриші, або Самусь викраде її з-під свого ж таки механізаторського навісу, або Безтурботного знімуть з усіх посад і відберуть квартиру в райцентрі, а справу передадуть до суду. Попереджаємо, однак, що ніякого чуда не буде. Котя вийшла за Безтурботного не з корисливих міркувань і не з марнослав'я, а по любові. Безтурботний не спокушав її й не викрадав, а завоював чесно і засобами, сказати б, законними. Не його вина, що на Коті зійшлися інтереси одразу чотирьох по-своєму помітних (включаючи й Рекордиста Івановича) представників чоловічого роду. Але ця своєрідна єдність не заважала кожному з них застосовувати свої власні способи завоювання дівочого серця. У Безтурботного вони виявилися найпліднішими, єдиною хитрістю, до якої вдався Безтурботний, — це таємничість. Він не рекламував своїх почуттів, з Котею зустрівся

так, щоб ніхто про те не знав, спільників і помічників не мав, бо циганка Олеля не могла вважатися ні спільником, ні помічником, — вона тільки співчувала Безтурботному, але на відстані і без будь-яких дій. Приховувати своє залицяння Безтурботному доводилося тому, що остерігався він деяких атавістичних рис у характерах таких своїх суперників, як Самусь і Рекордист Іванович. Левенець в лік не йшов — його Безтурботний взагалі серйозним суперником не вважав (а дарма!), від тих же міг ждати всього: реп'яхів у шевелюру, чорнила на білу сорочку, колючок Коті під плаття — все в найкращих традиціях проклятого минулого. Ці хлопці могли підпустити тобі осу, щоб вона вжала в одне місце, коли залицятимешся до дівчини, закидати розбовтками, підпалити тобі штани, заклеїти тобі рот широким пластиром, як в американських детективах, — вигадливості в таких справах немає меж.

До Коті в хлопців не могло бути ніяких претензій. Адже вона досить недвозначно пропонувала кожному з них відчепитися від неї, не давала нікому запевнень, зобов'язань і обіцянок, вигідно відрізняючись од тих поетів, які щосили б'ють себе в груди, обіцяючи «оспівати» те й се, але полишають це прекрасне заняття для когось іншого, самі не ворухнувши й пальцем, щоб здійснити обітницю.

Рекордист Іванович погорів на золоті. Вигадане воно було чи справжнє — Котю цікавило тільки золото людських душ, а яка ж душа в Рекордиста? Гриші Котя розповіла про нього тільки для того, щоб натякнути про наявність ще одного — найголовнішого, назвавши його там на острові «ще дехто». Але Гриша засліплений був по статтю суперника найближчого — Самуся і нічого не второпав. А коли б допитався й довідався? Що б міг зробити за три-чотири дні, втративши три роки? Дівчині треба увійти в кожен нерв — тільки тоді вона твол. А Гриша й не пробував входити — тільки доторкувався. Самусь же просто смикав за нерви. А Безтурботний увійшов. Як? Без будь-яких зусиль. Гриша сотворив собі з Коті кумира і хотів принести себе в жертву, а Котиної згоди на це не спитав. Самусь думав узяти трудовими успіхами, але теж забув поцікавитися, що Котю більше приваблює: трудові успіхи чи душа? Безтурботний же про жертви не говорив, успіхами (навіть своїми службовими) не хвалився, а почав одразу ж не з обмеженого

меркантилізму, а з високого ладу душі. А в чому високий лад душі? В розчуленості, в чистих сльозах і в ще чистішій поезії. Гриша Левенець не те що забув про поезію, а просто ще був занадто недосвідчений. Самусь взагалі не знав ні віршів, ні сліз. А це ж зброя духу. Віршів треба читати якомога більше і якомога заплутаніших. Хай дівчина нічого не зрозуміє, зате слухати їй буде приємно. Дівчата не переносять точного мислення. Коли все зрозуміло, тоді на них нападає нудьга, а носіїв нудьги вони зненавиджують. Безтурботний мав природне відчуття дівочої психології, в його великій голові, не переобтяженій знаннями, знайшлося досить місця для цілої купи віршів, і завдяки цьому, наприклад, він уже міг вважати себе вченішим за міністрів древньої Спарти, які вміли тільки читати, писати й плавати. А на мотоциклі вони вміли їздити? А стріляти з двостволки? А писати звіти про роботу, якої не було? А одержувати зарплату в трьох товариствах, ніде не ворухнувши й пальцем? А читати дівчатам вірші? Самі бачите, скільки переваг мав Безтурботний навіть над міністрами всемогутньої Спарти, яка завоювала весь Пелопоннеський півострів, то чому ж він би не спромігся завоювати дівоче серце? Безтурботний бив віршами, ніжністю, жагою, шаленством: «Я сто століть затято колінкую, я сто століть підводжуся з колін, як золоте ім'я твоє зачую — віддам і світ, і це життя взамін».

Мало цього, не досить? Тоді будь ласка: «На сто колін перед стома богами, на сто століть єдине лиш: прийди! Візьми мій світ жадливими руками і в поцілунку небо зазвізди!»

Ну, припустімо, «зазвізди» нагадує звук, яким кличуть лошат, але хіба Коті звикати до таких звуків? Не з княгинь вона й не з герцогинь, та й циганську кров у жилах мала, про що й циганка Олеля недвозначно заявила, довідавшись про доччиного обранця і про те, чим він найбільше зачарував її.

— А чи мене мій Шусь не тим самим узяв? Моя кров у Коті, моя душа, все моє!

Отже, нам тепер ясно, що Безтурботний виказував перед Котею прекрасну суміш ніжності й державного могуття і тому між ним і Гришею та Самусем конкуренції взагалі не могло бути, а в змаганні (на жаль, назвати його соціалістичним не можна, бо інтереси колективізму тут відходять на задній план) їм обом судилася

безнадійність і марність зусиль. Щоправда, коли всі зусилля марні, тоді чоловік ладен виявляти їх найохочіше і, сказати б, перебільшено. Ми й показали тут, як це робили Гриша Левенець і Самусь. А здогадайся хтось із них прочитати Коті сонет Петрарки або пушкінське «Я помню чудное мгновенье» — і ще й не знати, в якому напрямку тоді розвивалися б події і наша розповідь.

А так — усе відомо. Під навісом посеред поля цілий тиждень гуло й несамовитіло весілля. Може виникнути законне запитання: а чому Безтурботний не справляв весілля в лісництві? Тихо, загишок, затінок, дерева, кущі. Пояснення найпростіше. Безтурботному хотілося, щоб його весілля бачив увесь район. Коли бачать — заздять. А в кущах що? Ти сховаєшся з одного боку, а хтось — з другого. Тут уже не бачать, а підглядають. Ні, хто народився в степу, того вабить простір! Ну, а простір примушує людину мислити великими масштабами, а коли мислиш масштабно, тоді особисте, як справедливо пишуть у газетах, відступає на задній план.

Ой грай, море, радуйся, земле!

За цими балачками автор мало не прогавив весілля. Це був би неприпустимий гріх, бо, як пишуть у першому томі виданої «Науковою думкою» книги «Весілля»: «Весільні звичаї, обряди та пісні, що творилися народом протягом багатовікової історії, — це важливий складник народної культури. В ньому відбилися кращі риси світогляду, моралі, поетичних уявлень трудового народу, його артистичні нахили. І тепер, коли склалася нова, радянська сім'я, старі традиційні обряди наповнюються новим, соціалістичним змістом». Там ще багато цікавого. Наприклад: «З давніх-давен одруження завжди було однією з важливих, урочистих і хвилюючих подій у людському житті. Спливали століття, падали імперії, на зміну одним народам приходили інші, виникали нові держави і суспільні устрої, але завжди жарким полум'ям палахкотів потяг молодих людей до єднання у міцну сім'ю».

Зверніть увагу: «падали імперії, але завжди жарким полум'ям палахкотів потяг молодих людей до...» Таки ж здорово написано!

Але в нас свій обов'язок, і ми повинні його виконувати.

63.

На весіллі було безліч почесних гостей. Від Товариства охорони пам'яток ока-та червоногуба професорка, яка приїхала до Щуся роздобути рябих телячих шкурок на шубу. Від ДТСААФу — відставний полковник, який щоліта вудив рибу в світлоярівських дніпровських затоках і калабанях. Книголюбів, ясна річ, представляв автор цієї розповіді, якого Безтурботний цього разу вже впізнав і просив на весілля разом з Котею, а який же письменник відмовить гарній дівчині! Товариство Червоного Хреста мало делегацію найчисленнішу — цілу бригаду, яка в світлоярівських тепловодях заготовляла п'явок для міських аптек. Від спортивного товариства «Урожай» прибула районна футбольна команда «Мічурінець», яка в республіканській футбольній ієрархії займала своє законне двісті вісімдесят дев'яте місце. Був там ще самодіяльний районний ансамбль «А ми просо сіяли...» в складі сімдесяти трьох чоловік (з адміністраторами й водіями автобусів). Товариство ружжа й вудки уповноважило кільканадцять своїх доблесних членів прибути на весілля з двоствольками, й ці мужні, загартовані в тяжких змаганнях з невловимими зайцями чоловіки, вловлюючи відповідні моменти, давали дублетом дружні залпи на честь молодого й молодой, батьків їхніх, шановних гостей, радісного настрою і щасливого життя.

Описати таке весілля ще не вдавалося нікому. Навіть Василь Юхимович, який невтомно витворює моделі нових весіль, ніколи в своїх поетичних фантазіях не сягав такого розмаху, як те вдалося зробити Іванові Безтурботному. Автор тільки потирав руки, поцмакував, розмахувався та розганявся, радіючи в душі, що це весілля займе в нього добру половину роману, та тут довелося пережити йому розчарування, і не просте, а глибоке й тяжке.

Спав він, як завжди, в гостинного Свиридона Карповича, тепер уже в новій хаті, в спеціальній кімнаті для гостей, з телевізором, з люстрою, з торшером, настільною лампою, з електрокаміном (для осінніх приморозків, коли ще не топлять грубок) і, звичайно ж, з радіоточкою. Але новина прийшла не по радіо, не по телеканалах, — приніс її Зновобрать, постукав до кімнати (бо автор, як усі інтелігенти, спав довго, а голова сільради, як усі хлібороби, вставав удосвіта), увійшов, привітався і подав авторові свіжу столичну газету.

— Ви тільки гляньте.

Автор мерщій кинувся до третьої сторінки: там завжди про літературу.

— Та не там, — сказав Зновобрать. — У кінці.

— Зведення погоди?

— Та ні, фейлетон.

— Фейлетон? Про кого ж?

— Про нас.

— Про..?

Автор мерщій перегорнув газету і, як пишуть уже років із п'ятдесят, не повірив власним очам. Фейлетон називався «Світлоярськ чи Гульбоярськ?» Далі писалося так:

«Весілля... Кого не схвилює, у кого не викличе замріяної усмішки цей прадавній і такий завжди сучасний звичай! Весільний ритуал супроводжував людство як символ нескінченності його буття. Він різноманітвся, збагачувався, навіть змінювався за формою. Але незмінним лишався його первісний зміст: радість рідних і близьких од факту утворення нової сім'ї, бажання бачити її з хорошими дітьми, в щасті й достатку. Але чому ж весілля в новому, прекрасному степовому селі Світлоярську викликає не так позитивні емоції, як замішання, прикрість і подив? От наче ж людина справді має право на щось широке і разом з тим ніби вчинила вона щось не так, щось навіть блюзнірське! Бо ж справді, у людей жнива, а в Світлоярську весілля. В людей найгарячіша пора, а в Світлоярську тиждень гуляють. Гуляють не скромно в хаті, навіть не в дворі, під деревами чи в садочку, а на механізаторському стані посеред полів з перестиглими хлібами, під довжелезними навісами для комбайнів, гуляє кількасот чоловік, а в колгоспі «Дніпро» працює затісних теж не кілька тисяч, а саме кількасот. Данину старій традиції віддали сповна: були на весіллі, як і за діда-прадіда, ряджені, було безглузде, з гиканням і «аварійними ситуаціями» катання перев'язаних рушниками сватів на допотопних тачках, була крадіжка курей, «викуп» нареченої, розкішні подарунки й побажання молодим довгого віку й достатку, урочисті залпи, співи, регіт. Гуляли, забувши про ферми й незібраний урожай, забувши в п'яному чаду, як зветься їхнє село: Світлоярськ чи, може, й Гульбоярськ; забувши про хліборобську одвічну скромність і по-купецькому хизуючись достатком, нехтуючи працею.

Не будемо заперечувати фінансових можливостей колгоспників — це добре, що з року в рік поліпшується їхній добробут, зростає культурний рівень. Сьогодні селянин вільний від повсякденних турбот про хліб насушний — у кожній оселі є хліб і до нього, є гарні меблі. Але це не звільняє хліборобську совість од турбот про загальнодержавні інтереси, зміцнення економіки рідного господарства, всієї Батьківщини.

Коли це, скажіть, хлібороб затівав оддавати дочку в гарячий час польових робіт? Весілля було завжди найсвятішим і найбажанішим із сімейних торжеств. Воно могло все: скликати гостей з найвіддаленіших сіл, помирити найзаклятіших ворогів і посварити найкращих друзів, витрусити все найсмачніше з комори і печі на весільний стіл, змусити купити доброї випивки навіть на позичені гроші. Але у всі віки воно не могло одного: вклинитись у нагальні роботи в полі, відірвати від них хліборобів. І це було першою заповіддю хлібороба».

Там було написано ще багато дечого, але, на щастя, не перелічувалися присутні на весіллі, отож не згадувалося й авторового прізвища.

— То й що? — звів автор очі на Зновобрать.

— Ви ж читали?

— Читав.

— Оце «вклинитись у нагальні роботи» читали?

— Ну?

— Так не вклинялося ж, не вклинялося! Наклеп і брехня! Бо де це бачено, щоб косили недостигле? Чи ці кореспонденти подуріли? А ферми? На фермах люди були. І коло техніки. Ви ж свідок: найкращі наші механізатори Самусь і Левенець були на весіллі?

— Не були й не могли бути.

— Тож-бо. Та й скільки там колгоспників було? Трохи родичів та молодих. А то все гості. Безтурботний понастягував з усієї республіки.

Автора пожолобило від слова «понастягував», але він змовчав.

— Скликаю сьогодні актив, і пишемо в газету протест! — гукав Зновобрать. — Мало їм неправди, так ще зганьбили саму назву передового села. Це вірцеве село, з нього люди беруть приклад, делегації приїздять аж з-за кордону, а вони мені — Гульбоарськ!

— А що, коли, — автор ще й сам не знав, яка ідея крутиться йому в голові, але щось справді крутилося,

І він щосили тер собі лоб, тоді почухав потилицю, вершок голови, посмикав себе за ніс, — от я думаю... Газети страшенно не люблять, коли... Ну, коли щось не збігається з їхніми писаннями... Одним словом... Краще згодитися з фейлетоном...

— Згодитися? — підстрибнув, незважаючи на свій похилий вік, Зновобрать. — Та ніколи в світі!

— Згодитися не з усім. Про жнива, про ферми, про кількість колгоспників на весіллі — це все напишіть, як воно було. А от щодо назви села скажуть, що газета виступила правильно. Бо куди воно годиться називати десятки населених пунктів однаковими словами? Чи вже така бідна наша мова? Чи така зубожіла фантазія? Чи таке нецікаве та обмежене життя? Тому, мовляв, обговоривши фейлетон і визнавши... Згодилися з тим, що назву села вибрано не зовсім вдало, і вирішили перейменувати наше село...

— Перейменувати?

— Ну, раз фейлетон і така паралель Світлоярськ — Гульбоярськ. Тепер усі шпинятимуть.

— А точно ж — шпинятимуть. То як же перейменувати?

— Ну... Газета хотіла посміятися з вас, а ви посмійтеся з газети.

— Посміятися?

— Це так, до слова. А назву... Чому б вам не назвати село Веселоярськ?

— Весело... Та ви шуткуєте? Хто ж дозволить? Веселоярськ?

— Мені здається: звучить.

— Веселоярськ? А звучить, кажеється-говориться. Народ у нас веселий, життя веселе — чом би й не Веселоярськ? А тільки ж чи дозволять перейменувати?

— Якщо ваші трудівники висловлять побажання... Тоді готуйте пропозицію офіційно — і прямо в столицю. Я спробую допомогти.

— Поможете? В столиці?

**64.**

Змінити назву села — це не те, що, скажімо, перейменувати колгоспного бичка.

Автор збагнув усю глибину своєї легковажності лише тоді, коли дядько Зновобрать прибув до столиці з відповідними повноваженнями своїх односільчан, з усіма

вірчими грамотами, з добрячим шматярою сала завтовшки в долоню, з полив'яним макотертиком, у якому, залиті застиглим смальцем, спочивали рум'яні ковбаси, зроблені циганкою Олелею, і з обплетеним лозою бутлем, заткнутим товстелезним качаном гібридної кукурудзи, щоб не видихався славетний продукт Вусті-Чухалки. Переляканий автор став белькотати, що він хабарів не бере, але доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, присутній при цьому поклонінні доброго волхва Зновобрать, досить авторитетно пояснив, що в даному випадку йдеться не про хабарі, а про дари, від дарунків же відмовляються тільки люди щонайчерствіші, попросту дурні.

Тоді втрьох поїхали до відповідної установи, опинилися в щонайважливішій приймальні, зайняли чергу за надзвичайно поважними людьми, кожен з яких, перш ніж увійти у високі двері, підбігав до великого столу в кутку, заставленого пляшками з боржомом, і квапливо випивав кілька ковтків води.

— Чого вони ото? — поцікавився Зновобрать.

— Хвилювання, — пояснив Кнурець. — Тут кожен думає тільки одне: дадуть чи не дадуть?

— Ага, і ото в роті сохне, — здогадався Зновобрать. — В мене теж починає...

— Налягайте на прецеденти, — порадив Кнурець, бо ми з ним виступали тільки в ролі радників і тільки тут, у приймальні. Далі йти не могли, бо не були для Світлоярська юридичними особами.

— А що це таке? — не збагнув Зновобрать.

— Прецедент — це те, що вже було. В законодавчих діях — це найголовніше. Коли засумніваються, ви відразу: перейменування вже були, і не раз. І не міста, не вулиці, бо це всі й так знають, а села. Наприклад, Гамільтон на Одещині стало Садібне, Кантакузівка на Миколаївщині — Прибужани, Голе на Київщині — Зоряне, Карфаген біля Артемівська — Володимирівка. Ну і так далі.

— Звідки ти це все знаєш? — здивувався автор, хоч мав би вже звикнути до неймовірної ерудиції Варфоломія Кнурця.

— Ет, — відмахнувся той, — не грає ролі. В даному випадку я навіть не тривожив богів семантики й перейменувань. Довідався про все з книжечки для дітей молодшого і середнього віку.

Тут до нас несміливо підсів ще якийсь чоловік, пришулений, ніби аж засоромлений. Мовляв, усі тут скромні, а я найскромніший. Автор одразу впізнав скромного чоловіка, бо то був дамаський письменник (мав дачу в придніпровському селі Дамаськи).

— Привіт! — гукнув автор.

— Привіт, — без великої охоти відповів дамаський письменник.

— Ти чого тут? — спитав автор.

— Та чого? Для колгоспу. Все для колгоспу. Не те, що ви.

І він ніби аж скривився, щоб показати свою несхожість з такими, як автор. Бо хто вони? Писарі, писаки, писуни. А він серед колгоспників письменник, а серед письменників колгоспник. Слухняне телятко дві матки ссе.

— Канавокопач для колгоспу хочу випросити. Торік бульдозер просив.

— Випросив?

— Не дали. Сказали: не моє діло. Є централізоване постачання. А ви?

Ми щодо перейменування. Оце голова сільради. А це ми з доктором Кнурцем. Як консультанти. Село звалося Світлоярськ.

— Банально.

— Хочемо перейменувати на Веселоярськ.

— Ще банальніше, — скривився дамаський письменник.

Зновобрать заїло.

— А ваше ж, кажеється-говориться, як? Щось я недочув.

— Дамаськи.

— Оце ~~ж~~ перейменувати — аж кричить.

— Та ви що! Моє село — від Дамаска. Є таке місто в Сирії, йому три тисячі років. Кажуть, може, наше Дамаське заснували ще фінікійські купці з Дамаска. Пливли Дніпром, висадилися на високому березі й заснували село.

Ото їм нічого було робити, — засміявся Зновобрать. — Була, мабуть, там колись яка-небудь пришелепувата Домашка, ото й назвали хутірець. Попадеш, чоловіче, отуди за двері — проси не канавокопач, а перейменувати село. Назви його хоч Телятівкою або Молочнофермівкою — і то веселіше. А канавокопача тобі не

дадуть. Там нічого не дають, кажеться-говориться, бо всі он вибігають та тільки боржом дармовий хлепчуть...

Ми досиділися, і дядько Зновобрать, забувши ковтнути боржому, пішов за високі двері. Був він там так довго, що дамаський письменник не витерпів.

— Я, мабуть, піду, — сказав він, підводячись, — бо однаково канавокопача не дадуть. Мені головне — тут посидіти, щоб я міг у колгоспі доповісти. Хто б оце з письменників став добиватися для колгоспу канавокопача? Вони тільки про видання та перевидання, а я тут бач...

І він огинці посунув до виходу. А Зновобрать з'явився перед нами урочистий і гордий і показав папір, де значилося: «З метою усунення небажаної одноманітності в назвах населених пунктів погодитися з пропозицією трудящих села Світлоярськ про перейменування його на Веселоярськ. Віднині...»

**65.** Віднині всі подальші події відбуватимуться у Веселоярську. А хіба ж це не чудасія — з глибини Карпового Яру вискочити в Світлоярськ, а тоді опинитися у Веселоярську?

**66.** Тут би мав закінчитися цей недоладний роман, але він тільки починається, бо хоч у Веселоярську й настало безкоття, але не бездівчаття. І в роман на повних вітрилах впливає Дашунька. Дашуньки ж не могло бути без тітки Ялосовети, як не буває яйця без курки. Зрівнювати Дашуньку з яйцем, а тітку Ялосовету з куркою? Але що таке порівняння? Це прийом, який застосовується для більшої наочності й переконливості. Ми, наприклад, не порівнюємо діда Утюжка з мармуровим зображенням грецького бога Зевса, що зберігається у Варшавському державному музеї, хоч вони й страшенно схожі: обидва бородаті, кругленькі й тугенькі, щоправда, Зевс голий, а дід Утюжок навіть у Дніпрі купається тільки в підштаниках. Не порівнюємо ж тому, що не кожен був у Варшаві й бачив того Зевса, сам Утюжок ніколи про такого бога не чув, а от курку і яйце бачив кожен і легко може уявити. Тітку Ялосовету бачили лише її земляки, бо за межі району вона ніколи не виїздила, уявити ж Дашуньку взагалі

незмога, бо вона існувала як заперечення всіх відомих законів природи, підкоряючись таємничим велінням, які формують, опосередковують і визначають дівочу красу.

**67.** З полум'я ентузіазму виривається ніби якась мелодія; задихаючись, Гриша Левенець переслідує її, йому вдається її наздогнати, він протягає руку, але вона знову летить, вона зникає, вона провалюється в безвість, туди, де гримлять громи і клекочуть пристрасті, він настигає її навіть там, він хапає її в обійми, в обійми, в обійми... І обіймає порожнечу. Лише тоді згадує гіркий свій досвід з Котею. Людство вчиться на гіркому досвіді. Гриша теж. Тому він читає не інструкцію про ремонт комбайна «Нива», а вірш Тамари Коломієць «Жінка»: «А ти тільки вдумайся: перед тобою непрочитана книга — жінка. Неповторною радістю і журбою пройнята кожна сторінка. Якщо не нова і не гортана жадібно, то це не значить, що нецікава. Її лаконічність, проста, нерозгадана, не кожному дасться, їй-право. І ти проглядаєш її на ходу (...що ж, оформлена ніби й зі смаком!..), а вона кричить у твою глухоту кожним окличним знаком. Зупиняє поквапливість твою легку кожної крапки благанням. І випитує сутність твою людську кожним знаком питання. Хто ти? Який ти? Навіщо? Звідкіль? Неминучою долею будь. Як солекоп добуває сіль, кожен рядок здобудь. Ти ж тільки вдумайся: перед тобою непрочитана книга — жінка. Якою радістю і журбою світиться кожна сторінка!»

**68.** Не стрибай поперед батька в пекло, кажуть у Веселоярську. Тим часом самовпевнений автор, нехтуючи не тільки народною мудрістю, а й законами романної композиції, то заскакує наперед, то відбігає назад, так ніби роман це не літературний твір з точно виваженими, вивіреними й допасованими частинами, а примітивна сільська гойдалка, яка тримається на саморобних лозових вервечках, на чесному слові й на неконтрольованому молодечому завзятті. Де ще та Дашунька, де ще події з її участю, а вже покинув автор своїх героїв, злочинно забув їх у найтяжчу хвилину їхнього життя і взявся описувати цю, скажемо прямо, випадкову для Веселоярська дівчину.

Ну, так. Весілля описувати потреба відпала, бо тут газета випередила автора, і читачі вже бачили, що з того вийшло. Та хоч що там було, хоч навіть село вже перейменоване на Веселоярськ і тепер виправдана буде на-решті назва цієї балаканини, все це не знімає з автора обов'язку повернутися до того найтяжчого для Гриші дня, коли Котя розписувалася з Безтурботним, і того дня, коли почалося Котине весілля. Тут мимоволі згадується глибокодумна сентенція доктора Варфоломія Кнурця про сучасну прозу: «Сучасна оповідна проза має переважно короткий віддих і демонстративно відвертається від світу історичних явищ у бік побутових мікро-обсервацій і психологічного аналізу. Тільки ті автори, що володіють відвагою і рідкісною витривалістю, можуть упродовж цілих років вибудовувати великі й складні твори, незважаючи на панівну моду. Відвага й витривалість у літературі, мабуть, цінніші навіть за саму красу». Коли так, тоді геть усі мікрообсервації й копирсання в душі героя! Бо що знайдеш у Гришиній душі того ранку, коли він довідується про Котину зраду? Тисячі й мільйони кішок, які там шкребуться? Але як казав ще Данте в «Божественній комедії»: «Нехай шкребеться, хто лишаяюватий». Або, як досить дотепно переклав ці слова Євген Дроб'язко: «І хай свербить тому, хто чирку має!»

Не станемо заглиблюватися в душу Гриші Левенця ні в перший день його нещастя й горя, ні в наступні. Спробуємо звернути свої погляди на головне. А що головне? Труд, турботи й пересування — ось те, чим люди наповнюють свій час між народженням і смертю. Почувши од мами Сашки страшну новину, Гриша не став доїдати пиріжків з сиром, вискочив з хати, вхопив мотоцикл і помчав до своєї «Ниви», в якій вони з Педаном востаннє перевіряли кожен гвинтик, щоб вийти на жнива в найвищій готовності. Забути про все в труді, в турботах, у шаленій гонитві на мотоциклі!

Та коли домчав до механізаторського стану, мало не заревів од розпуки і вже справді по-левиному. Під навісом, де всю зиму стояли їхні комбайни, порядкував Петро Безтурботний, стругалися столи, готувалося весілля, не Гришине, навіть не Самусеве — горе й ганьба їм обом і всім механізаторам колгоспу! І це ж тільки подумати: Самусь сколотив усіх, вмовив вивести комбайни з-під навісу, і він, Гриша, теж згодився, не заперечував...

Самусь уже вистукував свого «Колоса», прислухався до його великого дужого тіла, як лікар, що тулить вухо до грудей здорового сільського дядька. Гриша хотів підбігти до Самуся, крикнути йому все, що про нього думає, звинуватити навіть у тому, в чому той не може бути винний, але тут приїхав і Педан, який ще, мабуть, нічого не знав про Котю, і вони спокійно (ох, ох, який уже там спокій!) взялися за свій комбайн.

Самусь не витерпів і підійшов сам.

— Все правильно,— сплюнув собі під ноги.— Ніхто ще не обдурював Самуся, а ці обдурили.

Гриша мовчав з причин відомих. Педан мовчав, пам'ятаючи про свого півня й дев'яносто дві курки. Тому Самусеві довелося самому прокоментувати таку самокритичну заяву:

— Безтурботний підіслав Рекордиста, той випросив у мене навіс, я, тюхтій, згодився, а Безтурботного за Рекордею не побачив і прогавив, що той з-під носа в нас викрав Котю.

Гриша мовчав далі, Педан теж. Чи знав уже все про Котю й Безтурботного, чи злість на Самуся за дев'яносто дві курки й півня пересилювала найгострішу цікавість? Але ж ми умовилися не заглиблюватися в психологію.

— Значить, так,— не дуже переймаючись мовчанкою Гриші, спокійно розмірковував Самусь.— Я все це тут обдумав, і все правильно. Можемо з тобою, Гришар, завести свої комбайни й змести к чортовій матері всі ці столи, пристілки, які тут понаставляли Безтурботні. А не хочеш, то підождемо, як збереться свайба, я договорюсь за півлітраку з шляховиками, візьму в них грейдер, побуду сюди верхи на техніці і — як собака язиком злиже всі ці гулі! Все правильно?

— Не смій! — тихо промовив Гриша.— Ти тільки мені спробуй! Морду наб'ю!

✓ — Ти? Мені?

— Я!

... — Можна сміятися?

— Посмійся, посмійся! А тільки не забудь, що я тобі сказав! При всіх і наб'ю! І з комбайна, і з грейдера стягну на землю і наб'ю!

— Все правильно,— крізь зуби чвиркнув Самусь так, що долетіло майже до Гриші.— Ти хочеш мене

образити. Але знай, що ніхто ніколи не зміг образити Самуся. Пойняв? А в дурні пошилися ми вдвох.

І він спокійно пішов до свого «Колоса». Педан мовчав. Ні співчуття, ні заспокоєнь, ні порад. Бо що слова? Те, що в чоловіка твориться в душі, само перетліє, перегорить, як силос, — і, дивись, вийде якийсь продукт, може, й корисний. Педан при всій своїй видимій суворості був чоловік м'який, добрий і мудрий. Та не всі люди такі навіть у Веселоярську. Той же Іван Безтурботний, не вдовольнившись своєю таємничою, нез'ясованою перемогою над кращими веселоярівськими механізаторами, вирішив експлуатувати до кінця щастя, яке звалилося на нього з неба, і одразу після урочистого акту в сільській Раді сів з Котею в Рекордистового «Москвича» й став розвозити запрошення на весілля.

Запрошення було віддруковане на бланку, все в квіточках, у стрічках — злитих у поцілункові голубів, що правда, бракувало, але дві руки в потиску прикрашали цей витвір районного поліграфічного генія, освячували текст, який гласив: «Катерина та Іван Безтурботні, які з доброї волі й великого кохання закладають нову радянську родину, ласкаво просять Вас на своє весілля, що відбудеться...»

«З доброї волі й великого кохання!» Де ще, крім наших степів, могло виникнути таке вичерпне формулювання? І що могло вразити більше в саме серце Гришу Левенця, аніж оце словосполучення? Тут негайно може виникнути запитання: а звідки Гриша міг довідатися ще й про текст запрошення? Дуже просто: запрошення було вручене йому особисто... самою Котею! Пристрасті вже й не веселоярівські, а справді шекспірівські, бо змішалася грішне з праведним, сміх із гріхом, журба з веселошами.

Перші запрошення вручені були молодожонами першим людям Веселоярська: товаришеві Зновобрать і всім присутнім на церемонії в сільраді, тоді голові колгоспу Зіньці Федорівні, секретареві парторганізації Грицьку Грицьковичу, головному агроному Лисичці, головному зоотехніку Дашуньці (ага!), головному бухгалтерові Левку Левковичу, бригадирові механізаторів Безкоровайному, всім Щусям і всім Самусям, діду Левенцю і дідові Утюжку; між усіма цими численними рейсами «Москвич», ведений твердою рукою Рекордиста Івановича, заскакував кілька разів то до хати Гриші Левенця, то на

ферму, але ні вдома, ні коло корів Котя ніяк не могла застати мами Сашки, так ніби жінка навмисне ховалася й не хотіла прийняти з рук зрадливої дівчини запрошення на весілля, подібно до того, як глава уряду, керуючись високими державними причинами, відмовляється прийняти вірчі грамоти від небажаного посла чужої країни.

Тоді, пометавшись по Веселоярську, молоді поїхали туди, де їх того дня не ждав ніхто, а вже Левенець і Самусь то не ждали ніяк і ніколи!

Колишні суперники, а тепер спільники по нещастю, вияснивши зранку взаємини і мовчки виробивши спільну платформу, яка гласила: ніяких вибриків, ніяких перешкоджань, ніякої дикості, спокій, витримка і високе благородство, — не маючи, отже, принципових розходжень у подальшій поведінці, зійшлися на обід (бо в ситуації, що створилася, Самусь уже не міг рвонутися мотоциклом до Щуся на борщ з голуб'ятами, а їхати обідати додому на тракторі не хотів), розіклали на спільній газетці що в кого було, мовчки їли, запивали молоком, з задоволенням відзначили, що апетиту ніхто помітно не втратив, марних зітхань при сторонніх особах собі не дозволяв, смаку до життя не позбувся, жадоби до роботи — теж.

— Ще день-два — й косити! — сказав Гриша.

— Ох і врjеж! — вигукнув Педан.

— Все правильно, — зрадів Самусь, відчуваючи, що з цими словами з нього само собою знімається почуття вини, яке тяжіло над Самусем, як над царем Едіпом.

Тоді Гриша не витерпів і розповів сон, який снівся йому цієї ночі. Віщий, чи що? Снилася йому Котя. Ніби вночі крізь причілкуве вікно закидала його зеленими абрикосами, дрібненькими жердельками-морельками. Він просунув руки за вікно й затягнув Котю до себе в кімнату. Коли затягнув, злякався: Котя була ніби й не Котя, бо не чорнява, а білява, не туга, як пружина, а якась м'яка, в сірому, як графітна змазка, платті, не говорила, а кудкудакала по-курачому, вирвалася йому з рук, стала й справді куркою і з розпачливим криком вилетіла надвір. Гриша вибіг за нею, опинився на погрібнику, а там повно курей, мабуть, більше, ніж на колгоспній птахофермі, але не білі, а сірі, і всі стали бити його крильми, дряпати роговими пазурами, клювати дзьобами...

Педан, мабуть, вражений «курачою темою» Гришиного сну, тільки рота розтулив з подиву, а Самусь зневажливо посвистів і розповів свій сон.

— Мені сниться рідко, — сказав він, — та вже коли сниться, то все правильно. Тобі Котя куркою примандюрилася, а в мене була сама циганка Олеля. Прийшла й стала роздягатися. Я їй: «Перестань!» А вона мені: «А ти поглянь!» Я глянь — а в неї четверо грудей! Та такі смагляві, молоді, ну! Чи й чув хто про чотиригрудих жінок, а все правильно.

Педан плюнув. На Самуся й на його сні. Якби Педан знав Шекспіра, то спокійніше б прореагував на Самусеву балачку, бо в «Бурі» (дія IV, ява I) написано: «Ми створені із тої ж речовини, що й наші сні». Та Педан не знав Шекспіра, а шкода. Бо мирний механізаторський обід мав невдовзі перетворитися на справжню шекспірівську трагедію з усім її гірко-гротескним склубоченням подій, слів і пристрастей.

На механізаторський стан вкотився новенький «Москвич» Несвіжого, не зупинився коло весільного (тепер уже ясно, що весільного!) навісу, мало не збив Петра Безтурботного, який зраділо кинувся назустріч (уже встиг після церемонії в сільраді випити, закусити, перевдягтися й знов порядкувати тут), потицявся туди й сюди, поки Рекордист Іванович назирив механізаторів, які обідали, й попровадив машину просто до них.

З машини виліз молодий, вивів поштиво молоду в білому довгому платті, обое вони підійшли до спантеличених (коли й не отетерілих) механізаторів, вклонилися до самої землі, щось стали говорити, тоді Котя, беручи від Івана Безтурботного тверді білі картки, знову ж таки з поклоном вручила їх у такій черговості: Гриші, Самусю, Педану.

Ось тут Гриша, який не розібрав жодного слова з мовленого молодими, бо мав суцільне гудіння в голові, побачив нарешті оте «з доброї волі й великого кохання», в скаламучену атмосферу його свідомості вдерся весь глумливий трагізм самого факту запрошення його на весілля, хлопець звів на зрадливу дівчину змучені свої очі і дивився так тяжко, пильно й довго, що за цей час можна було б виголосити один з відомих монологів найвідомішого шекспірівського героя: «Такий ваш вчинок, що і рум'янець скромності поганить, цноту лукавством зве, зриває рожу з ясного чола чистого кохання й болячку садить; обертає шлюбні обітниці на клятви картяра; такий ваш вчинок, що із тіла шлюбу виймає душу й робить жужмом слів святий обряд; стидом палає небо,

лице землі в скорботі про той вчинок так засмутилось, мов напередодні страшного суду».

Такі слова мала б прочитати Котя в Гришиному погляді, але Безтурботний так натурчав їй вуха віршами, що читати в поглядах вона геть розучилася, а вміла й могла тільки слухати, чути — і тільки свого Івана, Та й у Гриші високий трагізм пробився в погляді тільки на короткий час і тільки для того, щоб негайно запанувала в його душі ще вища, вільніша й благородніша людяність. Він усміхнувся. Так, так, усміхнувся! Гнав од себе всі трагедії, лиха й розпуку, прощався з коханням сміючись. Коли Ромео запалав любов'ю до Джульетти, це ще була комедія, а не трагедія. Гриша хотів показати, що він утримується на тій першій стадії. Він усміхнувся до молодих і спокійно промовив:

— Дякую вам за таке дороге для мене запрошення.

«Ах, кожен дюйм — король!» — вигукнув король Лір, маючи намір похвалити свою винятковість, а насправді похваливши Гришу Левенця, що появився на світ через кількасот років як справжній і законний носій усіх найвищих людських гідностей. Бо справді ж — колгоспний молодий комбайнер у хвилину найтяжчих випробувань спромігся на висловлювання майже королівське, так ніби були перед ним не Котя та Іван, а Трістан і Ізоolda, Пірам і Тісба, Лейлі і Меджнун, Ромео і Джульетта або принаймні Наталка і Петро.

Слідом за Гришею так само у високому стилі подякували молодим Самусь і Педан, після чого молоді, вражені величчю духу Гриші Левенця, мерщій забралися у «Москвич» і покотили далі розвозити свої запрошення, а в механізаторів настало те, що Арістотель називав «катарсісом», попросту кажучи, всі три відпустили гальма, Педан, поглядаючи то на Самуся, то на Гришу, реготав, Самусь індічився і повторював: «Усе правильно. Просьть, то й підемо. А чого ж? Усе правильно». А Левенець уже не всміхався і не виказував величі душі, а нагадував тренера футбольної команди, яка програла суперкубок. У трагедії, яка розігрувалася перед Гришиним уявним поглядом, роль суперкубка відводилася Коті, а зловісна роль капітана ворожої команди — Іванові Безтурботному. Ось цей чубатий, мордатий хлопець підіймає над головою коштовний трофей і робить почесне коло по стадіону життя, а він, Гриша Левенець, приречений тільки поблимувати на нього жадливо й гірко.

— Не піду! — вигукнув він і тупнув ногою. — Не піду нізащо!

— Все правильно, — засміявся Самусь. — Тут тобі густиме свайба, а ти коло неї ладнатимеш свій комбайн? Так?

— Знайду собі роботу. Комбайн уже наладнаний. Заберу й комбайн звідси... Щоб і духу...

— Та будь вище, Гришо, — спокійно порадив Самусь.

— А я й так вище!

— Плюнь ти на цю Щусівну! Ще сотню таких і розтаких знайдеш!

Гриша мовчав. Плювати на Котю? Ні, ні. Навіть після всього, що сталося, він не зможе.

— Дуж-же ти сильно парка парив, Гришар, — почмихав Самусь. — А поквалівість потрібна в косовиці, а не з дівчатами. Тепер переживай виробничу травму. Все правильно.

Так ніби він сам не переживав. А може, твердошкірому Самусеві й справді не дошкулило?

**69.** В день весілля таке враження склалося у всіх. Гриша не зміг себе перебороти, вранку напросився возити трактором зелену масу на силосування, а Самусь возідав серед найпочесніших гостей, виголошував тости, кричав «Гірко!», розп'ятував за десятьох, пив за двадцятьох і так тримався півдня, а тоді все ж таки скис, підсів до кам'яноломського водія КраЗа, змогоричив, запаморочив, умовив того дати йому свого десятитонного самоскида «зробити пару ходок» по силосну масу, бо, мовляв, у колгоспі прорив, осідлав велетенську машину і в грюкоті заліза, у ревінні потужного двигуна об'явився на полі, де Безкоровайний косив силосним комбайном високу, як ліс, кормову кукурудзу. Гриша саме повернувся з порожнім причепом і готувався прилаштуватися на ходу до комбайнового шнека, як на нього налетіло залізне страховисько, погрожуючи розтросити, увігнати в землю, затерти всі сліди, сигналячи, ревучи мотором, вимагаючи пропустити поза чергою, пропустити й допустити. В кабіні страховиська вивищувався зблідлий од випивки Самусь і безмовно лаявся, погрозовито ворухив щелепами, лупав величезними своїми бульками! Гриша зупинив трактор і побіг просто на Самусеву машину. Безкоровайний теж зупи-



Гриша не пам'ятав, чи його хтось одвіз у поле, чи добрався він до свого трактора пішки. До пізнього вечора пиряв він причепи з зеленою масою, тоді поставив «Беларусь» і вперше за останні трагічні дні по-справжньому злякався. Що робити? Куди податися?

Безкоровайний, покашлюючи, підійшов до Гриші.

— Я оце, мабуть, зайду туди. Може, підемо?

Не казав, куди саме, бо ж відомо: сьогодні у Веселоярську весілля і тільки весілля.

— Ідїть, я вже був, — насилу спромїгся на відповідь Гриша. Безкоровайний ще трохи постояв, покурив.

— Ну, дивись...

Його мотоцикл заводився неохоче, але, забринївши, вмить закинув Безкоровайного в темряву — ні слуху ні духу. Страшна сила швидкості. Свій мотоцикл Гриша обминув. Пішов у поле, далі й далі, швидше й швидше, а позаду невідступно, вперто, темно вилунювало: гуп-гуп-гуп, тува-тува-тува-ва! Забрали в тебе дївчину, ще й катують тепер цим гупанням і туваканням, і нїякий талатай тобі не допоможе! Ах, як добре було б ще довго-довго залишатися рампапусиком. Гратися в спориші серед гутютюльок, слухати, як далеко в степу виклекочують гуркайлики і тяжко походжають бовлелені. Він нікому не розкривав таємниці свого дитячого словника. Талатай — це була мов його засекречена всемогутня зброя на найтяжчі випадки життя. Все інше — просто від душевної щедрості. Рампапусики — діти, гутютюльки — кури, гуркайлик — трактор, бовлеленя — комбайн. Щоправда, про бовлеленю знав навіть Самусь, бо Гриша не міг приховати таке прекрасне слово. Зродилося воно в нього від руху комбайна і напружено-відчаєної роботи всіх агрегатів велетенської степової машини. Було в ньому щось уже й не машинне, а ніби міднодзвонне, радісне, урочисте, піднесене: «Бов-бов-бовлелені! Бов-бов-бовлелені!» Світ широкий довкола, поля в золоті пшениць, ти, вознесений у просторі, на могутній машині, і все довкола дзвонить, і дзвенить, і грає душа, і жити хочеться — бовлелені! Чом би не подїлитися таким словом з людьми!

Але сьогодні не мав з ким дїлитися, а позаду тупо й зловісно било в простір: «гуп-гуп-гуп!» Єхидно вигавкувала гармонь: «тува-тува-тува-ва!»

Гриша зірвався й побїг. Куди? Чого? Навіщо?

Втікати й доганяти — така вже доля людства. Не минав цієї долі й Гриша Левенець.

У небі над Веселоярськом летіли зорі й боги, штучні супутники й космічні кораблі, промені від давно вмерлих зоряних систем і незідентифіковані космічні об'єкти, а Гриша біг у поля і чув у своїх грудях ридання, а може, то й ридання були не в ньому, а в просторі, світові й космічні, які дано чути лиш найвразливішим душам, а Левенець тої ночі прилучався до найчутливіших і мав страждати від того, замість радити життю й молодості.

Він біг далі й далі в степ, і холодний вітер цілував йому розпалені груди. Пахло хлібами, травами. Скільки любові в цих полях і життя! Опинився на Шпилях — найвищій місці степу, де колись завжди вигорали хліба, і тільки тітка Лисичка знайшла спосіб рятувати врожай у цім палючій місці. Коло Гострої могили пшениці були найбуйніші, стояли такою щільною стіною, що здавалося — впади на них, і візьмуть тебе на свої теплі руки, і заколисають, як малу дитину. Упав би тут у порох і плакав од щастя за людей, що вміють виростити таке чудо. Про себе не думав, забув, як орав, сів, вносив добрива, не пам'ятав, що має косити цей лан за тиждень, біг далі, до Тернів, у самий глибокий степу, втікав од незбагненної ворожості, рятуючись у ласкавій доброті хлібів. Коло Тернів схрещувалося три дороги, нові лісосмуги поєдналися там з чіпкими степовими чагарями, що росли в низині з давніх-давен; колись узимку водилися в тому місці навіть вовки, влітку гніздилася сила-силенна птаства, тепер забігали вночі дикі кабани, і тому ніхто б самотою не наважився навідатися туди, та й Гриша біг не з бажання виказати перед кимось сміливість, а тільки в намаганні порятуватися від отого гупання й тувакання, що переслідувало його повсюди, нагадувало про Котю, про Івана Безтурботного, про власну безсилість і безпорадність перед темним і незбагненим світом, що перевищує все знане, бачене, відчуване, глибинніший за земні глибини, вищий за зоряне небо, тамничіший за космічні далечі.

І що далі вглиблювався він у темний степ, то ближче приступала до нього Котя, чув він її сміх, голосніше й виразніше, аж страшно ставало від такої протиприродності; коло Тернів сміх пролунав уже й не здалеку, а мовби над самим вухом, Гриша аж відхитнувся од того сміху, став, і тоді вдарило йому в очі різучим, білим,

нестерпним, він затулився руками, мало не стогнучи од несподіваного болю, але одразу й схаменувся, бо збагнув: машина.

— Якого чорта! — гукнув розізлено. — Хто там грається?

Дівочий сміх летів на нього на широких променях фар, тоді обійшов довкола, був уже поряд, коло Гриші стояло біле-біле, сміялося далі, подавало йому руку, обидві руки, в білому світлі, все біле, і весь степ мовби став білий, прозорий, як весільна фата на Коті, коли він стояв за столом навпроти й брязкав собі стаканом під ноги.

— Левенець? — спитало біле. — Це ти?

Не була то ніяка Котя. Перед ним стояла Дашунька.

— Погасить світло, — звеліла вона невидимому водієві «Жигулів», бо то були просто «Жигулі» з черговим Дашуньчиним залицьальником. — Погасить і їдьте, а ми з Левенцем підемо пішки. Не заперечуеш, Гришо?

— А ти... на весілля? — не знаючи, що сказати, промимрив він.

— Вже була. Захотілося трохи подихати степом — мене й підвезли...

— Дашунько Юхимівно, як же? — ображеним басом погукав з темряви «жигуліст».

— Я вам сказала — їдьте.

Той ще стояв, огинався.

— Ну?

Машина фуркнула, поволі рушила з місця, але від'їхала недалеко. Хряпнули дверцята, вилізло велике й темне, пригупало, прихекало назад до Дашуньки.

— Дашунько Юхимівно, не могу без світла.

— Світить, аби не на мене!

Похекало, погупало, сіло, поїхало. На Веселоярськ? На весілля?

— Хто воно? — спитав Гриша.

— Гість Безтурботного. Щось мені турчав, а я не розчула. Хвалився знайомствами, зв'язками, посадою. Дурні завжди хваляться посадами. А мені на дурнів так щастить, Гришо. Віриш?

— Не знаю, — щиро промовив Левенець. — Я сьогодні не знаю нічого. А про тебе, Дашунько, то й ніхто... Хіба про тебе можна?

— А правду кажуть, ніби в тебе левине серце? — поспитала вона.

Гриша мовби аж загарчав. Справжнісінький тобі лев. Тут загарчиш, коли так потопталися по серцю. Невже й Дашунька ще хоче?

**70.** Так ми закономірно і послідовно добралися до Дашуньки. Тиранія істини тяжів над автором, як отой дамоклів меч, що вже тисячі років перемандрує з одної збірки крилатих слів до другої і, мабуть, не затримається і в останній з них, зібраній доктором наук Коптіловим. Істина ж велить: розповідати про Дашуньку від дня її появи у Веселолярську.

Сам факт появи, на жаль, не був задокументований. Бо Дашунька ні прийшла, ні приїхала, ні прилетіла. Ось ще вчора не було, а сьогодні вже є. Ніби впала з хмари. Ще ніхто, здається, й не бачив дівчини, а вже по Веселолярську покотилося:

- У конторі...
- Та ні, в Наталки!
- Там таке-е!..
- Сидить — гарне, встане — ще краще, а вже як піде — умри й воскресни!
- І не наше!
- Куди твоє діло!
- Професорська дочка.
- Може, й вище!
- Тю! А що ж вище?
- Академіки ще є, не чув?
- Для села — академіки?
- А ти ж думав!
- Розробляють, як хапати бика за роги, зайця за хвоста, а цапа за бороду?
- А я думав — ламають голову над способами з'їдання свинячого сала.
- Го-го! А то, кажуть, є такі, що хочуть вивести крилатих коров, щоб літали і поїдали гіллячковий корм, обчухруючи дерева.
- Або рогатих свиней...
- Або жаб у пір'ї й заготовляти з них пух на перини...
- Розхихотілися! Забули, які врожаї були, поки вчені не дали нових пшениць? Чи, може, про «миронівську» не чули?
- Так то ж «миронівська», то Ремесло.

— А Ремесло хто? Академік і Герой.  
— То ж настоящий академік...  
— А це дівча, може, й від настоящего прибуло.  
— Чого воно? На екскурсію? Вареників з вишнями покуштувати?

— Прислане чи само?

— Хто ж його знає? Може, стихія закинула, а може, й само — побалується та й гайне назад...

Сьогодні незмога уявити, що колись Полярної зорі не було в північній точці неба і навіть поблизу теж. Те саме можна б сказати про Дашуньку в Веселоярську. З'явилася, як зоря, і залишилася сяяти не на день і не на два, сяяла вже два роки, а вже ж і світила, а вже й сяяла!

Ну, де могло таке народитися?

Біле, як пухнасте гусеня, як заячий хвіст спіднизу, як... На жаль, веселоярівські порівняння розходяться з літературними нормами, і навести їх автор ніяк не може.

Ходить розметано, мовби аж падає наперед, і біжить, біжить — куди? І обличчя потусвітне, в очах обурлива неувага до всієї чоловічої частини людства, коли ж вдається кому зазирнути в ті очі, то здається, ніби якась сила підносить його над землею і вже як понесе, як понесе! Нема рятунку ні від кого — ні від царів, ні від богів! Шкіра в Дашуньки тонка (судини синьо просвічуються, мов ріки на карті), тепла, шовковиста, на губах — вічна смага, мовби палить дівчину щось усередині, тупуватий упертий ніс з нервово трепетливими ніздрями, і все в ній мовби кричить, гукає, радіє: погляньте на мене, я вродлива, вродлива!

Вродливе обличчя — це не просто щастя окремої людини. Це вищий наслідок зусиль природи, її шедевр, єдиний експонат для виставки людського роду. Носити таке обличчя доручено одному, а належить воно всім. Треба, щоб люди раділи, дивлячись на таке личко, і ставали й самі кращими та добрішими. Дашунька радо роздаровувала свою вродливість, світилася ще здалеку доброю щедротою, здоров'ям, довершеністю, очима блискала через усю колгоспну садибу, через ферми, комори, контору, клуб, механізаторську бригаду, через увесь Веселоярськ, і на те блискання хлопці полетіли вже з першого дня і не пообпалювали собі крил тільки тому, що, на щастя, не мали їх. Першим рвонув до Дашуньки Самусь і спробував убити її трудовими успіхами. Але Дашуньку,

не цікавили трудові успіхи. «Все правильно,— спокійно відзначив Самусь.— Чого сама не має, того не визнає і в інших. Підождемо й подивимось!» Рекордист Іванович спробував підкотитися на мотоциклі, але Дашунька до техніки ставилася так само спокійно, як і до трудових успіхів. «Кам'яний вік!» — зневажливо заявив Рекордист. Але Дашунька вже через місяць організувала мотосекцію для веселоярівських дівчат і сама стала вчити їх водити мотоцикл. Чи коли й чув хто таке! А тоді організувала при Будинку культури секцію канатохідців — і теж для дівчат!

— Та навіщо, кажеться-говориться! — не міг збагнути товариш Зновобрать.

— Хочу, щоб дівчата не втікали з Веселоярська, йшли до мене на ферми,— пояснила Дашунька.

— Канатом їх прив'яжеш, чи як?

— Грацію вироблятиму, красу, щоб ходили, не торкаючись землі. А вас попросимо перукарню відкрити, і для жінок салон краси,— зачіски, масаж, манікюр і педикюр.

— Для гумових чобіт, кажеться-говориться, педикюр?

— Сплять же не в чоботях! Ще нам треба купити верхових коней, вчитиму дівчат їздити...

— Вибрики,— зітхав Зновобрать,— ох і вибрики, кажеться-говориться!..

Зате несподівано з першого ж дня в усьому підтримувала Дашуньку Зінька Федорівна. Може, бачила в ній мовби повторення своєї молодості, на відповідно вищому рівні, ясна річ, а може, дивилася на неї по-материнськи, як на дочку. Припустити, що Зінька Федорівна могла повірити в зоотехнічні Дашуньчині таланти, тяжко, бо таланти, як відомо, річ невловима й непростежувана, до того ж і сама дівчина ще не могла з певністю сказати: є вони в ній чи ні.

Приїхала ж Дашунька до Веселоярська головним зоотехніком колгоспу. Мала диплом сільгоспакадемії, нуль досвіду, трохи студентської ще практики, характер зухвалий, а зовнішність таку, що Зінька Федорівна перелякалась: «Загине дитина! Коли не втече від нас одразу, то пропаде!» В селі, навіть у такому найсучаснішому, як Веселоярськ, ніхто ще не здогадався споруджувати будинки для неіснуючих, неприсутніх спеціалістів. Прибудеш — відведемо ділянку, бери позичку в держави, будуйся, поможемо. Але щоб одразу по прибуттю — ключ,

і чисті половички на паркетній підлозі, і клацання ви- микача у вітальні, і трам-тарарам? На жаль, і з при- крістю...

Зінька Федорівна запропонувала Дашуньці жити в неї. Дім великий, кімнат вистачить, та й контакт ще їм потрібний, так буде зручніше.

— Для вас, може, й зручніше, для мене — навряд,— заявила дівчина.— Залежність зашкодить у моїй роботі.

— Я ж від доброї душі...

— Дякую. Вже маю собі квартиру.

— Де?

— У тітки Наталки.

— Звідки ти її знаєш?

— Не знаю і не бачила ніколи, але вона мене жде.

Це була друга Дашуньчина несподіванка, коли пер- шою вважати її появу в Веселоярській.

Про Наталку в новому селі вже стали й забувати, вся її слава залишилася в Карповому Яру, затоплена дні- провою водою, завіяна вітрами. Тоді, в старому селі, На- талка славилася борщами. Що вона в них клала, в яких пропорціях, так і лишилося нерозгаданим, бо вона й са- ма до ладу не могла пояснити, до того ж борщі в неї виходили смачними тільки для людей чужих, прибулих чи то з району, чи з області, а для своїх хоч як стара- лася, ніколи не могла зварити нічого путнього. Хитрощі? Але варто було поглянути на цю жінку, щоб умиць зни- кла думка про її хитрування. Наталка поставала перед вами ніби живе втілення української породи і природи. Обійти її довкола було однаково, що обійти комбайн. І доброта розлита в усьому: в обличчі, в руках, у голосі, в погляді. До Наталки завжди відправляли на ночівлю всіх представників, уповноважених, гостей бажаних і на- віть небажаних, і всі вони виїздили з Карпового Яру з солодкими споминами про Наталчин борщ, пухкі по- душки, затрушену духмяними травами долівку і сон, як у раю.

До речі, коли вже мова зайшла про борщ, то автор з усією відповідальністю заявляє, що цю унікальну страву винайшли амазонки. Так, так, оті войовничі дівки, про яких писав ще Геродот, які жили на Дніпрі між Дніпропетровськом і Запоріжжям і наганяли холодцю багатьом древнім героям і хвалькам. Можуть спитати: чому про борщ не згадують ні грецькі міфи, ні біблія? Дуже просто. Не доросли. Не той рівень. Далеко куцоу.

до зайця. Греки знай вихваляли амброзію, якою насолоджувалися боги на Олімпі, та якісь асфоделі, що ними живилися вони самі, а біблійні апостоли й святі отці харчувалися акридами. Для невтаємничених все це лунає так загадково й привабливо, коли ж доскіпатися, то виявиться, що амброзія — звичайна ячмінна каша, схожа на нашу кутю, але без маку, асфоделі — їжа мало не козяча, щось середнє між лопуцьками й козельками, акриди, попри їхнє розкішне звучання, — звичайнісінька сарана! Можна собі уявити, з якою зверхністю амазонки дивилися на всіх тих голодних греків і голодраних палестинських пастухів, маючи серед набутків своєї цивілізації борщі! І коли сьогодні хтось спробував би дослідити родовід тітки Наталки, то неминуче мав би починати від амазонок. Заважка тітка Наталка, щоб сідати верхи на коня? Але ж Тарас Бульба був ще огрядніший. Окрім того, ніхто не знає, якої породи були коні в амазонок. Може, оті гігантські кістки, що їх усе життя збирав палеонтолог Підоплічко, були й не мамонтові, а конячі?

Наталчині ночувальники не володіли такою розвоненою уявою, як автор цієї розповіді, до амазонок за щоденними клопатами вони сягнути ніяк не могли, але знайшовся з-поміж них запеклий театрал, який бачив у вахтанговців «Господиню заїзду» Гольдоні, і з його легкої руки Наталку прозвано було серед уповноважених «нашою Мірандоліною».

Та все це, нагадуємо, було в Карповому Яру.

У Веселоярську, серед інших сучасних штукювин, збудовано було готель на шість кімнат, і степову Мірандоліну забули, здавалося, назавжди. Ніхто тепер не ночував у Наталки, хоч хату вона поставила ще більшу, ніж у старому селі, не варилися знамениті борщі, пухові подушки неторкано лежали двома рожевими гірками на старовинному дерев'яному ліжку з високими різьбленими бильцями. Не має меж людська вдячність, але й невдячність теж. Попервах Наталка пробувала нагадати про себе, приходила до контори, висиджувала на правліннях, слухала промови, сподіваючись, що не вистачить у готелі місця, перепаде і їй якийсь представник хоч сквернений. Але всемогутня техніка, вдершись у життя, все перевернула й перемішала. Представники тепер заскакували на півдня, на кілька годин, ночувати не лишалися навіть у готелі, борщі їли в чайній, все похапцем,

мало не на ходу, мерщій падали в машини — і далі, далі! Яка вже тут Наталка, яка там степова Мірандоліна!

Аж тут падає на Веселоярськ з білої літньої хмари біле диво і заявляє самій Зіньці Федорівні, що житиме в Наталки! Точнісінько, як у телевізійній програмі професора Капиці «Очевидне — неймовірне». І на тому не кінець. Ще настануть часи, коли веселоярівський готель аж тріщатиме від гостей, коли уповноважені сидітимуть у Веселоярську тижнями й місяцями (дрючком їх не виженеш), коли Наталка стане справжньою Мірандоліною, бо офіційно призначена буде завідувачкою готелю і головним спеціалістом по варінню борщів у сільській чайній. І всі ці небувалі й нечувані перевороти в житті Веселоярська викликані будуть не ким іншим, як Дашунькою, власне, тільки її присутністю. Така роль особи в історії, хоч що б там казали.

А попервах про Дашуньку всі сходилися на одному: втече. Якась професорська донька, приїхала походити босою по росі, побачити схід сонця в степу, почути, як мекають телята і кувікають свині, попити тепленького молочка, а тоді потреться-помнеться і втече!

Найнастирливіше проповідували цю теорію недовір'я до молодого спеціаліста Щусі, яких підбивав на це Іван Щусь, особисто зацікавлений у зникненні Дашуньки. Йому навіть снилося, як щезає вона з Веселоярська, а іноді снилося, що її й зовсім ніколи не було в селі, і тоді Щусь на радощах так снідав, що його Параска аж лякалася: «Ще й мене проковтнеш, ненажеро!» А він їв, як англійський лорд: яечню з салом на такій сковороді, що руками не обхватиш, пшоняну кашу з вишкварками, піріжки з сметаною, а запивалося все свіжим компотом з вишень, у який для бадьорості Щусь вливав абрикосівки, настояної на меді й на корінцях, а тоді ще прочищав нутрощі холодненьким пивом, яке діставав з погребів, — і отак чоловік був готовий до трудового дня, хоч з більшою радістю знов повернувся б у свій солодкий сон, у якому не було Дашуньки. У сні не було, а на фермах була, хоч з шапки вбийся!

Колись, ще в Карповому Яру, коли в колгоспі ніхто не чув ні про техніку, ні про науку, Щусь, завдяки, сказати б, спадковій своїй близькості до природи і до всього живого, виконував функції ветеринара. З'їсть корова павука чи там яку бенерю, обідметься вся — Щусь штрикне шилом у здухвини, випустить з неї шкідливі вітри.

Перестає скотина їсти, нудить світом — Щусь лікує її забовткою: дьоготь, олія, борошно, трохи перцю — ось і вся «мікстура». Помогти корові телитися, кобилі жеребитися — дістане теля чи лоша з самої глибини. Нажене в коняки ногу, якесь там запалення, чи що, — розколотить глини, обмаже, глина все витягне. Так і звався він тоді: ветеринар Щусь.

Зненацька приїхав на візку чоловіча. Назвався Федотом Задорожнім і об'явив, що він — дільничний ветеринарний лікар. Чоловік учений, з дипломом, кимсь там десь призначений. Упав на Щуся як сніг на голову.

— А я ж тепер як? — поспитав Щусь.

— Вчився? — строго насупив брови ветлікар.

— Без учоби ж як?

— Де? Що кінчав?

— Та де ж? У батька та в діда.

— Ясно. Тоді щоб без мене нічого... Коли що — ви-кликайте.

— А мені тепер як?

— Ну, може, за ветфельдшера. Хоч теж не можна без спеціальної освіти.

— Отьол у колгоспі скоро, — нагадав Щусь. — Тут на ніч разів п'ять треба бігати...

— Хіба що ветсанітаром? — роздумував Задорожній. — Санітар — це можна й без диплома, аби знання та вміння, та й коло ветеринарії залишаєшся. Будеш, значить, ветсанітар.

Трудодні Щусеві нараховували так само, як і давніше, але для його фахової гідності удар був неймовірний. З повного ветеринара скотитися до якогось ветсанітара! Хіба ж чоловік живе самими трудоднями? Іноді він всі трудодні оддав би за відповідне звання, а тут матеріально тебе й не зачіпають, а морально знищують.

Довго звався Щусь до свого нового звання, вже й постарів, уже зараховували його до колгоспних ветеранів, і це неабияк тишило його, бо «ветеран» чимось нагадувало йому безповоротно втрачене ним «ветеринар»; уже в колгоспі з'явилися і свої ветфельдшери, й ветлікарі, і зоотехніки, Щусь тільки холостав кнурців та бичків, влаштовуючи з того бичачого продукту хіба ж такі учти для найшановніших веселоярівців, — здавалося б, впокоївся чоловік і вдовольнився. Дашунька, власне, Щуся ніяк і нічим не зачіпала, бо ж скільки вже в колгоспі спеціалістів та з якою освітою! Але старого, видно,

заїло, що таке молоде й красиве — і вже тобі головний зоотехнік! Ну, хай би просто зоотехнік. По курях, свинях, телятах чи там по кролях — бери й загаровуй. А то ж по всьому головна!

— Та вона станок для злучки корів побаче і втече! Наплюєте мені на лоба! — бив себе в груди Щусь.

А Дашунька побачила той станок, довідалася, що робив його саме Щусь, покликкала Щуся і, пострілюючи очима, сказала:

— Цей станок не годиться.

— Як то не годиться! Та я тут скільки вже корів...

— Він не відповідає науковим вимогам.

— Не відповідає?

— Я дам вам креслення і прошу вас зробити новий.

— Новий?

— Може, ви не хочете?

— Не хочу? Та хто ж тут зробить, як не я!

— Тоді будь ласка.

Ось тобі й злякав станком!

Але Щусь не здавався.

— Наплюєте мені на лоба! Воно ж не розбере, де овес, а де ячмінь, і кукурудзу з коноплею поплутає. Не бачило ж ніколи, як трава росте! Застав десь корми для ферми роздобувати — втече й сліду не залишить!

Дашунька, ніби почувши Щусеві пророкування, метнулася в степ, обгасала за день усі поля, звірилася з планами і негайно виявила, що головний агроном Лисичка захопила в свій зерновий клин з тих площ, які засівалися на корми, цілих п'ятдесят гектарів. Тепер сутичка спалахнула між головним агрономом і головним зоотехніком. Одна кричала: «Зерно!» Друга: «М'ясо!» Не було ще випадку, щоб хтось перемиг тітку Лисичку, не пахло перемогою й тут, хоч Дашунька прикликала на допомогу всіх: і Зіньку Федорівну, і Грицька Грицьковича, і дядька Зновобрать. Тітка Лисичка не піддавалася, Дашунька не відступала.

— Заплановане на корми — віддайте на корми!

— Мені зерно дорожче!

— Віддасте!

— Отже, не віддам! Хоч і в райком, хоч і до самого Степана Михайловича кидайся! Тобі що? Приїхала та й поїдеш. А я на землі.

— Я поїду? Може, думаєте, втечу? — засміялася Дашунька. — Ви на землі? Невже тільки ви? У вас он з плав-

нів ще пастушача психологія залишилася. Звикли пасти корів у плавнях і забули, що в степу плавнів немає, тут треба вирощувати корм. Та й молока на пасінні не надбаєш. Невже ви цього не знаєте? Завтра ж починаю косити на зелений корм коло Тернів.

— І не думай, бо не дам! І косарів твоїх з тракторів позганяю!

Щусь потирав руки.

— Сьогодні вночі й утече! — торжествував він. — Лисички сам чорт злякається, а не таке дівча тонкосльозе.

Дашунька нікуди не втекла, а з обіду другого дня коло Тернів косили хліб на зелений корм. Чому не зранку? Бо зранку в Дашуньки ще не було підтримки, а перед обідом підтримка з'явилася. І зовсім не звідти, звідки жде її читач. Підтримати Дашуньку, помогти їй закорінитися у Веселоярську примчала тітка Ялосовета, яка — о диво! — виявилася (що було несподіванкою не тільки для веселоярівців, але й для автора) рідною матір'ю Дашуньки!

Зібрати всіх зацікавлених осіб у гарячий час переджнив'я було тяжко, тому тітка Ялосовета побувала по черзі в сільраді, в колгоспній конторі, в степу, щоб знайти там Лисичку, і кожен почув приблизно таке:

— Чи ви тут подуріли? Видумали, ніби моя Дашунька — професорська дочка! Таж вона моя дочка! Моя з Юхимом! І нікуди від вас не втече! Ще від неї втікати-мете! Аякже! Бо в неї мій норів. Уже як візьметься, то доведе своє. Чого вона в колгоспі? А заради ж м'яса! Ви тут для чого сидите? Думаєте, для хліба? Та хліб тепер кожен дурень зуміє виростити! А м'ясо... Дашунька п'ять років училася. А ви мою дочку — і отак тут...

## 71.

Відступів у цьому романі було вже так багато, що відступати авторові нікуди. А треба. Бо ніхто ж не знає, хто така тітка Ялосовета. Обминути її автор не має ніякого права, бо тітка Ялосовета — це конструктивно неминучий елемент у розвитку подій і самої розповіді. Ми не можемо показувати причини без наслідків і наслідки без причин. Тоді світ втрачає половину своєї завершеності.

Тітку Ялосовету знало старе й мале в усьому районі, стажем своєї невсипучої діяльності й популярності вона незмірно перевершувала навіть колишніх вічних упов-

новажених Вивершеного й Багатогаласу, яких забуто, щойно пішли вони на заслужений відпочинок, повсюди вона була гостем жаданим і жданим. Її очікували з такою самою нетерплячкою, як приходу Діда Мороза, прильоту ластівок і двадцять других Олімпійських ігор у Москві. Заняття її належали до речей найпростіших у цих степових краях і водночас сповиті були незбагненністю. Всі славетні історичні тайнощі, як то: елевсінські містерії, чорні меси ніколаїтів, змови карбонаріїв, зібрання франкмасонів, мальтійських рицарів і членів Ротарі-клубу — не що інше, як дитячі іграшки в порівнянні з нерозгаданістю характеру діяльності тітки Ялосовети.

Бо тітка Ялосовета, не ховаючись, цілком одверто, стосуючи найпростіші, сказати б, найжиттєвіші способи, зводила кінці з кінцями, відділяла грішне від праведного, надолужувала прогаєне, відновлювала втрачені надії, підпирала розхитані авторитети, рятувала потопаючих, помагала виринанієм, заповнювала порожнечі й прогалини, які з невідомих причин утворювалися в колгоспному плануванні, латала пробоїни, затикала дірки, помагала підрахувати можливості, мобілізувала внутрішні резерви. Це був такий собі пересувний держплан районного масштабу, головпостачзбутообміндопомогорятунок, який переливав з пустого в порожнє, примудряючись щоразу урвати для себе крапельночку, хоч, здавалося б, де ж вона візьметься в пустому й порожньому?

Скажуть: а де ж був народний контроль? О, він передовсім повинен стежити за тим, щоб нікуди не поділося те, що погано лежить, і вчасно здіймати тривогу, коли воно зникає. Тітка ж Ялосовета ніколи не зазіхала і не посягала на те, що погано лежить. Навпаки, вона мовби ще й додавала до тої «мала купа — дайте ще!». Вона собі їздила по району довгеньким візком, запряженим маслакуватою кобилою, міняла в колгоспах борошно на пшеницю, комбікорм на кукурудзу, олію й макуху на соняшники, вошини на мед, міняла на умовах взаємовигідних, вибирала саме такий час, коли в людей траплялися перебої то з тим, то з тим промисловим продуктом, і тітку Ялосовету скрізь радо стрічали, її заготовацько-міньяльні таланти ціновано й шановано, сама ж особа її набувала характеру мало не легендарного.

Не доярка, не ланкова, не механізатор і не організатор легендарні, а тітка Ялосовета? Що за дивний район?

Але ж згодьтєся: механізатори й організатори є скрізь, а тітка Ялосовєта тільки в цьому районі і при тому одна-єдина. Ні від кого не переймала своїх талантів, нікому й не передавала. Мала чоловіка Юхима, мала п'ять дочок, але не нав'язувала своєї професії нікому. Чотири старші дочки були вже одружені. Тітка Ялосовєта, загинаючи пальці, перелічувала: «Одна за інженером, друга за офіцером, третя за депутатом, четверта за якимсь кандидатом. Усі втекли — материні дочки! А п'ята батькова — та зостанеться».

Дашунька, найменша, справді була «батькова», хоч вродою, здається, більше схожа була на матір, принаймні ті, хто пам'ятав тітку Ялосовєту ще просто Ялосовєтою, так вважали, при цьому мрійливо заковували очі під лоба і зітхали: «Ох і було ж, та й було!» Але до жіночих таємниць слід ставитися з належною повагою, тому ми не станемо тут вести любовні розслідування останніх тридцяти років, надто що нас більше цікавить Дашунька, а вона ж, як твердить сама тітка Ялосовєта, донька не материна, а батькова.

Ялосовєтин чоловік Юхим Порубай (це прізвище носила й сама Ялосовєта, але ніхто ніколи не цікавився її прізвищем, через те й не здогадалися у Веселоярську, що Дашунька Порубай — це донька славетної тітки Ялосовєти), на відміну від своєї дружини, обрав собі заняття, що навіки прикувало його до рідних Порубаїв, до того самого місця, до колгоспної ферми. Юхим завжди щось доглядав: то телят, то коней, то жеребців, то бугаїв. Скільки пам'ятав себе, завжди хотілося йому проникнути в темні душі тварин, ще малим плакав, бачачи вбиту пташку або безжальні собачі гони за нещасним зайчиком. Удома в Юхима, вже коли й прийшов з фронту, був шановним батьком багатодітного сімейства, — завжди підгодовувалося то жовтодзьобе кібченя, що випало з гнізда під час бурі, то однокрилий лелечка, що не зміг полетіти у вирій, то їжачок, якого передчасно хтось пробудив од зимової сплячки. Коли Юхим ішов селом, його завжди супроводжували бездомні пси або здичавілі нічійні коти. Він залюбки присідав посеред вулиці, починав розпитувати покудланого рябка, хто він і звідки, і собака дивився на цього доброго чоловіка розумними сумними очима і мовби хотів сказати, що немає на світі нічого, що б він не зробив для Юхима. Любив Юхим бесідувати й з котами, дивитися, як неблимно втуплю-

ються вони йому в очі, як уважливо розставляють свої вуса і похитують, мов небаченими якимись антенами, сторч поставленими хвостами.

Дашунька перейняла від батька залюбленість у безмовний тваринний світ і тому серед майбутніх зоотехніків у академії була одною з тих небгатьох, хто вибрав собі фах за покликанням, хоч ніхто їй і не вірив так само, як ніхто не вірив попервах у Веселоярську. Якби ж знали, що вона Юхимова дочка, та ще якби знали й самого Юхима, тоді, може, й... Але сказано вже, що в районі знали тільки тітку Ялосовету, бо належала до людей рідкісних. А Юхим що? Звичайний колгоспний бугаятник. Чоловік, щоправда, показний: хоч не високий, але тілистий, тугий, щоки в рум'янях, чуб і вуса вже білі, але брови чорні й густі і під бровами очі теж чорні-чорні й молоді такі, ніби у вісімнадцятилітнього. Та хіба мало в нас у степах таких бровастих і окатих? Але ж бугаятник! Ще коли б звався, скажімо, завсектором племінних бугаїв або вченим секретарем відділення бугайознавства, тоді б до Юхима міг виникнути інтерес, а так... І потім, що таке бугай? Низьке, важке, неповоротке, вперте й зле, корида в українських степах немодна. Культу бика, як у древніх крітян чи в єгиптян, тут не існувало, виконував тут бугай найпримітивніші функції самця, — то яка ж тут особлива слава для того, хто доглядав цих істот?

Одразу по війні Юхим був жереб'ятником, себто доглядав жеребців. З жеребцями чоловікові ніби й веселіше, жеребець серед інших представників цієї статі, може, найдосконаліше збудований, коло нього й сам почувашся кращим, чи що. Але в ті тяжкі роки доводилося в страшенному поквапі відновлювати поголів'я, а жеребці були не дуже вгодовані (бо чим?) і дрібненькі. Юхимове серце не витримало наруги над тваринами, і він перейшов у бугаятники. Може, й не пішов би, але до бугаїв присмоктався чоловік нечесний, якого конче треба було замінити. На кожного бугая давали по десятку яєць на день, так той бугаятник яйця збирав та відправляв із жінкою на базар, а одним жовтком обмазував пірцем бугаячі морди, ніби вони заїдалися. Та намазував так далеко од рота, що бугай не міг слизати жовток, хоч як висолоплював язика. Цього вже Юхим не міг стерпіти. За бугая ж справитися не можеш, то яке маєш право поїдати належний йому раціон!

Сам Юхим не те що обкрадав бугаїв — увів для них додаткове харчування за власний кошт: по пляшці чеського пива щодня. Од пива бугай увесь лисніє, м'язи в ньому не висять гирями, а так і грають, як половіюче жито на вітрі, і тонус підвищується, і в настрої зникає похмурість. Чеське пиво тітка Ялосовега вимінювала на карасів в інтуристівськiм кемпінгу на шосе Москва—Сімферополь. Карасі вона вимінювала в рибалок за олію, олію добувала на маслобойні в обмін за соняшники, які вимінювала в колгоспах за макуху. От жінка! Коло бугаїв і Юхим посмикував пивце, а іноді пробував і спиртику, який відпускали йому для операцій по штучному осіменінню. Бугаї в Юхима були м'ясної породи (назви він запам'ятати не міг, але охоче пояснював, що менших за тонну не тримає), популярністю користувалися неабиякою, і хоч Юхимова посада, повторюємо, до прославлених не належала, сам він вважав, що слово «бугаятник» — одне з найпрекрасніших.

Коли Дашунька написала батькам, що має призначення до Веселоярська, і попросила подбати там про її житло, а тоді коли вже почала працювати і наштотхнула на перші труднощі і материнське серце на відстані вчуло ті труднощі, і тітка Ялосовега, запригши свою кобилу, спитала Юхима, чи не поїде він провідати доньку, той аж обурився:

— Та чи ти не знаєш, що не можу покинути бугаїв!

— Бугаї тобі дорожчі за рідну дитину!

— Дитина не пропаде, а тварина безсловесна. Не доглянеш — загине...

Ми зосереджуємося тільки на кульмінаційних моментах дії, все, що перебуває між ними, позбавлене суттєвості і тому лишається поза нашою увагою. Завдяки такій манері розповіді досягається більша глибина в часі, в свідомості й долі. Хтось незгодний? Заперечення автор просить надсилати в письмовій формі. Нам же треба переходити до Дашуньки, яка справді й не думала пропадати у Веселоярську.

**72.**

Звичайно ж, Дашунька, незважаючи на свою вищу освіту, ніколи не читала Августа Бебеля і не знала, що він сказав про жінку при соціалізмі. А тим часом у його книжці «Жінка сучасного, минулого й майбутнього» написано: «Жінка нового

суспільства цілковито незалежна в соціальному й економічному відношеннях... Вона тоді й по відношенню до чоловіка вільна й рівноправна і цілковито незалежна, Вона виховується так само, як і чоловік, тільки з тими відхиленнями, яких вимагає різниця статі. Вона може розвивати свої розумові й фізичні сили за природних життєвих умов, вона може обирати для своєї діяльності ті області, які відповідають її схильностям, бажанням і здібностям. Вона працює на тих самих умовах, що й чоловік. Вона бере участь у заняттях, задоволеннях і бесідах з рівними собі або з чоловіками, як захоче або зможе. Стосовно вибору предмета любові вона теж нарівні з чоловіками вільна й незалежна, бо людина повинна мати змогу так само вільно розпоряджатися своїм найсильнішим потягом, як і рештою природних імпульсів.

Коли ми не маємо нічого проти того, що Гете і Жорж Санд — ми наводимо для прикладу дві «найбільші душі» — жили, як їм заманеться, та ще й друкуємо, надто про любовні справи першого, цілі бібліотеки, які поглинаються його шанувальниками і шанувальницями з якимось благоговійним захватом, то чому ми не схвалюємо в інших того, що слугує предметом захопленого подиву в Гете і Жорж Санд».

Так, так, чому не схвалюємо? З цим прискіпливим запитанням чіплялися до Дашуньки вже через місяць після її появи у Веселоярську не веселоярівці, які були рішуче й назавжди відіпхнуті на задній план, а всі ті, хто прибував до села в рангах надзвичайних представників та уповноважених. З появою Дашуньки у Веселоярську знов і негайно відродилася стара, забута вже професія представника-уповноваженого, який сидить у колгоспі тижнями й місяцями, забувши про сім'ю, про світ, навіть про власне ім'я. До сільськогосподарського виробництва це не мало ніякого відношення. Ні до механізації ферм, ні до впровадження високоврожайних сортів пшениці, ні до гібридної кукурудзи. Причина була одна: Дашунька!

Почалося все з випадковості. Бо ж відомо, що нема нічого закономірнішого, ніж випадковість. Щоправда, як люди свідомі, ми набагато вище ставимо задум, але тут закономірнішою все ж була випадковість. У Веселоярську скликано міжрайонну нараду спеціалістів по благоустрою колгоспного села. Де ж і скликати таку нараду,

як не у взірцевому й прекрасному Веселоярську! Люду набилося чимало, вперше заповнений був колгоспний новий готель, були квартиранти в голови сільради, в Зіньки Федорівни, в бухгалтера Левка Левковича, в директора школи і в Грицька Грицьковича, трьох учасників наради відведено й до тітки Наталки, хоч вона тепер, маючи Дашуньку, не дуже й сумувала за ночувальниками. Але гостинність у степу — понад усе, тож Наталка подала гостям нові рушнички, поклала непочатий брусочок туалетного мила «Суничне» до вмивальника перед хатою, поштиво ждала, поки вони помийть руки, а тоді запросила в прохідну хату до гарячого борщу. Гості теж виявилися людьми поштивими: перш ніж зайти до хати, довго обшкрябували перед порогом об залізячку черевики, тоді познімали свої новенькі (може, придбані саме для такої наради) капелюхи з рисової соломи, обперезані чорними муаровими стьожками, поклали ті капелюхи на лавочці під хатою (Наталка любила, сидячи на тій лавочці, мити увечері ноги теплою водою) і аж тоді, покахикуючи і потрушуючи плечима, пішли за господинею.

Церемонія з'їдання Наталчиного борщу була вельми затяжною, бо, коли десь години через дві нагодилася туди Дашунька, гості ще не показувалися з хати, господиня теж перебувала, як сказав би Іван Михайлович Дузь, в структурі інтер'єра, а тим часом на екстер'єрі, тобто зовні, відбувалася подія майже драматична. Дашунька була й не першим свідком тієї події. З-за парканчика, що відділяв хату від Наталчиного городу, визиравав правнук діда Утюжка Павутя (отой, що вперше навчився перевертатися того дня, коли автор мало не втонув у Карповім яру). Очі в Павуті горіли цікавістю, з усього обличчя так і бив сміх.

— Ти чого? — пошепки спитала Дашунька.

— Дивлюся, чи й третю доїсть,— так само пошепки відповів хлопчик.

— А це вже третя?

— Ага. Від тих он стьожечки лежать.

Коло низенької лавочки, на яку поклали свої новенькі капелюхи Наталчині гості, стояла коза Мальфея і спокійно дожовувала останній капелюх. Від двох інших справді лишилися тільки чорні муарові стьожки, які Мальфея акуратно порозстеляла на лавці.

— По-моєму, доїсть,— підморгнула Павуті Дашунька.

— І по-моєму.

— Ти давно тут стоїш?

— А як тільки вона почала, так я й став. А то копав хрін. Прадід послав до тітки Наталки попросити корінчик хрону, а вона каже: «Висмикни там собі». А воно не висмикується. То я й копав. А тут Мальфея йде і прямо до шляп. Нанюхала, видно, що смачне. І як взялась, як припала!.. У прадіда бриль з соломи — так того не їсть. А тут — не відірвеш.

Козу Наталка купила в учительки Одарії Трохимівни, яка не захотіла тягти за собою в нове село цю трагічну тварину. В Одарії Трохимівни коза звалася Амальфеєю, Наталка відповідно спростила це занадто складне ім'я, і в гадці не маючи, що в грецьких міфах розповідається про козу Амальфею, яка своїм молоком вигодувала на горі Егейській (що, до речі, теж означає — Козячий) самого Зевса. Та й що спільного могло бути між тою міфічною твариною, візерунок якої Зевс умістив на вітві на небі у вигляді сузір'я Козерог, а з її рога зробив славетний ріг достатку, і звичайнісінькою українською козою, вередливою, впертою і, скажемо прямо, дурною. Світогляд у Мальфеї був обмежений, вона так і норочила в шкоду, надто ж кортіло їй обгризати молоденькі акаційки коло Утюжкового двору. Інтелектом вона не відзначалася ніяким, філософських нахилів, що бодай віддалено нагадували б Землякового цапа Фабіана, не мала й у зародку, тож і не дивно, що, нанюхавши капелюхи з рисової соломки, вона забула навіть про Утюжкові акації й мерщій примчала до двору, щоб посмакувати такими нещоденними ласощами. Гоп-гоп, козуню, гоп-гоп, сіренька!

Павутя опинився по той бік парканчика не випадково, а цілком закономірно. Бо його прадід не сідав обідати без хрону, а тим часом при переселенні забув узяти з Карпового Яру відростків цього українського вітаміну й пересадити на новий город. Акацій насадив, хоч ніхто з карпоярівців їх не захотів брати з старого села (колюче ж, та й росте туго), а про хрін забув. Тепер міг втішатися хіба тим, що єдиний матиме в себе акації, з яких, як відомо, Ной збудував свій ковчег і пережив усесвітній потоп, а по хрін щоразу мав посилати Павутю до сусідки Наталки, бо в тієї в городі буйно зеленіло все, що треба і для борщу, і до борщу.

— Хто там у тітки Наталки? — спитала Дашунька Павутю.

— Не бачив. Приставники якісь.

Павутя хоч ще тільки збирався йти до першого класу, вже оволодів початками степового словотворення і, як подумки відзначила Дашунька, досить влучно перетворив «представників» на «приставників». Щоправда, у Веселоярську до неї ще не приставали, але в іншому місці вже було та й тут неминуче мало початися — це дівчина знала твердо і була готова до цього, хоч і не в таких масштабах, як воно згодом виявилось.

Але нагадуємо — це був саме початок.

Дякуючи, відсапуючись, витираючи рясний піт з облич, виходили гості з хати, за ними йшла Наталка, сонце, хоч було вже й при заході, засліпило гостей так, що вони не побачили ні Дашуньки, ні Павуті, воно било їм в очі, примушувало відвертатися, повернути голови вбік, гості й повернули собі саме туди, де була лавочка з їхніми капелюхами, Наталка, що йшла за ними, так само глянула туди.

Це була трагедія, що дорівнювала загибелі Помпеї. Чоловік без капелюха в степу однаково що без штанів. Український селянин не може піти в степ простоволосий, так само як правовірний єврей у синагогу.

Але німі сцени — не в степових традиціях.

— А-а, капосна тварина! — закричала Наталка і метнулася в пошуках лозиняки, щоб уперішити Мальфею по здухвинах, ніби могла б таким чином вибити з кози три новісінькі капелюхи. Бо така ж ганьба, такий сором перед чужими людьми, і що ж вони тепер скажуть!

Але ті не сказали нічого. Не встигли ні розгніватися, ні обуритися. З-під сонця ступнула Дашунька, всміхнулася до спантеличених і трішки одурілих від борщу гостей — і все забулося: коза, капелюхи, мета приїзду до Веселоярська, білий світ...

— О-о-о! — тільки й спромоглися простогнати ці три представники чоловічого роду, і малий Павутя одразу збагнув, ще й не вивчавши абетки, якого вигляду і якої форми має бути літера «О».

«Три вівчарики ідуть, три трубці несуть, у одного та й роговая, а в другого мідяная, а в третього з самого золота».

Так для Дашуньки почалася ера залицяльників-набридальників. Ті три відступили хоч і в захваті, але

засоромлено, бо були ж без капелюхів! Зате рознесли вість повсюди: «Там у Веселолярську зоотехнічка-а!»

І посунули пілігрими, паломники, прочани.

Ясна річ, не обходилося без відповідного маскування. Той приїхав на збиральну, той на зяблеву оранку, той на осінню, а той на весняну сівбу, той на снігозатримання, а той на перевірку готовності техніки. Коло Дашуньки осідали каменем. Слава про вродливу зоотехнічку йшла така, що їхали вже не тільки з району, а й з області, з столиці, щоб зміцнити керівництво і розвинути тваринництво, щоб корови стали всі неврочливі й молочливі, а в полі буйно родив овес-самосій і ячмінь-колосьй.

Якби все це відбувалося в часи дореволюційні, коли свідомість трудящих одурманена була опіумом релігії, то Дашуньку неодмінно возведено було б спритними пониками в сан святої, а те, що діялося у Веселолярську, возведено в ранг святого чуда. Для нинішніх же веселолярців, озброєних передовим світоглядом, ніякого чуда в усіх подіях, зв'язаних з Дашунькою й уповноваженими, не було, а була звичайнісінька чудасія. Хоч кишки рви од сміху.

Почати з того, що жоден уповноважений у Веселолярську тепер не був старіший за тридцять років, хоч ти його ріж і печи на вогні, хоч у нього вже все повипадало, що могло випасти: зуби, волосся, пам'ять, слух. Жоден зроду не був жонатий, навіть той, що вже мав жонатих онуків. «Що ви, що ви, Дашунько Юхимівно, я ще не мав подруги життя, ні, ні, я, знаєте, передбачав, що зустріну... хе-хе!.. Самі здогадуєтеся, кого і де... Хе-хе!»

Завжди шукають винних. Хто винен? Веселолярське жіноцтво не задумувалося над цією проблемою жодного дня. Курка не засокоче — півень не скоче! От і вся мудрість. Жінка не може бути справедливою щодо жінки. Серед веселолярівських жінок Дашунька не зажила ні популярності, ні співчуття. Тут тривала з першого дня війна, хоч і не проголошена, зневага, хоч і приховувана. Навіть у отому Дашуньчиному ходінні по канату вбачалося щось від зазіхання на цноту, гра з вогнем, балансування на краю прірви, виклик усім звичайним людям, невірноваженість або емоційна нестабільність. На думку веселолярівських жінок, саме це й приваблювало чоловіків, а не її вродливість і розум. Бо яка ж це жінка може визнати іншу жінку вродливою, та ще й розумною!

Про цноту вже й казати нічого. Цнотливістю відзначалися тільки весталки в Римі, та й ті загинули разом з Вічним Містом, і відтоді цнота існує, ніби літаючі тарілочки: ніхто не бачить, а всі про неї говорять. Дашунька була зовсім не вразлива на будь-які розмови про неї. Здавалося, вона дня не проживе без залищань, набридання, переслідувань, пригод. Це було її довколишнє середовище. Її спосіб життя, барва її самотності, якою вона затулялася від усього чоловічого світу, дратувала чоловіків, як бика червоним. Дивну гру Дашунька вела тільки з приїжджими. Місцевих остерігалася, не підпускала, вичікувала, чи що? Враження було таке: вона точно знає, що їй не подобається, але ніяк не може встановити, що ж саме їй подобається і що зможе коли-небудь сподобатися, і ось вибирала, перебирала, а перебирання таке можна здійснювати тільки за умови, що претенденти без кінця змінюватимуться. Так цілком несподівано споконвічний інститут сільських уповноважених знайшов нове застосування.

Перелічувати уповноважених і їхні функції чи й слід. Можна тільки запевнити читачів, що не було такої галузі, до якої б не притулювався представник. До Веселоярська з настанням «ери Дашуньки» прибився навіть метеоролог «для визначення панівних вітрів у повітряному просторі Веселоярська». Ну, воно й правда: Веселоярськ славився вітрами, про що в нас ще буде особна мова, але ж ніхто протягом минулих двадцяти тисяч років не міряв їх тут і не визначав! Та, з другого боку, коли подумати, то колись же треба було добратися й до вітрів! А що збіглося це з появою Дашуньки Порубай, то що тут поганого.

Дашунька Порубай. Прізвище таке рішуче, що жоден уповноважений його і не називав. Викручувалися на імені та по батькові: «Дашунько Юхимівно, дозвольте...», «Дашунько Юхимівно, даруйте...», «Дашунько Юхимівно, змилуйтеся...».

Все це народ був вихований, ввічливий, з галстуками, а начищених черевиках, великі поборники абсолютної свободи для самих себе подібно до Жана Кальвіна, який колись пробував зробити Женеву містом-державою такої «свободи», де суворо стежили за поведінкою, для чого щотижня обстежували моральний стан громадян, караючи за щонайменші порушення. Коло Дашуньки з уповноважених злітали всі набутки цивілізації, вони

ставали схожі на сільську паруботу, яка на людях ще виказує сяку-таку сором'язливість, а вже в темряві, та ще в густих кущах, відпускає повіддя, і там усе тріщить: моральні засади, самі кущі і навіть дівчачі кістки.

І тільки подумати: ці люди були послані за державний кошт для того, щоб середні показники в тій чи іншій галузі підняти до показників високих, а тут забули й про державний кошт, і про своє призначення, і про показники. Та й те сказати: нікому ще не вдавалося замінити жінку ні середніми, ні високими показниками. Їх не назвеш «сонечком» або «ангелом», не полюбиш, не обіймеш, не пригорнеш і не поцілуєш. Тільки дух приводить усі явища в живий взаємозв'язок, у Веселоярську ж для всіх, хто прибув туди з тимчасовими місіями, втіленням такого духу здавалася саме Дашунька. Звичайно, коли б прибув туди Багатогаласу, то не спокусився б ніякою Дашунькою. Чоловік знав своє: «Мені потрібні жгаті строки і дальніше у величчя!» Яка там Дашунька! Але, на превеликий жаль, товариша Багатогаласу не обачно відправили на пенсію, ще й казали щось про його, мовляв, неосвіченість. Ось тобі освічені, навчені й перевчені!

Простих захватів і примітивних поклонів Дашуньці було не досить. Вона вимагала ще й покірливості. Для цього влаштовувала щось мовби екзаменів на шлюбодатність. Екзаменів тих було більше, ніж олімпійських дисциплін спорту. Водіння всіх сільськогосподарських машин, уміння поратися коло всіх сільськогосподарських тварин, ходіння босими по росі, змагання в бігові по стерні (теж босими), змагання на дотепність, на здогадливність, на вміння виголошувати найкоротші промови. Серйозних намірів не було в жодного з уповноважених. Було засліплення, але воно завжди далеке від серйозних намірів. Це Дашунька бачила й без екзаменів на шлюбодатність. Усі претенденти були старші, набагато старші і навіть часом неприпустимо (удвічі!) старші за неї. Ось тоді, мабуть, прийшло зле рішення: мати чоловіка молодшого за себе! На зло всім засліпленим, на зло всьому світові. Хай знають! Та це було глибоко затаєне і трималося на майбутнє. Тим часом Дашунька розробляла нові й нові методи для виховання покірливості в своїх залицяльників, і тут у ній пробудився материн дух, але, сказати б, на вищому рівні свідомості, і Дашунька стала використовувати уповноважених не для себе особисто,

а для колгоспу, для загального добра. Усмішка — плати за усмішку. Прогулянка по росі — плати за прогулянку. Катання на «Жигулях» чи на «Волзі» — плата залежить від розмірів машини. І все не для себе, а для колгоспу. Власне, той самий обмін товарів, що в тітки Ялосовети, тільки тут справу поставлено так, що чоловік змушений обмінювати речі реальні на примарне, неіснуюче, обіцяне, а відомо ж, що жіноча обіцянка — цяцянка!

Найперше Дашунька взялася за свої ферми. Скажімо, хто чув про таку штуковину, як ремонтні свинки? Ніхто й ніколи, бо позаду в нас віки й віки примітивного господарювання. А у великому господарстві без ремонтних свинок хоч криком кричи. В колгоспі їх обмаль, бо колгосп не спеціалізований, а от у свинорадгоспі «Перемудова» є, так Веселоярську ж не дадуть, бо самим потрібно. Районний уповноважений тут безсилий, беремося за обласного. «Як з ремонтними свинками? Чи не могли б ми обговорити цю проблему завтра вдосвіта у Свинорії? Свинорій? Це мальовничий байрак, де ціле літо цвітуть жасмини, а роса там — такої в Африці не знайдете!»

І вже колгосп «Дніпро» має потрібну кількість ремонтних свинок.

А що таке фуражна корова? В державних зведеннях — це корова, яка дає молоко. Що більше вона дає, то краще. Десь після чотирьох тисяч кілограмів на рік — то вже не корова, а знаменита рекордистка. Але для колгоспу корова й зветься фуражною через те, що поїдає фураж, простіше кажучи, корми і не тільки концентровані, але й грубі, бо ще ніхто не відучив корову жувати, ремігати, ганяти проковтнуті харчі по двох шлунках, одним словом, витворювати молоко. Чи кожна корова, яка з'їдає фураж, є аж такою вдячною, щоб віддавати його у вигляді молока? Гай-гай! Коров'ячий вік, як відомо, набагато коротший за людський, корови швидко старіють, зуби їм стираються, молока меншає, а тут ще від електродоїння — задоювання, мастити, корова доїться вже не на чотири, а на три, а то й на одну дійку, але на обліку стоїть, у державних реєстрах значиться, ні на м'ясо, ні на мило ти її не спишеш — от і живи. Ні в районі, ні в області ніхто й слухати не хоче, щоб списати всіх «одно-дводійкових корів» і замінити їх нетелями. Це ж півроку або й рік район і область без цифри! Хто на таке піде?

І от стара, задоєна, нікчемна корова пожирає такі дороги для колгоспу корми, ніякої віддачі від неї немає, а замінити молодого телицею теж не заміниш, так само, як не заміниш молодим високоосвіченим спеціалістом малограмотного «кадра», який займає місце вже років з сорок і не поступається ні за які гроші.

Тут уже Дашунька натискувала на уповноваженого тільки столичного, і він згоджувався піти назустріч тільки їй, тільки як виняток, і тільки під суворим секретом. «Аби не для вас, Дашунько Юхимівно, то... Свідомо йду на порушення, можна сказати, на державний злочин...»

Зате через рік веселоярівська ферма гриміла на всю область і делегації їхали звідусіль для запозичення передового досвіду. А який досвід? Усі корови дояться і в кожній молоком тече з усіх дійок.

Перед правлінням добилася перейменування мало не всіх професій на фермах. Не просто доярка, а майстер механічного доїння. Не якийсь там недоладний «кормач», а оператор кормоприготування і навіть не сторож, а нічний скотар. Вона ввела конкурс на кращого майстра механічного доїння, тоді вмовила Зіньку Федорівну (Грицько Грицькович гаряче підтримав Дашуньку) щороку відзначати День працівників тваринництва. На той День з'їхалися гості з усього району. На фермівській площі коло декоративної криниці, під молодими дубками, поставлено довгі столи, на столах — повно квітів і всіх дарів колгоспних ферм: м'ясо й сало, смажені поросята, масло й сметана, молоко, кефір, сири в фабричних упаковках. Шампанське стояло теж, хоч і не входило в номенклатуру веселоярівської продукції, для жіноцтва це було саме те, що треба, чоловіча ж частина пробувала висловлювати невдоволення:

- Вже хоч би Вустю попросили!
- Вона б і фірмову зварила.
- А чого ж: сметанівку!
- Або кисляківку.
- Або й сироватівку чи сколотинівку...

Але, як кажуть, поодинокі голоси невдоволення тонули в морі захопленості, тобто були «гласом вопиющего в пустыне». Тепер уже від політики настороженості, непроголошеної війни й підозр щодо Дашуньчиної нестабільності (втече чи не втече?) веселоярівці поволі переходили до здивування, яке неминуче мало привести

до визнання і навіть захвату перед несподіваними талантами головного зоотехніка. Ще веселоярівські хлопці незлобиво звали Дашуньку Венера Молоська і Венера Силоська, ще жіноцтво не могло позбутися своїх перших вражень, а вже лунали голоси про те, що головного зоотехніка слід обрати й у правління колгоспу. Коли ж хтось зауважив, що в правлінні вже й так 15 чоловік, а більше, мовляв, не було ніколи навіть у хорах софоклівських трагедій (не дивуйтесь такій ерудованості веселоярівців: Київський театр імені Івана Франка привозив їм свій спектакль по трагедії Софокла «Антигона»), то йому сказали, що когось одного можна б і вивести, хоч би того ж Самуся після його ганьбища з Педановими курми.

До Дашуньки тепер зверталися рядові колгоспники й навіть керівництво.

Після теплої зими виплодився в незліченних кількостях луговий метелик, попер на поля, летів суцільною хмарою від обрію до обрію, затуляв сонце, жер усе зелене. Мільярдні маси лугового метелика. Мов у страшній казці — з-за високих гір, з-за темних лісів, з-за широких морів, з-за катаклізмів, стихій, нещастя і безглуздь безконечної історії, яка насилала на цю пласку й незахищену землю лиха, жахи й гідь: тисячу літ тому пацючня сунула через замерзлий Дніпро, змандруючи від голоду в далекій Візантії, табуни вовків століттями гасали по селах, орди половців, монголів і фашистюг, сарана, суша, град, чорти рогаті й безрогі, боги й боженята, експлуататори свої власні й привозні, жук-кузька, довгоносик, колорадський жук, на свиней — краснуха, на буряк — цвітуха, на врожай — посуха, на жінок — колотуха, на чоловіків — сивуха.

Дашунько Юхимівно, допоможіть!..

Дядько Зновобрать, незважаючи на свій величезний керівний досвід, ще не зустрічав нічого схожого і тільки плечима знизував, але проти Дашуньки нічого казати не міг, бо за Дашунькою стояла тітка Ялосовета, яка колись була так само молодою і так само колотила всіма, як і її донька, колотила, може, й самим Свиридоном Карповичем, але ця проблема в даному випадку не обговорюється.

Зінька Федорівна бачила в Дашуньці власну молодість, передвоєнні роки, коли в неї закохувалася вся районна комсомолія. А що до Дашуньки залицялися

тепер не так молодші, як споважнілі, то пояснювалося це дуже просто: тоді країна була відповідно молодша, молодшими були й залицяльники, тепер ми постаріли — залицяльники теж.

Сам Грицько Грицькович симпатизував Дашуньці й навіть делікатно, натяками пробував залицятися, але його вірна Дуня не дрімала і своєчасно застосовувала превентивні засоби, тобто стерегла чоловіка на засіданнях і мерщій вела додому. Це викликало в Грицька Грицьковича справедливе обурення, і він не стерпів, щоб не вказати й самій Дуні на її поведінку:

— А ти сама? Думаєш, я не бачу, як тебе Самусь щипає?

— Є за що вщипнути, то й щипає! — не розгубилася Дуня.

Тут автор уже приготувався до вулканних вибухів справедливого обурення. Мовляв, замість показати шляхи підняття колгоспного тваринництва, розписують якусь нетипову Дашуньку. Але хіба ж автор стверджує, що вона типова? І хіба не демонстрував він стриманість, сором'язливість і несміливість, описуючи навіть діда Утюжка з його єдиною пристрастю до прасування прапорів на свята і всіляко обминаючи Дашуньку? І, може, коли б Дашунька в тяжку для Гриші Левенця ніч не взяла його за руку коло Тернів, то автор так і не згадав би про неї, бо наша ж розповідь не про Дашуньку, а таки про Гришу Левенця, а йому ще треба збирати хліб, та й не простий, а мільярдний, небачений і нечуваний, історичний хліб.

**73.** Не наважувався і не насмілювався бодай поглянути на Дашуньку не тільки автор, а й Гриша Левенець. Бо якби наважився, та поставив Котю поряд з Дашунькою, та спробував порівняти, вибирати, то, може, й не сталося б того, що сталося? Ну, до Дашуньки, прямо скажемо, не наблизився б на таку небезпечну відстань, як до Коті, але й розчарування б не зазнав такого, як від Котиної зрадливості.

Дашунька ж для Веселоярська була мовби жива кінозірка. От узяло й упало в степ, як небесний дарунок. Розповідали, що колись ще в Карпів Яр упав залізник з неба пудів на двадцять. Загруз у землю саженив на два, дядьки, ясна річ, відкопали його й спробували було

пристосувати до своїх господарчих потреб, але залізник виявився такий міцний, що й терпугом не вплиєш. Дашунька уявлялася саме таким залізником. Коли вже не «впливав» її навіть прославлений Самусь, то куди ж Гриші?

Можна б сказати навіть більше: перші два чи три місяці по прибутті Дашуньки до Веселоярська Гриша її просто не бачив. Зустрічав, траплялася вона йому перед очі, може, й перекидалася службовими якимись словами про те, про се, але серце не здригалося ні від поглядів, ні від слів, а коли не здригається серце, то про що ж мова!

Залицяльники налетіли на Дашуньку цілими роями, мов ті оси, які ще здаля вчувають мед. Тепер Дашуньці судилося жити ніби за непрозорою стіною: всі дівчину бачили, вона ж — нікого. Враження складалося таке, що й залицяльників своїх не бачить і не розрізняє навіть їхніх імен і прізвищ, має втіху від їхньої кількості, а як звати — гопачевські, копачевські, трамтарарамські — хіба неоднаково?

Вперше Гриша зіткнувся з дівчиною восени. Удосвіта їхав мотоциклом до трактора. Тримався по ледь пробитій у свіжій ріллі стежці, доїздив уже до Свинорія, глибокого байраку, сповитого густим туманом, жадібно вхлинав пронизливу передранкову вільгість. Чим пахнуть осінні ріллі і холодні трави в степових балках? Ніхто вам цього не скаже, бо не зуміє, а пустих слів тут люди не вживають. Помиляється той, хто вважає, що українці споконвіку були байдужі до форми вислову. Інакше як же вони могли б народити митрополита Іларіона, Івана Вишенського, Григорія Сковороду, Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Остапа Вишню?

Сказано вже, що Гриша їхав до трактора, на якому його напарник цілу ніч орав на зяб; обабіч вузької стежечки лежали свіжі масні ріллі, попереду в передсвітку, повитий туманом, уже вгадувався Свинорій з холодними травами й густими деревами в золотому листі; думалося в таку хвилину і в такому місці коли й не про велике і вічне, то все ж про щось високе, бо будь-який рух відповідно підіймає людський дух, а швидка їзда на мотоциклі й поготів. І тут Левенець ударив по гальмах. Мотоцикл аж дибки став од несподіванки, мотор клетотів далі, але вже марно, бо Гриша вимкнув муфту. Їхати не було куди. В ріллю не звернеш, заднього ходу

мотоцикл, на жаль, не має, а попереду, на вузькій стежечці, щойно вискочивши з Свинорія, стояв величезний дикий кабанюра, втупившись у Гришу маленькими уважними очима. Таке Гриші траплялося вперше в житті. Знав, що в Свинорії повно диких кабанів, бачив удень сліди їхньої «діяльності» на дні байраку — цілі ходи сполучень, здіблена багнука, рови, рівчаки, барлоги. Але свині десь ховалися в гушавинах, на очі не попадалися, бачили їх хіба що досвідчені мисливці та, може, Дід Утюжок, у якого щороку кабани виламували всю кукурудзу, яку дід стеріг, але, мабуть, вічно спав, бо згодом клявся та божився, що кабани перебігали по ньому («тіло й досі болить, наче кам'яними котками погарманували») туди й назад, а запримітити їх не могла ніяка сила.

Кабан був поінформований краще за Гришу. Він знав, що повз Свинорій, поки ще стоять незорані стерні, їздить на «Волзі» голова колгоспу Зінька Федорівна, а на «Москвичі» — агроном Лисичка; знав також про те, на якому комбайні працює влітку Самусь, а на якому оцей Гриша Левенець, знався кабан і на марках тракторів, але ще жодного разу кабанові не доводилося отак впритул зустрічатися з мотоциклом. Бачити — бачив. Мелькне, промайне, прогрімить — і нема. Але щоб отак — перед самим писком!

Кабан стояв і вивчав невідому машину. Ненависть — цей пережиток глибокої давнини — відступилася в ньому перед потягом до знання, до інформації, цього найбільшого надбання двадцятого століття. Пам'ятав також кабан і про те, що він не просто парнокопитний ссавець родини свиней — *sus scrofa*, дика свиня, вепр, а представник своєї породи, якому випало щастя жити в епоху НТР. Коли ж тобі випало щастя, то будь гідний його!

А Гриша ніяк не міг оговтатися. Переляку в нього ще не було. Для переляку людині потрібен час. Здивування? Але ж і здивуватися Гриша не встиг. Його стан можна було порівняти хіба що з водою, яка намірилася вилитися з пляшки і несподівано для себе виявила, що отвір заткнуто. Порівнювати молодого високосвідомого механізатора з водою, з цією непевною субстанцією, яка навіть неспроможна мати власну форму і тільки й знає, що пристосовуватися до чужих обрисів, наповнювати об'єми, вливатися и виливатися! Коли порівнюємо чоловіка з каменем, то маємо на увазі твердість, з орлом — високий лет, із сталлю — незламність, а з водою? Яка тут

психологія і яка філософія? Щоправда, нас може виправдати те, що тепер пішла мода порівнювати людей з синхрофазотронами, з елементами періодичної системи Менделєєва, з крокуючими екскаваторами, з конвейерами. Один письменник навіть закликав своїх співбратів осягнути психологію й філософію конвейера. А яка в конвейера філософія, коли, скажімо, вимкнути струм? Ніякої. Вода ж, навіть тиха, греблі рве, хоч ти вмикай, хоч вимикай усю енергосистему. Окрім того, можемо стверджувати, що вода нагадує числа, які прагнуть заповнювати порожнечі, утворювані втратою сенсу.

Отже, Гриша був як вода в закоркованій посудині. Вузьку стежку заткнув півтонний кабанюра, і навіть тридцять шість механічних кінських сил, що ставали дибки в двигуні мотоцикла, були безпорадні перед цією затичкою. Бо сказано вже, що заднього ходу мотоцикл не мав, а рвонуті вбік — означало безнадійно вгрузнути в масній ріллі (до речі, орав сам Гриша), а тоді невідомо, як поведеться вепр.

Готуючись до настання переляку (а це буває, коли потерпнуть п'яти), Левенець несамохіть поторкував ручку газу, поки випадком не рвонув її так, що мотоцикл бабахнув на всю силу своїх тридцяти шести залізних коней. Лише тепер вепр збагнув і зміряв усю глибину своєї відсталості в епоху НТР, предковичний інстинкт звелів йому негайно скапітулювати, усунутися, щезнути, кабан хрокнув ще голосніше за мотоцикл, кинув свою півтонну тушу вбік і рвонув униз по схилу Свинорія, тобто туди, звідки з'явився.

А Гриша діяв так само несвідомо, як і перед тим, коли газонув. Увімкнув муфту, кинув мотоцикл уперед по стежці, скоївши око, встигнув охопити поглядом вепра, що з підстрибом мчав до Свинорія, стежку, яка густими викрутасами випліталася з гущавин, а на тій стежці... По тій стежці, назустріч знесамовитілому звіру, йшло двоє людей. Чоловік і жінка. Чоловік для Гриші безіменний. Ім'я ж їм — леґіон. У сірому, як туман, костюмі, в забрьоханім плащі, босий (ноги аж посиніли!), брів по росі, бо на стежці йому місця не було, стежку займала Дашунька! В пухнастім светрі, в широкій спідничці, теж боса, але цим ногам личило ходити невзутими! Ой личило! Тепер Гришина свідомість діяла на повну потужність. Він охоче визнав, що злякався сам, злякав вепра, але ж злякав і ще когось. Отого уповнова-

женого, який, побачивши кабана, рвонув наввипередки з ним, не розбираючи, куди біжить і навіщо. Дашунька щось гукала йому навздогін і заливалася реготом, а сама дивилася... на Гришу! І Гриша теж мовби вперше побачив Дашуньку зблизька. До цього якось виходило так, що бачив її тільки здалеку, навіть коли стояв поряд. Так, мабуть, оглядають тюрму або гримучу змію. Тепер несподівано випала нагода придивитися до дівчини уважніше, але Гриша геть забув про свій мотоцикл, а той тим часом ніс його далі — і видиво Дашуньки майнуло перед очима в хлопця і зникло. Справді побачила вона його, а він її того передсвітку чи тільки здалося?

Ідеал прекрасного в степу для таких негартованих душ, як Гришина, змінюється з порами року. Та осіння Дашунька так і лишилася невловимою, зимова знов узялася морочити уповноважених, які дуріли, незважаючи на пори року, а весняна ще раз ніби наблизилася до Левенця, але знову випадково і безмовно, як і тоді, на повитій м'яким туманом закрутистій стежці.

Гриша коло Тернів розвозив по задощеному полю гній. Дощ ішов з самої ночі, набридливий, густий, холодний, в такий дощ добрий хазяїн собаки з двору не вижене, а трактористові не хочеться й носа висовувати з кабіни. А тут коло лісосмуги вискочила напереріз Гришиній «Беларусі» якась розмахана постать і розпачливо застрибала перед трактором, показуючи вбік, на голу лісосмугу, на Терни чи там ще кудись. Левенець зупинив трактор, відчинив дверцята, чоловік підбіг, застрибав по-заячому, дощ сік його немилосердно (і заслужено, додамо ми), рот чоловікові сіпався, з нього, мабуть, вилітали й слова, але Гриша нічого не чув. Зменшивши оберти мотора до мінімуму, Левенець висунувся до чолобика.

— Та залазьте сюди! Тут же хоч сухо!

— Дам четвертак! — закричав чоловік. — Двадцять п'ять! Ясно? Треба витягти машину! Прошу вас!

— Яку машину? Де?

— За посадкою! Там! Прошу вас!

— Трос у вас є?

— Нейлоновий.

— Ага. Тоді стривайте. Я відчеплю причіп.

— Не треба.

— З гноем, чи як?

— Однаково. Тільки допоможіть. Я сам і почеплю.

Тільки...

Гриша об'їхав квартал лісосмуги, побачив сірєнькі «Жигулі», що забуксували на мокрій торішній траві, обережно підвів свій «караван» заднім ходом упритул до радіатора маленької машинки; мокрий чоловік, грузнучи в багнюці, заметався між «Жигулями» і причепом, повним гною; Гриші стало його жаль, та враз жалісливість його зникла, насилу втерпів, щоб не вдарити по газу й не від'їхати звідси, покинувши «жигуліста» напризволяще. Але стримався — може, через те, що не міг одірвати погляду від переднього скла машини.

Бо за тим склом, за патьоками води, що стікали по ньому, мов холодні небесні сльози, побачив Гриша Дашуньку, якусь розмиту, розгублену, мовби винувату, чи що. Танцювала риба з раком!..

— Накаталися! — зловтішно гукнув хлопець не так змоклому на хлющ черговому Дашуньчиному залицяльнику, як їй самій, хоч ніхто не міг його почути. — Кажу, накаталися? — повторив він, коли чоловік, примуцювавши трос, підбіг до трактора і покірливо наставив вухо до Гриші. — Куди ж вас тепер? До самого села, чи що?

— Так, так, будь ласка, — закивав той.

— І з гноєм аж до села?

— Можна й з гноєм! Можна!

— Ну, то хапайся за руля!

І ще подумав: що йому ця чужа й неприступна Дашунька, коли є своя Котя?

От тобі й є, от тобі й своя! А тепер «своя» Котя, зваблена Безтурботним, виціловується перед горілко-сьорбами і самогоноковтальниками, які знай ревуть «гірко!» — і гармонь тувакає на механізаторським стані: тува-тува-тува-ва! — так ніби вимотує з Гриші кишки, а барабан гупає: гуп-гуп-гуп! — неначе гупає в душу і в серце, а «чужа» Дашунька бере тебе за руку і пробує втішати, намагається розраяти, хоче допомогти.

Ой не співайте, райські пташеньки!..

— Ну, що тобі? — майже з ненавистю закричав до Дашуньки Гриша. — Каталася б з своїм... отим...

— Так він же поїхав! — засміялася вона. — Злякався тебе й утік. Тебе завжди лякаються. Пам'ятаєш, як тоді, коло Свинорія, або тут, коло Тернів?

— А хіба... хіба ти теж пам'ятаєш? Але то ж не я — кабан його злякав. А ти сміялася.

— З переляку. І сьогодні на смерть перелякав. Думаю: ну хто може блукати по степу, коли за горбом — таке весілля? Аж воно — Левине Серце. Мовчи, Гришо, мовчи. Страждаєш — знаю, і це добре. Так треба. І не пробувай відмовлятися. В селі страждання хоч і не більше, ніж деінде, але тут воно всім видніше, тут не приховаєш його, бо життя відкрите. Я вже давно бачила, що ти страждаєш.

— Не мала чого робити. З своїми уповноваженими...

— Ну, не про них мова — про тебе... Та й не мої вони — державні. Рятувала від їхнього напруженого керівництва колгосп. Щоб не заважали. Сковорода колись казав: «Не вчи яблуню родити яблука, лиш одгороди її од свині».

— Вже й Сковороду приплела.

— Ще й Сократа можу. Дивлюся — мав би ти поєднати в собі те, що мали Сократ і Сковорода, тоді б...

— Що-що? — Гриша спробував навіть чмихнути. Вельми підходяща ніч для чмихання.

— Ентузіазму в тобі повно, а от іронії бракує. Поєднай ці дві риси — і станеш повноцінним.

— А так я — неповноцінний?

— Сказала вже: ентузіазм без іронії — це ще не мудрість. А ще: забуваєш, що ти чоловік, а не жінка. Тільки жінка повинна вміти ждати, терпіти й бути доброю. Терпіння для жінки є сама суть доброти. Але ж ти чоловік! І як міг терпіти цілий рік?

— Що терпіти?

— Сам знаєш. Ти з нею хоч раз поговорив за рік?

— З ким?

— З Котею.

— Та... говорив.

— Про що ж? — Вона допитувала його, так ніби була прокурором Дашком і суддею Верещакою. Звинувачувала невинного, а він навіть не мав сили протестувати.

— Ну... — Гриша спробував згадати й не міг нічого згадати. — Про все.

— Це ти їй про все. А вона? Наші дві ненависті гризуться гарними білими зубами?

— Ну, й вона... говорила.

— Про що ж?

Про що, про що? Варіації на тему «відчепись» і покірливе слухання викрикуваних горлоломним голосякою Безтурботного віршів?

— Чи я знаю? — розгублено прошепотів Гриша.

— Людина не може відмовлятися від знання, не при-  
нижуючи себе! — строго сказала Дашунька. І несподі-  
вано спитала: — Ми як умовимося? Ти доведеш мене до  
тітки Наталки чи я тебе додому? Мабуть, ліпше я тебе...

Коло Гришиного двору вона поцікавилася:

— Все забуваю. Скільки тобі років?

Хлопець відповів, дивуючись, навіщо це їй.

— Всього на три роки молодший за мене? Мало!

— Що мало? — не зрозумів він.

— Не грає ролі. Надто перед жнивими.

Навіщо тут ще й жнива, цього Гриша не міг збагнути  
ні за які гроші. Дашунька ж приторкнулася йому до ру-  
ки, — круть! — і щезла в темряві. Найпривабливіший стан  
дівчини — недоторканість. Нікому не належати, ні від  
кого не залежати, бути нічиєю! Нічийна територія! Геть  
світовий імперіалізм і всіх загарбників!

## 74.

Та що таке дівчата — вчорашні й за-  
втрашні — перед жнивими! На превели-  
кий жаль, слова «жнива» немає в Українській Радянсь-  
кій Енциклопедії так само, як і слова «вареники». Зате  
знаходимо його в Івана Цюпи, який сміливо закликає  
хлібороба: «Ори її, засівай, збирай багаті жнива!» Тут  
уже мається на увазі не просто косіння-молотіння, а вро-  
жай взагалі, надто такий, як того літа, що ми про нього  
розповідаємо, — мільярднопудовий, небачений, перший  
в історії української землі, чудо-врожай і диво-жнива!

Найпопулярніші тепер люди перед жнивими й у жни-  
ва — комбайнери. Бо, як справедливо зазначають автори  
монографії «Народна землеробська техніка українців»  
(«Наукова думка», 1971): «Ручні знаряддя, такі, як серп  
і ціп, зберігаються на горищах як пережитки минулого.  
У кращому випадку вони використовуються час від часу  
на присадибних ділянках людьми похилого віку. Молодь  
нерідко навіть не має навичок користування ними». Та й  
як ти вчитимешся користуватися серпом або ціпом, коли  
є комбайн, який косить і молотить, ще й соломоньку  
кладе! І ось залишаються ті, хто опанував (або опанує)  
комбайн, а решта опиняється на будівництві найбільшої  
в світі домни, на каналі Дніпро — Донбас, на БАМі,  
Саяно-Шушенській ГЕС, в Нуреку, на Самотлорі, і не  
вернуться вони під того дуба, що під ним народилися,

хоч би як голосно закликав їх Юрій Мушкетик у своїй повісті «День пролітає над нами».

Для комбайнерів у колгоспі не шкодують нічого. Перший мед з пасіки, перший огірок з парників, перша картопля, заколоти кабанчика, зарізати бичка — все для них. Але однаково іноді навіть такі скромні хлопці, як Гриша Левенець, вже не кажучи про Самуся, збираються в кімнаті головного бухгалтера Левка Левковича, щоб з'ясувати, чи не «зажимає» чогось з харчів Лев-Лев. Адже всім відомо, що бухгалтери — найскупіші люди на світі і ніколи нікому не вірять, так само як слідчі й екзаменатори на вступних екзаменах до інститутів.

— Товариші комбайнери, ви мене ображаєте! — вигукує бухгалтер, нервово протираючи товсті скельця окулярів. — Ми все для вас, а ви...

— Все правильно, — каже Самусь. — Ви — нам, ми — вам. Для показників треба базу, а база — тут.

Він показує на свій живіт, якого, власне, й немає. Треба б показати на живіт Левка Левковича, але тоді вийде так, що покажеш на плакат, який висить на стіні за бухгалтером: «Випившим виходити на балкон суворо забороняється».

Колгоспна контора тепер двоповерхова, кабінет Левка Левковича на другому поверсі, балкон позад головобуха просторий, двері на нього широкі.

— Де не п'ють, а в бухгалтерію приходять виписувати закуску, — виправдовується Левко Левкович.

— Хіба хто падав з балкона? — дивується Левенець.

— А ти хотів, аби падали! — суворо дивиться на нього бухгалтер. — Ти ж борешся з втратами зерна в комбайні не після жнив, а перед жнивими?

— Та перед...

— Отож і воно!

Герметизація належить до вічних тем у колгоспних розмовах. Навіть у нових, найдосконаліших комбайнах доводиться то підгинати петлі перехідного щитка між жаткою і похилою камерою, то рихтувати верхній козирок грохота, то приклепувати ущільнюючі відливи, то вправляти прогумовані ремені похилої камери, зернового й колосового шнеків, то вигадувати свої власні ущільнювачі, бо хто ж і порятує затурканих учених, як не самоуки з розмахом.

— Доки ці комбайни випускатимуть з дірками?

— Зате в нових марках уже є покажчик втрат зсрна.

— Показчик показує так, як ти його поставиш.  
'А втрати?

— Чого захотів! Не розсипалося б зерно, не було б роботи вченим людям. А так читай он у довіднику по комбайнах «Нива» і «Колос»: «Визначення просипання зерна в польових умовах. Перед заїздом в загінку під молотарку і похилу камеру жатки підвішується брезент. З підвішеним брезентом комбайн намолочує бункер зерна. Вивантажене з бункера зерно зважується. Окремо зважується і зерно, виділене з маси, зібраної на брезент. Підраховується процент втрат зерна через нещільності за формулою:

$$П = \frac{б}{Б + б} \cdot 100\%,$$

де «б» — маса зерна, зібраного на брезенті, «Б» — маса зерна в бункері. Втрати зерна через нещільність «П» не повинні перевищувати 1%.

— А як зробити, щоб не перевищували?

— Регулюй, герметизуй, твори й вигадуй!

— Те й робимо, що вигадуємо. Щороку на нові машини нарощуємо борти, щоб не розсипалося зерно. А чом би не випускати машини з високими бортами?

— А я знаю чого.

— Чого ж?

— Бо вигадав ті машини чоловік з низенькою матнею.

— Тю на тебе! До чого тут матня?

— А як стрибати через борт, то зачепишся ж.

— Хто там через ті борти стрибає?

— На всяк випадок. А ти от скажи, чого не додумаються асфальту на токи дати. Скільки зерна вганяємо в землю! Асфальтом же позаливали всі стежечки в парках. Навіть у нашому райцентрі й то залили.

— Ну, це діло ясне. Тік що? Два тижні на рік, та й годі. І лежатиме той асфальт у степу ні богіві, ні чортові. А в парку лежить — дерева давить, декоративні кущі задихаються, дорога рослинність вигибає. І ото тобі на цілий рік роботи захисникам зеленого друга. Пишуть, протестують, вимагають!

— Віддали б нам асфальт — і не мали б горя.

— Що ж ти його — злушиш у тих парках? Покладено — хай лежить.

Самусь був вище цих балачок. «Теж мені спеці! — кривився він. — Навчилися смикати за шнурок, спускають

воду в нужнику! Раціоналізатори! Робота все покаже, і все буде правильно!»

Комбайн свій він теж удосконалював, але по-своєму, сказати б, по-самусівськи. Комбайнери вічно щось допасовували, приклепували, пригвинчували, виправляючи конструкторські прорахунки й недогляди, Самусь же всіляко спрощував машину, ще й похвалявся:

— Відкидаю всю зайвину, тоді машина йде як звір, — і все правильно!

— Тобі все аби рвать та бігти, — сказав осудливо Левенець. — Стрижеш верхняк, вся солома стирчить, як у дурного на хаті.

— Народжений літати — не повзає! Все правильно.

— А он учені обіцяють дати безстеблу пшеницю. Стебло всього п'ять сантиметрів. Тоді ж як?

— Хай самі й збирають. Стають рачки і пасуться, як кози. Вигризають з землею. Тоді все буде правильно. А мені дай розгін!

Що тут можна було сказати, коли в чоловіка як заяви, то тільки урочисті, а як ентузіазм, то тільки передовий!

І ось настав той час, про який філософ Скворода сказав, що тут «у бездошів'я піт поливає землю». Врізали могутні комбайни в щільні стіни хлібів, ударило важким струменем зерна в бункери, застрибали по свіжій стерні машини, ловлячи пригорщами своїх бортів перший намолот, захвилювалися газети: «Приклад правофлангових кличе!», «В стислі строки, без втрат!», «Весь урожай — в засіки!», «Зернина до зернини — пуд!», «Силу землі люди множать!»

Поетам на жнивях робити нічого. Сила слова відступає перед людським завзяттям. Художники-баталісти тут зовсім безпорадні, адже ще з сивої давнини відомо, що найзапекліші битви порівнювалися з косінням і молотінням, а не навпаки: «...Снопки стелють головами, молотять ціпами харалужними, на тоці живіт кладуть, віють душу від тіла...»

Зате на жнивях господарюють рейдові бригади народних контролерів, а вже з ними якимось прилаштується і наш брат прозаїк. І він бачить... Що ж саме бачить прозаїк? Тільки прозу життя, ніякої романтики, ніякого ентузіазму, навіть про всесильну іронію історії забуває, вражений фактами. І не тим, як по двадцять годин на добу не зупиняються комбайни і як комбайнери з помічниками обливають один одного відрами води, щоб

зігнати втому, сон і одуріння. І не тим, як метаються від комбайнів до токів машини з зерном. І не тим, як добрі жінки-кухарки забираються з свіжим борщем і смаженою прямо в кабіни комбайнів. І не...

Бачить він, як у Самуся мотавилом перекидає безліч стебел пшениці через жниварку, бо він зняв вітровий щиток, і кожний десятий колосок лишається незрізаним, бо Самусь стриже тільки верхки, не зважає на рельєф поля, відключивши копіювальний пристрій. Якби Самусь косив сам у загінці, як то воно велося в минулі роки, то хто б там і лічив ті колоски. Помічали, та пізно. Самусь ще й коверзував:

— Я комбайнер чи колоскозбирач? Піонери ваші що роблять? По «Артеках» усе іздять? Пригнати сюди — й хай збирають!

Але цього літа веселоярівці збирали хліб груповим методом. Хліб стояв такий, що одним комбайном страшно було й підступатися. В загінку ввійшло відразу шість машин, Самусь вів перед, Гриша, як наймолодший, замикав колону. Та чи завжди те, що йде попереду, справді передове? Самусь полишав після себе метрову соломку, він не озирався назад, але ті, що йшли позаду, бачили, яким гребенем стирчить Самусів слід поряд з низенькою стернею від інших комбайнів, а Гриші Левенцеві просто кортіло зстрибнути з своєї «Ниви», наздогнати Самусів «Колос», витягти того типа з комфортабельної кабіни і... набити йому те, що обіцялося ще на першій сторінці роману. Він весь кипів. Мовби вже бачив у тій високій стерні тисячі незрізаних колосків, сипався йому перед очі не зібраний Самусем хліб, чувся йому самовпевнений голос цього розбещеного хвалька: «Все правильно!», і коли Гриша стримувався, то тільки тому, що незримо стояла ще між ним і Самусем Котя, вчорашнє їхнє безмовне суперництво не давало Левенцю змоги виявити своє обурення, і від того він карався ще більше, бо ж обурення — природний стан людини, а Гриша був дитям природи і хотів ним залишитися назавжди.

Комбайни пройшли до кінця загінки, і тут, мов степова орлиця, впала з-за білої високої хмарки тітка Лисичка, та й не сама, а з товаришем Зновобрать, Зінькою Федорівною, Грицьком Грицьковичем, Безкоровайним і автором цієї розповіді.

Дядько Зновобрать, щоправда, був не в своєму історичному картузі, а в робочому, але цього разу контроль-

ну площу визначала тітка Лисичка. Ступнула у високу Самусеву стерню, розгорнула її, нахилилася. «Як перепелиця в ярій пшениці, як ластівочка в новім побої».

— Полюбуйтеся!

Тоді присіла й довго збирала все до колосочка й до зернинки на розіслану хустку, яку зняла з себе, загорнула в вузлик, понесла до комбайнів.

— Ану злазь! — скомандувала Самусеві. Той стрибнув на землю не для виправдань — для нападу, але допустився тактичної помилки, бо тітка Лисичка заступила йому дорогу до комбайна і поклікала бригадира механізаторів:

— Безкоровайний! Знімай його з комбайна!

— А ви мене на нього саджали? — поцікавився Самусь.

— Не я — так Безкоровайний. Він тебе й зніме.

— Все правильно. Він може зняти. Тільки не мене. Бо мене на комбайн і не Безкоровайний посадив.

— Хто ж тебе посадив?

— Радянська влада. Ясно?

— То вона тебе й зніме. Свиридоне Карповичу, чув?

— Чув, чув, кажеється-говориться. Ти, Самусь, техніку ганьбиш і передове звання теж... Підождеш, поки розберемося і підрахуємо втрати.

— Та ви знаєте, кого ви?..

— Знаємо, товаришу Самусь, кажеється-говориться, відійди і не заважай машинам здійснювати поворотний маньовр. А твій комбайн візьме сам Безкоровайний, ти ж охолонь, поки не дійшло до гріха... Бо он бачу, що комбайнери на тебе...

— Хіба то комбайнери? Соломокоси! А я за технічними нормами, на центнер зерна — півтора центнера соломи.

— Розберемось і пошитаєм, кажеється-говориться, а ти подумай, подумай...

Так, завдяки розважливості й спокоеві товариша Зновобрать, головний конфлікт цього роману був своєчасно усунений, знятий, нейтралізований. Але які ж наслідки від такої акції? Виходить, що наш роман закінчився вже в першому епізоді? І автор, як ті мисливці, що збиралися полювати на лисиць цілий тиждень, а перестріляли їх за годину, набив лисиць на першій сторінці та й тягне їх хвостами донизу через усі чотириста сторінок?

Несподівану спробу врятувати роман зробив Самусь.  
— Мені здається,— холодно промовив він, звертаючись до всіх,— що ви хочете мене принизити. Але запам'ятайте: ще нікому не вдавалося мене принизити!

— Не придурюйся,— сказала йому тітка Лисичка.— І зняли, й принизимо, й приземлимо! Аякже! Ти думаєш, ми тебе з комбайна зняли? Від землі відганяємо, як шкідливого kota. Бо й земля ж має свій терпець, і вона не бездонна бочка, треба й до неї бути справедливими, а тобі справедливість тільки для самого себе. Самусь — так ти самусь і є.

— Все правильно,— схрестив на грудях руки Самусь.— Я вас засік, тітко Лисичко.

— Січи, січи.

Зінка Федорівна мовчала. Мовчав і Грицько Грицькович. Обое знали, що Самуся вже не перевиховаєш, але розуміли: провчити треба. Посидить до вечора в розпеченому на сонці механізаторському вагончику, поковтає злу слину, прислухаючись до гудіння комбайнів, а тоді набіжить і стане кричати, щоб віддали йому його «Колос», роздуватиме ніздрі й повторюватиме своє «все правильно». Комбайн йому віддадуть, а провчити треба.

— Піди до вагончика, посидь, подумай!

— От-от,— підхопив Грицько Грицькович,— а то ти не дуже охочий до цього виду діяльності.

Комбайни обминули Самуся, люди обминули... Він сплюнув і посунув до вагончика.

І проспав найголовнішу подію цієї бадьорої книжки.

**ЩЕ ОДИН**

**РОЗДІЛ**

**БЕЗ НОМЕРА**

Спричинився ж до тої події доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець, про якого автор уже й забув, але доктор сам нагадав йому про себе, та

ще й домігся, щоб повіз його на жнива у Веселоярськ. Вік од віку радуйся довіку!

— Ми ж там тільки людям заважатимемо! — спробував огинатися автор.

— Ерудити нікому й ніколи не заважали, старий! Я повинен побачити те, що сотворив силою свого розуму.

— Ти? Сотворив?

— Так, так. Хіба ти не помітив, як послідовно начиняв я тебе істинами про Карпів Яр, тоді про Світлоярськ, нарешті, про Веселоярськ?

— Ти? Начиняв? Та я йшов від життя!

— Тільки тупий ум восходить до істини через матеріальне, казав абат Сугерій ще в XII віці, а ти ж не станеш стверджувати, що в тебе...

— Ах, тупоумність? Ну, тоді їдьмо! Я покажу тобі! Ти в мене побачиш!

Іхати до Веселоярська можна різно. Через Пирятин, Лубни, на Полтаву, тоді кинутися на південь до Кобеляків і до Дніпра. Можна через Переяслав, Золотоношу, на Кременчук. Можна через Корсунь-Шевченківський, Смілу і Знам'янку, а то й через Білу Церкву, Умань, а там ударити на Гайворон, Новоукраїнку, Кіровоград і знов же на Знам'янку, від якої до Дніпра — раз ступнути. Кнурець вибрав шлях через Золотоношу, бо «Золотоноша — кругом хороша», хоч, на жаль, і не згадується в «Донесенні о первых успехах путешествия в России Зорьяна Долуга-Ходаковского из Москвы 13 липца 1822», що був зрозпачений своєю нездатністю охопити всю імперію, бо ж «скільки потрібно денежного запаса, столько и времени, чтоб лучше рассмотреть сей древний лабиринт и обладать оным».

— Розкажу тобі, що писав про Золотоношу професор Максимович, — пообіцяв Кнурець. Але заснув уже в Борисполі й не прокидався до самого Градиська, та ще й хропів у машині так, що з того хропіння можна було добувати енергію для освітлення цілого села.

Щойно прокинувшись, доктор ерудичних наук засіпав автора цілими ворохами географічних відомостей. Материки, гори, ріки, міста, протока Лаперуза і озеро Тітікака, Корділери і Тускарора, каньйон Колорадо і пустеля Гобі. Але обабіч шосе до самих обріїв лежали поля в золоті пшениць і буйнощах кукурудзи, тому Кнурець взявся за них.

— Хто може вирішити проблему землі? — вигукував він. — Споконвіку люди билися над цією проблемою, і все марно. Шумери змерли серед боліт Дворіччя. Ассірія завалилася разом з своїми глиняними бовванами. Грецію обгризли кози й доконав грубий Рим. Ненажерливий Рим, об'ївши свої плодючі провінції, сконав од безхліб'я під ударами бадьорих варварів, з шлунками, повними соковитої дичини і просяного пива. Китай з його плодючими долинами вмирав цілі тисячоліття від нестачі землі і в голодному відчаї, на зло долі, вигадав для своїх чваньковитих імператорів обіди із ста десяти

страв. Єгипет загинув од обмеженості Нільської долини, загорнутий пісками Лівійської пустелі й Нубії. Монголи, завоювавши півсвіту, зуміли знайти хіба що траву для своїх коней, а самі далі знай пили розбовтаний кумис, як і в кам'янистих пустелях Каракоруму. Вічно житиме тільки той, хто зуміє розв'язати проблему землі. А як?

— Дуже просто,— відгукнувся автор.— Треба знати землю.

— І це ти говориш мені? — вигукнув Кнурець.

— Тобі.

Автор ще не передбачав, який близький він до істини. Тим часом він просто хотів одплатити Кнурцеві за отой «тупий ум», який «восходить»... Ану ж, куди й звідки восходить твій ум, подивимося!

І ось доктор ерудичних наук Варфоломій Кнурець прибув до Веселоярська, став перед знайомим йому товаришем Зновобрать, потиснув голові сільради руку, розтулив рота і... занімів. Ох, як багато знав цей чоловік, просто обурливо багато! Знав, що стоїть на землі, яку ще древні греки вважали раєм, бо для них рай був за вітром північним, у таємничім краю гіпербореїців, куди на літо летіли дикі гуси, а лебеді при звуках своїх лебединих сурм переносили душі вмерлих воїнів і володарів. Знав, де містився сад Гесперид, з якого Геракл мав принести Евристею золотих яблук. Знав, де Тіфон убив Геракла, якого воскресив Йолоаос, тримаючи йому коло рота перепілку. Тепер сам стояв на землі гіпербореїців, амазонок і перепілок, але безмовний і розгублений у край, бо дядько Зновобрать сипав назвами й іменами своєї землі, а для Кнурця вона була так само німою, як колись, бувало, для посланого тепер на пенсію Багатогаласу, що так і лишився байдужим до землі, лишилася вона для нього безіменною, не зачіпала серця нічим, тільки й знав: центнери та гектари, гектари та центнери.

Зновобрать згадав і про те, перелічуючи всі озера, райки, бугри, урочища, видолинки й стежки, затоплені в Карповому Яру, тоді перейшовши в степ і згадавши кожен клаптик, з його іменем, характером і навіть настроєм, бо земля теж має свій настрій, як і людина.

— Гектари й центнери всюди однакові, кажеться-говориться,— беручи під руку доктора ерудичних наук, промовив Зновобрать роздумливо,— а земля ж неоднорова. І вона тобі промовляє до людей їхніми ж словами, добов'ю, дбанням і оберіганням.

Варфоломій Кнурець мовчав, знетямлений і приголомшений. Ще зовсім недавно необачно хвалився, ніби витворив увесь Веселоярськ силою своєї думки, а що виходило? Не знав тут нічого. Був чужий, смішний і скам'янілий. Скам'янілий авторитет. Сховище непотрібних знань. Мертве серед живого.

А тут усе жило, росло, діяло, сміялося. Тут називали не тільки дітей і тварин, що були друзями людей (дядько Зновобрать пам'ятав ще й досі, як звали перших коней у їхньому колгоспі), а й землю, поля, луки, байраки, струмки, річні ловища, затоки, левади — все тут цвіло іменами, лунало стозвучно, тисячоголосо. А Кнурець, що він міг? Назвати велетня Каракульямбра, правителя острова Маліндранії?

Коли ж з'явилася Зінька Федорівна, і поїхали всі в степ, і заговорили там кожне поле, кожна ділянка, кожен колосок, то вже тут сталося те, що можна б назвати детронізацією Варфоломія Кнурця, або цілковитим посоромленням ерудитів. У першій книзі «Утопії» Томас Мор висловлював побажання, щоб на службі в монарха неодмінно перебував філософ. От уже справді утопія! Кнурець зрозумів, що не міг би бути філософом навіть у голови колгоспу! Він не повчав, не вітійствував, не розглагольствував, не цїцеронив і не демосфенив. Можна б сказати, що він навіть ніби змалів, зіпсів, скапшувився, як надувна гумова іграшка, з якої випустили повітря. Барвіста імпортна безрукавка Кнурцева враз потьмяніла, американські джинси мали вигляд звичайної ганчірки, буйна шевелюра запилужилася і розчухралася. Кінець Варфоломієві Кнурцеві?

Ох, ніхто не знав, що таке Варфоломій Кнурець. Відсутність корисної діяльності зовсім не означає бездіяльності. Розум і всі відчуття доктора ерудичних наук гарячково шукали, за що б зачепитися в цьому не знайомому їм світі. Кнурець нагадував присипаний товстим попелом діючий вулкан, готовий вибухнути несподівано й страшно. Але хто ж під попелом помічає вогонь?

Поки автор необачно торжествував, радіючи з Кнурцевого посоромлення, той блимав своїми бульками навсібіч і враз стрепенувся й ожив, бо побачив коло топила, куди всі приїхали поглянути, як працюють комбайни, щось несподіване для Веселоярська.

— А це що? — спитав він Зіньку Федорівну.

— Літній табір для худоби.

- Та ні, ото на лужку.
- На кротовиську?
- Ну, так. Хто то?
- А-а. Дашунька.
- Даш...

І все. Доктор ерудичних наук ще раз показав, який він щедрий на несподіванки, що стирали з пам'яті будь-який слід минулого і не лишали ніяких надій на майбутнє. Бійтеся заснулих вулканів, бо вони можуть прокидатися!

— Даруйте, — ввічливо вклонився Кнурець, — я повинен...

Навпростець через кротовиську він рішуче попростав до Дашуньки, яка дивилася йому назустріч без ніякого подиву, автор же мав випити свою чашу до дна, почувши слова товариша Зновобрать:

— Думав, хоч ви чоловіка путящого до нас привезли, а воно...

— Може, з нього Дашунька щось видоїть? — підморгнула Зінька Федорівна.

— Як з козла молока! — сплюнув Зновобрать не знати й на чию адресу — Кнурцеву чи авторову.

**75.** Дашунька ходила з Кнурцем по кротовиську годину, дві, день, рік, вічність. Принаймні так здавалося Гриші Левенцю, який щоразу, розвертаючи в кінці загінки комбайн, бачив, як ті двоє ходять і, сам не відаючи чого, злостився з того тупцювання по кротовиську. Після тої ночі він так і не бачив більше Дашуньки зблизька, тепер теж була далеко, як завжди, але чомусь дратувала. Ну, ходить там з кимось, то й хай ходить — яке йому діло?

А Кнурець тим часом, забувши, що від нього вже втекло три дружини, не витримавши ерудичної тріскотняви, турчав і турчав у вуха Дашуньці, а вона вдавала, ніби уважно слухає, вдавано ойкала від захвату його невичерпними знаннями, тому, коли ойкнула насправді, новоявлений залицяльник не звернув на це уваги, пішов собі далі й схаменувся тільки тоді, коли виявив, що Дашуньки коло нього немає. Він озирнувся. Дівчина сиділа на землі, незграбно підібгавши під себе ногу. Власне й не сиділа, а мовби хотіла лягти, та роздумала.

— Що з вами? — підбіг до неї Кнурець.

— Нічого. Провалилася в нору. Здається, поламала ногу.

— Вам боляче?

— А як ви думаєте?

— Треба щось робити, — забідкався доктор. — Треба щось... Ей, хто там?

— Не кричіть, тут нікого немає...

— Як то нікого? А он ті — на комбайнах?

— Не смійте!

— Але ж я... Нічого... Що я можу?

Дашунька кинула на Кнурця погляд. Ах, якби той погляд могли бачити читачі! Але хай вірять авторові, бо іншого виходу немає. Словами передати немога. Навіть Грицько Бойко, який написав п'ятдесят книжечок для дітей, і Олекса Ющенко, що випустив тридцять збірників віршів, ще не знайшли таких слів. Це вже був остаточний кінець Варфоломія Кнурця. Але чоловік не здається. Кнурець кинувся до комбайнів, які саме завернули й ішли йому назустріч, він розмахував руками, закликав зупинитися й допомогти, але його ніхто не чув, комбайни йшли повз нього, один, другий, третій... Ніби в казці. «Гуси-гуси-гусенята, візьміть мене на крилята...» Хай тебе останній візьме! І останній почув, збагнув усе, що сталося, важко вивернувся з загінки і, мало не зминаючи на своїй пугі Кнурця, з незграбною поквапливістю поїхав навпростець до кротовиська.

— Чи ти здурів? — закричав на вухо Гриші Педан. — Куди? Чого?

Гриша, зіціпивши зуби, вів комбайн туди, де (він бачив це так виразно, ніби був там сам) лежала Дашунька, пробувала звестися, так ніби хотіла втекти, сховатися, але не могла.

Передавши управління машиною Педану, Гриша побіг до Дашуньки, мовчки вхопив її на руки, прилаштувався з нею на хедері, самими очима показав Педанові: на шлях!

Кнурця не було. Чухрав по стерні, втікав, усувався, зникав. Комбайн, вгрузаючи в м'яку землю, важко перевалюючись, покотив до твердого шляху, на хедері триматися було незручно, Гриша боявся поглянути на Дашуньчину ногу, здавалося йому, ніби там з-під білої ніжної шкіри випнулася кістка, ніби там рана, кров. Дівчина не стогнала, не сказала й слова, тільки дрібно тремтіла, а може, то тремтів сам Гриша?

На шляху перепинили першу ж машину, яка йшла до комбайнів по зерно, Гриша влаштувався з Дашунькою на руках у кабінці, сказав шоферові:

— До лікарні.

Знов нещасний випадок, лікарня, жалі й співчуття, скаже читач. А ви хотіли, щоб Левенець зблизився з Дашунькою на фермі, монтуючи гнойовий транспортер?

Не зняла б тітка Лисичка в той день з комбайна Самуся, ще й не відомо, як би воно все обернулося і хто б повіз Дашуньку до лікарні.

А так Самусь торжествуватиме:

— Все правильно! Бачили голоцмоника? Комбайном за дівкою! Оце працівнички! Ромашечку закортіло нюхати!

Так ніби не знає, що не може чоловік вічно нюхати саме залізо. Іноді справді хочеться й ромашки, бо ж ніс у людини не залізний.

То тільки спудеї Київської академії співали колись:

От жезла же прозябе цвет неуважаем,  
Его ж благовония вси ся наслаждаем.

Але зіткнення між Самусем і Левенцем не буде.

І між Гришею й уповноваженими. Вони в лікарню не прийдуть і не прийдуть. Може, не знатимуть. Може...

Лікарня в райцентрі колись була глиняна, одноповерхова, можна було зазирати у вікна, залазити до палат. Мама Сашка, в якій від ревматизму накрутило руки, лежала там цілий місяць, Гриша провідував через день, стукав у вікно, гукав: «Мамо!»

Тепер поставили нову, триповерхову лікарню. Вікна — по гектару, лоджії, солярії, тралі-валі. А знов ходи попідвіконню й гукай: «Даш-шо-о!» Ледачі жінки в білих халатах сидять унизу, відмахуються:

— Треба, то й клич!

— Та я ж од комбайна. Де лежить?

— Не велено нікого пускати.

Так туго просуваються справи в галузі охорони здоров'я.

Двадцять років багато в чому стають на заваді, але й допомагають теж. Маєш час на чекання і на терпіння, хоч він і летить, і знищується, і не повертається.

Це були тяжкі дні. Тяжкі й сумні. Гриша навіть забув про таку річ, як усмішка, хоч косилося добре, зерно

било в комбайнові решета, ніби золоті зливки. Але ж Дашунька лежала на третьому поверсі, до неї не пускали, іноді вона передавала записку, але в записках — суцільна діловитість. Як там зелений конвейєр? Чи запропонували Іванові Щусю бути експедитором (возити свиней на здачу, тобто бути свиновозом, думав Гриша)? Хто з механізаторів завозить корми телятам, а хто — коровам? Як тут усміхатимешся при такому ставленні до тебе!

Але ліпше герой без усмішки, ніж усмішка без героя.

Настав день, коли Дашунька спустилася з третього поверху.

— Ніякого перелому. Вивих і запалення, але вже минулося.

Вона приморщила носик, мов для чхання, допитливо глянула на Гришу.

— Було тобі?

— За що?

— А комбайном мене катав.

— Що в нас — не люди хіба? Всі ж розуміють...

— Я хочу додому пішки.

— Тобі ж не можна!

— Мені все можна. Ну, гаразд. Мотоциклом, але зупинятимешся, де скажу.

Гриша всміхався трохи одуріло, забувши, що треба — іронічно. Він вмощував Дашуньку в колясці мотоцикла, поправляв на ній шолом, примусив надіти захисні окуляри.

— Сьогодні вітер.

— Не помітила.

— То в затишку. А в нас у Веселоярську так дме, що...

— Ото й добре. На Шпилях стань, там вітри найбуйніші.

**76.** Нарешті ми можемо повідомити, що багатством і своєрідністю веселоярівців були вітри. Такі розлогі, невпинні, запашні, вільні, як ніде в світі. Принаймні так вважали самі веселоярівці. Там були вітри плавневі, вербові й шелюгові, вишневі й капустяні, вітри холодних полів, мокрої ріллі, вітри жнив, пшеничні й кукурудзяні, солодко-шелесткі й хижосвавільні.

Коли Дашунька на Шпилях зіскочила з мотоцикла і відбігла від шляху, вітер зраділо затанцював довкола

неї, захопив її в обійми, здер з неї плаття, тоді пожбурих назад, обліпив дівчині тіло тонкою тканиною так, що й не чула вже, де тіло, де та тканина. Та й що тіло? Механічна сполука клітин, марна плоть, просякнута звичайною вологою, чи одухотворенність, незбагненність, безконечність і поривання?

— Кинь свій мотоцикл, хай не гарчить! — гукнула Дашунька Гриші, і він слухняно пішов до неї, але тримався осторонь, на відстані, визначеній шанобливістю і душевним трепетом. А може, не міг подолати вітру, який відганяв його від Дашуньки?

— Гришо, Гришо, що ти знаєш? А я хотіла б стати тополею при степовій дорозі, хай пече сонце, шмагають вітри, сохне верхів'я, хай лиш один листочок зеленіє, а ти стоїш, і тепла земля під тобою, а вгорі небо — все в зорях. Не бути квіткою, квітку топчуть, а вона не бореться. А дерево — у вічному протистоянні. І тягнеться до неба, як Бетховен.

— Як хто?

Його душа механізовано-перемеханізована ще не могла зрозуміти всього до кінця. Щось у ньому билось, скрикувало, але невиразне, як ніч. Любов — це кінець руху, просуванню, розвитку, це смерть, це удар, зупинка, тупик. Дзвенить у тобі радість, одуріння й переляк, б'єшся об береги часу і боляче відчуваєш безвихідь і бажання подолати обмеженість часу безміром своїх бажань і пожадань.

«Аби ще в жнива — то було б іще... Нема ж ні жнив, до жнив, до них далеко... Цю жінку я люблю. І цю любов-лелеку не радістю вкриваю, а плачем».

Чи є пам'ять у вітрів? Текучість, буйнощі, несамовитість, а ти стоїш під ними, і над тобою цвітуть небеса, і клеочуть десь у далечі трактори, і пахне стернями й землею, і дівоче лице перед тобою — як вода, як небо, як безмежний простір, і сміх сиплеться з-під вітрів на муки і щастя!

— Дашо...

— Гри...

Мов навіки змерлі епохи, щезли всі залицяльники, всі, що товклися довкола Дашуньки впродовж двох років її перебування у Веселоярську. Ще бачила Дашунька їхні руки, випнуті груди, самовдоволені обличчя, все в них бачила, а в Гриші не помічала нічого: тільки його душу. Слухала його, ніби була сліпа, простягала руки,

хотіла доторкнутися пальцями, лякливо відсмикувала їх, бо хіба доторкнешся до душі?

Враз закортіло довідатися, навіщо привела її мати на світ, і нащо зустріла вона Гришу Левенця, і в кому відгукнеться її голос і чому...

— Ідьмо!

Тіло в ній грало кожною клітиною, вона відчувала його об'ємність, опуклість, палання, виспиви, весь світ замикався в тілі.

— Стань тут! Кинь мотоцикл! Підійди до мене!

Може, він вважав, що й до Веселоярська вона приїхала, щоб порятувати його від безглуздої любові до Коті? Приїхала, щоб рятувати себе саму! Наложала до дівчат, які подобаються старшим чоловікам. В академії закохувалися доценти й професори. Тоді й запряглася: мати чоловіка набагато молодшого за себе! На зло всім. А Гриша тільки на три роки молодший. Мало! Як мало!

— Прив'яжи мене до мотоцикла, бо втечу!

— Як же ти втечеш, як тобі не можна бігати?

— Знаєш, древні греки прив'язували своїх богинь до тронів.

— Боялися, що втечуть?

— Боялися. Ідьмо тепер до тітки Наталки.

— Може, до мами Сашки? От би рада була.

— Ні, ні, до Наталки.

Він кинув мотоцикл під паркан, удвох тихо ввійшли крізь хвіртку в двір. Коло хати, визолочена призахідним сонцем, стояла Наталчина коза Мальфея і дожовувала представницький капелюх.

— Третій, — сказала Дашунька.

— Що? — не зрозумів Гриша.

— Капелюх.

— Звідки ти знаєш?

— А он від двох стьожечки, бачиш?

— Капелюхи ж капронові!

— Мальфея й капронові їсть. І тільки по три відразу. Вона засміялася, жартівливо заспівала:

Перві свати — під синьми кіньми,

А другі свати в сінечки ввійшли,

А треті свати в світлоньку ввійшли...

Тоді несподівано цмокнула Гришу в щоку і ще несподіваніше шепнула: «Поцілуй мене в вухо!..» Так

іби чула колись оте вередливе Котине: «Не цілуй мене в вухо!» От і розбери цих дівчат!

Відчуття від першого поцілунку можна зрівняти хіба до з захватом першого астронавта, який ступив на Місяць. Блюзнірство? Але ж буває в житті така мить, якої в тебе вже ніхто не відбере, яка не повториться і ні з чим не зрівняється! Все минає, а це не минеться ніколи. І тіло в тебе легке, як скрипка, і співає, як скрипка, кожною жилочкою.

«Поцілуй мене в вухо!.. Поцілуй...»

Наукові фантасти нічого цього не визнають. Вони пишуть так: «Ніжність душ, розкладена в ряд Тейлора, в межах од нуля до безконечності, сходиться в бігармонійну функцію».

Правнук діда Утюжка не належав до фантастів. Він обома ногами стояв на ґрунті реальності, тобто на грядках у Наталки за парканчиком, об'єктом його дитячої допитливості була коза Мальфея, та коли в поле його зору потрапили Дашунька з Гришею, він не дуже й розгубився, виждав, коли поцілунок їхній був найміцніший, і голосно повідомив:

— Гри! А я вже рішив тож: буду комбайнером.

От бач. Чоловік щойно почав ходити до першого класу, а вже вирішив! Та й як тут утримаєшся, коли комбайнери цілують таких дівчат, як Дашунька!

Го-го, коза!

Го-го, сіра!

**77.** Нарешті ця безневинна розповідь щасливо закінчується. А що попереду? Не вічність — ні, не станемо тривожити цю невловиму категорію, яка примудряється вислизати з наших рук, водночас мовби й існуючи й не існуючи. Нас приваблює тільки суще, зримає, те, що можемо зробити власними руками. Поки не постарів душею, навчися любити і казати правду — пригодиться на все життя. Як кажуть у Веселоярську: ліпше любов без чоловіка, ніж чоловік без любові.

Усім головам вислухаючим  
Многая літа до кінця віка!

*В степах та в мандрах —  
1975—1976 рр.*

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ  
ЛЪВИНОЕ СЕРДЦЕ

Р о м а н

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор Г. Т. Крижанівський  
Художник О. І. Міклова  
Художній редактор Д. О. Лукомський  
Технічний редактор О. К. Бищенко  
Коректор Л. П. Яблонська

ИБ № 569

Здано на виробництво 10.02.78. Підписано до друку 17.04.78. БФ 32933. Формат 84×108<sup>1/32</sup>. Папір для гліб. друк. Бан. гарн. Високий друк. 10<sup>1/4</sup> фіз.-друк. арк., 17,22 ум.-друк. арк., 17,83 обл.-вид. арк. Тираж 115 000. Зам. 8-56.  
Ціна: в паперовій оправі — 1 крб. 30 к. (110 000 прим.), в тканевій — 1 крб. 90 к. (5 000 прим.).

«Радянський письменник»,  
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.



